

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

R. Auling

Politiiliste õpetuste
ajalugu

I OSA

TARTU 1962

ARKH 1-21633
TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

RIIGI JA ÕIGUSE AJALOO KATEEDER

R. Auling

Poliitiliste õpetuste
ajalugu

I OSA

TARTU 1962

Тартуский государственный университет
ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18
Р. Аулинг
ИСТОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ УЧЕНИЙ
На эстонском языке

Arh.

Tartu Ülikooli
RAAMATUKOG

11830

Vastutav toimetaja P. Vihalem
Korrektorid E. Uuspõld ja E. Võhandu
=====

TRÜ rotaprint 1962. Trükipoognaid 9,5.
Tir. 350 eks. MB 00466. Tell. nr. 772.

Hind 29 kop.

SISSEJUHATUS.

Käesolev õppevahend-konspekt on 1959. a. ilmunud "Poliitiliste õpetuste ajaloo" uute materjalidega täiendatud teine trükk. Võrreldes esimese trükiga, on tehtud väheseid ümberpaigutusi vastavalt praegu kehtivale programmile.

Marksism-leninism õpetab, et ühiskonna vaimne elu on ühiskonna materiaalsete elutingimuste peegeldus. Peamiseks jõuks, mis määrab ühiskonna füsiognoomia, ühiskondliku korra iseloomu, ühiskonna arengu ühelt astmelt teisele, on elamiseks tarvisminevate vahendite hankimise viis, materiaalsete hüvede tootmise viis. Missugune on tootmisviis, säärased on ka ühiskonna ideed, teooriad, poliitilised vaated ja poliitilised asutused.

Kuid marksism-leninism õpetab samuti, et ühiskonna poliitilised, õiguslikud, religioossed, filosoofilised jt. vaated ning neile vastavad poliitilised, õiguslikud ning teised asutused omavad tõsist tähtsust ühiskonna elus. Seetõttu on eriti ühiskonna arengu seaduspärasustele vastavatel ideedel suur mõju inimühiskonna arengule.

Ühiskonna poliitilised, õiguslikud jt. vaated omavad alati klassiiseloому, nad luuakse teatud klassi poolt ja teenivad selle klassi huve. Poliitilised ja õiguslikud ideed, mis teenivad ühiskonna valitseva klassi huve, on alati valitsevateks ideedeks antud ühiskonnas. Neile valitsevatele poliitilistele ja õiguslikele ideedele vastasid varem, orjanduslikus ja feodalistlikus ning vastavad praegu kapitalistlikus ühiskonnas kõik poliitilised ning õiguslikud asutused, millede kaudu toimub vahetult töötajate mahasurumine.

Kuid ka rõhutatud klassidel võitluses oma rõhujate vastu ladenevad ideed ja vaated, mis väljendavad nende suhtumist valitsevasse korrasse, formuleeruvad nõudmised ühiskondliku ning poliitilise korra muutmiseks, kerkivad esle poliitilised, õiguslikud ning teised ideed. Nende tähtsus seisneb selles, et nad organiseerivad ning mobiliseerivad rahvamasse revolutsioonilisele

võitlusele uue korra võidu eest.

Poliitiliste õpetuste ajalugu on selliste vaadete, ideede ning teooriate tekkimine ja areng, mis on sünnitatud ühiskonna majandusliku korra poolt ning mis väljendavad võitlevate klasside suhtumist ühiskondlik-poliitilisse korda, riigivõimusesse, suhtumist ühiskonna poliitilistesse organisatsioonidesse, poliitilise ülevõimu süsteemi ühiskonna ühel või teisel arenguastmel.

Poliitiliste õpetuste ajalugu kui üks marksistlik-leninliku teaduse harusid omab määratu suurt praktilist tähtsust töölisklassi võitluses sotsialismi ja kommunismi võidu eest. Õppides tundma võitlevate klasside poliitiliste ideede, vaadete ja teooriate tekkimist ning arengut, annab poliitiliste õpetuste ajalugu vastuse küsimusele, millest on tingitud nende tekkimine ja muutumine vastavas konkreetses ajaloolises olukorras, milal ja missugustel tingimustel tekkisid ühiskonnas eesrindlikud poliitilised vaated ja teooriad ning missugust osa nad etendasid masside organiseerimisel ja mobiiliseerimisel võitluseks ühiskonnas valminud ülesannete lahendamiseks. Poliitiliste õpetuste ajalugu avab reaktsiooniliste poliitiliste vaadete ning teooriate tõelise loomuse, relvastab töötavat rahvast võitluseks nende mõjude vastu.

Niisiis on poliitiliste õpetuste ajaloo uurimisobjektiks ühiskonnas võitlevate klasside poliitiliste vaadete ja teooriate tekkimise ning arenemise ajalugu, uute, progressiivsete poliitiliste ideede ja teooriate võitluse ajalugu vanade ja reaktsioonilistega, rõhutatavate ja eksploateeritavate klasside revolutsioonilise marksistlik-leninliku õpetuse tekkimise ja arenemise ajalugu, töölisklassi poliitiliste vaadete ning neile vastavate poliitiliste asutuste loominguiline osa võitluses sotsialismi võidu eest kõigis maades, kommunistliku ühiskonna ülesehitamises.

Poliitiliste õpetuste ajaloo kursuse eesmärgiks on relvastada õigusteaduskonna üliõpilasi teadmistega võitlevate antagonistlike klasside poliitilisest ideoloogias orjanduslikus, feodaalses ja kapitalistlikus ühiskonnas, teadmistega uute eesrindlike poliitiliste ideede

võitluse ajaloost vanade reaktsiooniliste ideedega, proletariaadi poliitilise ideoloogia tekkimise ning arenemise ajaloost, selle ideoloogia loova osaga nendes ajaloolistes võitludes, mida on saavutanud NSV Liidu ja rahvademokraatiamaade töötajad. Poliitiliste õpetuste ajaloo kursuse eesmärgiks on samuti relvastada üliõpilasi teadmistega peamistest käesoleval ajal toimuva ideoloogilise võitluse suundadest.

Käesoleva õppevahend-konspekti koostamisel on võetud põhiliselt aluseks kehtiv programm ning poliitiliste õpetuste ajaloo õpikute (1955, 1959, 1960 a.) põhiküsimustik. Seejuures on aga arvestatud, et nii õpik kui ka programm kordavad tihtilugu küsimusi, mida võetakse põhjalikumalt läbi teistes õppeainetes (NLKP ajalugu, riigi ja õiguse teooria, dialektiline ning ajalooline materialism, poliitiline ökonoomia jt.), ning seepärast paralleelsi ärahooldmiseks on need küsimused konspektis jäetud käsitlemata (tehakse vastav märkus). Et käesolev konspekt on ainult kokkuvõtlik õppevahend ega pretendeeri asendama õpikut, siis on kursuse omandamiseks vaja tutvuda ka õpiku ning teiste ettenähtud materjalidega. Käesolev konspekt (I osa) hõlmab poliitiliste õpetuste ajaloo küsimusi kuni XIX sajandini.

I p e a t ü k k .

POLIITLISED ÕPETUSED VANA-IDA ORJANDUSLIKES RIIKIDES.

1. Esimesed klassiühiskonnad tekkisid Vana-Ida- maal, Kirde-Aafrikas, Väike-, Ida- ja Lõuna-Aasias juba ligi 4000 aastat e.m.a. ürgkogukondliku korra lagunemise teel ja ühiskonna jagunemise teel klassideks (orjapidajad ja orjad). Vana-Ida orjanduslike riikide tähtsamaks iseärasuseks on see, et seal säilivad kaua külakogukonnad, riiklik omand maale ja osalt orjapidajate ühisomand orjadele. Niiluse, Eufrati, Induse, Huanhe jt. jõgede orgudes, kus tekkisid Vana-Ida riigid Egiptus, Babilon, India, Hiina jt., võis põllundus areneda edukalt ainult soode kuivendamisel ja jõgede üleujutuste reguleerimisel. Selleks oli tarvis luua tohutu suur irrigatsioonisüsteem, mille seadmete kasutamine oli võimalik ainult kollektiivselt, käesoleval juhul külakogukonnana. See soodustas perekonna, hiljem kogukonna ja riikliku omandi tekkimist maale. Riigi ja templite maa läks faktiliselt üle individuaalseks omandiks, kuid nominaalselt oli ta, nagu osaliselt orjadki, orjapidajate kollektiivseks eraomandiks.

Vana-Ida spetsiifilistes tingimustes jagunes valitsusaparaat kolmeks peamiseks ametkonnaks: sõjaline, mille ülesandeks oli orjade hankimine, finantsiline, mis oli loodud oma rahva riisumiseks käputäie suurorjapidajate (preestrite ja ametnike) huvides, ning avalike tööde ametkond, mille funktsiooniks oli tegelda sead-

mete ja ametitega põllunduse alal. Kõik see koos tingis spetsiifilise riigivormi tekkimise Ida despootia näol, kus võimutäius oli koondunud despoodi kätte (vaarao, keiser jt.).

Püüdes põhjendada despoodi piiramatut võimu, jutlustab valitsev klass selle võimu jumalikku päritolu. Tema ideoloogid õigustavad ühiskondliku ebavõrdsuse vajalikkust, sisendavad massidesse alistuvust ja alandlikkust, kutsuvad kõrgemat võimu üles julmale terrorile. Rõhutute ideoloogias aga levib mõte kehtiva korra ebaõiglusest, tekib kahtlusi orjuse õiguspärasusest. Orjade ja vabade kodanike ideoloogia on suunatud ekspluateerimisest vabanemisele. Klassivõitlus rõhujate vastu väljendub orjade ja vabade kehvikute ülestõusudes.

2. Vana-Egiptuse poliitiline ideoloogia. Üldmääratud iseärasuste tõttu Vana-Ida maade ühiskondlik-majanduslikus korras tekkis Egiptuses riik tsentraliseeritud bürokraatliku monarhia - Ida despootia vormis, mille eesotsas seisis vaarao. Niiluse vee kasutamine kunstlikuks niisutamiseks tingib keerukate irrigatsiooniseadmete ehitamise, mille korrahoid ja täiustamine nõuab poliitilist tsentraliseeritust.

Rõhudes ja ekspluateerides orje, vabu talupoegi ning käsitöölisi, rakendades mittemajanduslikku sundust lisaprodukti saamiseks, kasutab ja juurutab orjapidajate klass religioosset ideoloogiat. Religioosse ideoloogia juurdumist soodustas tehnika madal arengutase, mistõttu inimene sõltus suuresti loodusjõududest. Vaaraost räägiti nii ametlikes kui ka eradokumentides kui "jumalast", "jumalate järglasest", kõiki poliitilisi sündmusi käsitleti aga maapealsete ja taevaste jumalate tahte avaldusena. Igasugust sotsiaalset protesti vaarao vastu peeti kuriteoks jumala vastu. Vaaraoode vägevuse tõendiks ehitati ka tohutuid püramiide, mis pidid rahvamassidesse sisendama hirmu ja alistumist.

Orjapidajate ideoloogia, mis peegeldab orjapidajate teravat klassivõitlust orjade ja laostunud kogukondlastega, on väljendatud poliitilistes traktaatides "õpetuste" näol, Egiptuse orjapidajate klassi ladviku

poliitilist ideoloogiat peegeldab "Ptahhotepi õpetus", mis kuulub kolmandasse aastatuhandesse e.m.a., kuid omas tähtsust ka hiljem mitmete sajandite jooksul. Ptah hotep (3000 a.e.m.a.), kes oli Egiptuse vesir, lähtub ühiskondliku ebavõrdsuse vajalikkusest ja paratamatusest. Ta jagab inimesed headeks ja halbadeks, kusjuures alamrahvas olevat juba sündides halb, ning manitseb alamaid oléma alandlikud kõrgemate ees. "Kõrgemate ees tuleb langetada käed ja painutada selga", sest alamate heaolu sõltub varakate (kõrgemate) inimeste heast tahtest. Ühtlasi näeb Ptah hotep aga, et liigne karmus võib viia rahutusteni, ning kutsub ülemusi olema siiski heatahtlikud ja oma alamaid sihilikult mitte alandama, sest leebuse võim on suurem jõu võimust. Õpetades mitmeti rikkust koguma, mõistab Ptah hotep silmakirjalikult hukka ahnust, et mitte äratada varatute rahulolematust. Ptah hotep kardab igasuguseid uuendusi ja muudatusi eriti inimeste moraalsetes tõekspidamistes. Inimene peab püüandama oma järglastele samasuguse vaimse palge, nagu ta ise oli saanud oma isalt. Ptah hotepi arusaamad riiklikust korraldusest peegeldavad Egiptuse riigikorra iseärasusi. "Jumal" on sageli samastatud sõnaga "vaarao", ülemusele sõnatu alistumine on ametniku ülimaltks vooruseks.

Umbes 2500 a. e.m.a., algab Egiptuses tsentraliseeritud monarhia langus. Üksikud nomosed, kes püüdnud vahetult huvitatud vaarao sõjakäikudest ning irrigeatsiooniseadmete korrashoiust, taotlevad vaarao valitsuse poolt neile pandud koormistest vabanemist. Paljud nomostest saavutavadki aja jooksul teatava iseseisvuse. See poliitilise võimu detsentralisatsioon toob endaga kaasa niisutussüsteemide lagunemise. Tekib vajadus nomoseid uuesti ühendada, mis toimubki umbes aastal 2000 Herakleopoli nomose initsiatiivil. Sel ajal oli kehvikus tõusnud juba võitlusele rikaste vastu ning vastuolud olid äärmisel teravad. See terav klassivõitlus kajastub vaarao Ahoti "manitsustes" oma pojale, milles ta soovib töötava rahva suhtes rakendada karmi, kuid väga ettevaatlikku poliitikat. Ühelt poolt peab julmalt arveid õiendama kõigi mässajatega ja olema kehvike vastu halastamatu, teiselt poolt on tarvis teha töötajatele mõningaid

järeleandmisi, et ära hoida rahva väljaastumisi, Ahtoi peab vajalikuks suhtuda kehvikutesse umbusklikult, kuna need alati himustavat võõrast vara, Seepärast ei tulevat vaeseid võtta ka armeesse, Samal ajal soovitab ta anda erilisi soodustusi õukondlastele, sest nende varal püsib võim, Suurt tähtsust omistab Ahtoi religioosse kultuse loetamisele ja surnud valitsejate austamisele, Ahtoi juures ilmneb ka teiste rasside vihkamise joon: "barbaritest" ja "asiaatidest" võivat saada ainult orje.

Töötajate klassivõitluse peegelduseks on protest religioossete dogmade ja tõekspidamiste vastu, millede abil eksploatatorid tugevdasid oma ülemvõimu, Huvitav on vaadeldavasse ajajärku kuuluv ürik "Pettunu jutuaamine oma hingega". Selle autor väljendab kahtlust hauataguse maailma suhtes, kuid lisaks sellele ka kogu religioossete tõekspidamiste süsteemi suhtes, Autor ei usu, et hingede austamise kultus võiks tuua hauatagust õndsust, sest hauakambreid ehitavat rikast tabab surm samuti kui kehvikut, nende osa pärast surma on ühesugune, Rõttumus usus oli umbusu väljenduseks selle ideoloogia suhtes, mis kehtiva orjandusliku korra kuulutas "seaduslikuks" ja "õiglaseks".

XVIII saj, e. m. a. toimus Egiptuses orjade ja vabade kehvikute ülestõus, mille käigus viidi läbi uhtuslik aadli ja rikaste varade ümberjaotamine, hävitati riigiasutusi, kuid ülestõus oli stiihiline ja suruti maha, Selle ülestõusu kohta on andmeid nn. Leydeni papüüruses, mis on tuntud nimetuse all "Ipuveri kõnelused". Autor, kuuludes ilmselt valitseva klassi koosseisu, räägib nõrdimusega, kuidas ülestõusnud "kihutasid minema valitseja" ja haarasid riigivõimu, olles kaotanud usu jumalatesse, Orjus jäi ka ülestõusus püsima, vaheldusid ainult orjade ja orjapidajate osad, kuid juba sellegagi anti hoop tõekspidamistele, et ühed on sündinud ülikuteks, teised orjadeks, Ipuver leiab, et ülestõus oli tingitud jumala tahtest ning vaarao oskamatus valitsemisest ning avaldab lootust, et kõik muutub endiseks.

Orjapidajate ideoloogiat kajastab selgesti ka "Amen-eme-ope õpetus" (X-IX saj, e. m. a.), mis on kirjutatud väljapaistva riigiametniku poolt, Selles ta pöördub oma

poja poole ning kutsub üles orjapidajaid ära hoidma üles-
tõuse ning teostama mõõdukat ja ettevaatlikku poliitikat,
Jõukamad ei tohi vaesemate käest haarata nende maid,
kohtunikud peavad olema erapooletud, ei tohi võtta altkäe-
maksu jne. "Õpetust" läbib religioosne vaim – jumal mäi-
rab/inimese saatuse, inimene on jumala ees jõuetu, Ju-
malat ei saa petta, sest "inimese süda – see on jumala
nina", seepärast manitseb autor inimesi leplikkusele ja
alandlikkusele, pimedalt järgima preestrite nõudeid ja õpe-
tusi.

3. Vana-Babüloni poliitiline ideoloogia, Vana-Babylon
kujutab endast samuti orjanduslikku riiki, mille vormiks on
Ida despotia. Temagi ideoloogia on täielikult läbi imbunud
religioossetest idekspidamistest. Eriti selgelt ilmneb see
Hammurapi (XVIII saj. e. m. a.) koodeksis. Koodeks on
suunatud orjandusliku korra aluste kaitsele, orjandusliku
omandi ja sotsiaalse ebavõrdsuse kaitsele ning jagab in-
imesed ülemateks ja alamateks. Koodeks sisaldab piirama-
tu võimu apoloogiat. Keiser on bürokraatlikule aparaa-
dile tuginedes koondanud enda kätte seadusandluse, läide-
saatva, kohtu- ja religioosse võimu. Keisrivõimu "juma-
likku päritolu" põhjendades kõneleb Hammurapi, et teda
on kutsunud valitsema jumalate isa ja valitseja – maa ja
taeva jumal, et ta on valitseja te võsu, sõjajumala vend
jne., ta nimetab end koguni valitsejate käskijaks ja juma-
laks. Seejuures piüüab Hammurapi silmakirjatsedes väita,
nagu kaitseksid tema seadused nõrku, hoiaksid alal õig-
lust jne., kuid tegelikult need seadused püüavad igave-
seks kuulutada orjanduslikku korda, orjade ja vabade
kehvikute rõhumist. Hammurapi ei taha, et tema seadusi
muudetak, ning paneb hirmsa vande alla need, kes ei
peaks tema seadusi täitma.

Orjandusliku korra õigluse suhtes tekkisid töötajales
varakult kahtlused. IV aastatuhandest pärinev filosoofili-
ne dialoog "Isanda jutuajamine oma orjaga" väljendab vä-
ga ilmekalt neid kahtlusi. Ori suhtub ilmse hoolimatusega
usulistesse lavadesse. "Jutuajamises" on palju pessimis-
mi, elust pettunud isandale ütleb ori, et kõige parem on
murduda mõlemal kael ja viskuda jõkke.

4. Vana-India poliitiline ideoloogia, Orjanduslik riik

Indias tekkis umbes 3000 aastat e. m. a. ja omab samu iseloomulikke jooni, nagu oli Egiptusel ja Babilonil. Vana-India erinevuseks on aga kastide süsteem, mis kujunes välja orjandusliku korra moodustumise protsessis. Vana-India poliitiline ideoloogia avaldub juba selgesti II aastatuhande lõpul e. m. a. hindude religioossetes raamatutes - "vedades", poeemis "Mahabharata" (I aastatuhande algul e. m. a.), tavaõiguse vanades kogumikes "Dharmaśāstra" (enamik pärineb I aastatuhande lõpust e. m. a.) ja eriti "Manu seadustes" (III saj. e. m. a.). Juba "vedades" märgitakse nelja põhikasti: 1) brahmiinid - preestrid, 2) kšatrid - sõjamehed, 3) vaišid - põllumehed, käsitöölised, kaupmehed, 4) śudrad - kehvikud, kellede õiguslik seisund oli peaaegu võrdne orjaga.

„Manu seadused“ jutlustavad avalikult teravat ühiskondlikku ebavõrdsust. Ühiskonna jaotamist kastideks kujutatakse jumala tegevuse tulemusena: brahmiinide kasti lõi maailmavalitseja oma huultest, kšatrid on pärit jumala kätest, vaišid on loodud jumala reiest, śudrad - labajalgadest. Viimastele nägi jumal ette ainult ühe tegevuse - nurisemata teenida kolme eelmist kasti. Üleminek ühest kastist teise oli võimatu. Igati ülistades brahmiine ja kšatreid, väidetakse „Manu seadustes“, et nad ei saa eksisteerida ilma teiste kastideta, seepärast peavad nad omavahel olema solidaarsed. Samal ajal soovivad seadused rahulolematuse vältimiseks mitte solvata madala päritoluga inimesi. „Manu seadused“ tumestavad töötajate teadvust metsikute ebausul põhjenevate eelarvamustega ja sisendavad neisse tõekspidamisi puhastest ja ebapuhastest tegevustest ning esemetest; kultiveeritakse mõttetuid puhastustavasid riietega vettelaskumise, lehma puudutamise, palvete lugemise jne. näol.

„Manu seadused“ apoloogeerivad valitseja piiramatut võimu. Riigi "koostisosade" loetlemisel nimetatakse valitsejat esimesena kui kõige tähtsamat osa, kes "istub Indra troonil ja on maailmavalitseja kehatuseks. Ta on loodud kõigi jumalate hiilgusest". Valitseja peab kaitsma kastikorda, valvama püha seadust, alluma sellele oma suhetes rahvaga, ta on kogu haldusaparaadi pea, sõjaväe, välispoliitika ja maksude kogumise juhtija, ülemkohtunik. Kuid valitseja peab nõu pidama brahmiinidega, jälgima ja täitma nende nõuandeid ja tahet. Niisiis tunnistavad seadused avalikult,

et valitseja peab olema valitseva klassi ladvakihi huvide teostajaks.

Manu seadused^o hoiatavad võimu ülemineku eest madalamate klasside kätte. Šudrad on kuulutatud võimetuteks osa võtma riigiasjade ajamisest, et neil aga ei tuleks pähe teha lõpp brahmiinide valitsemisele, on šudrade suhtes rakendatav julm terror, mis väljendub karistusmäärades (näit. brahmiinile vasturääkimise eest valada keeva õli suhu ja kõrvadesse jne.). Ainult karistus valitseb kõiki, isegi jumal täidab oma kohustusi hirmust karistuse ees. Manu karistusõpetuses peegeldub kõige selgemini orjapidajate poliitiline ideoloogia.

Vana-India poliitiline ideoloogia leiab oma väljanduse ka induismis ning budhismis, mis on valitsevateks usudeks Indias.

Induism seob oma jumalate etteotsa brahmanismi jumalate kolmiku: Brahma – jumal-loomaja, Višnu – jumal-kaitseja (igavesti elava looduse kehastus; tema kultus on tihedalt seotud muistse päikesekultusega) ja Šiva – jumal-hävitaja ja ehitaja (elu ja surma vaheldumise kehastus; tema kultus on pärit igivanadest viljakuse jumaluste kultustest). Brahma kujul ei olnud juuri rahvauskumustes ning oli alati ainult brahmiinide pühakirja kunstlikuks loominguks. See pärast ei olnud tema austamisel suurt levikut. Püüdes haarata Indias feodaalse ühiskonna tekkimise perioodil eksisteerinud religioossete uskumuste kogu mitmekesisust, tunnistas induism need Višnu või Šiva austamise vormideks. Nende uskumuste jumalused tunnistati Višnu või Šiva kehastusteks või nende sümboliteks.

Vaatamata sellele, et induislik pühakiri on keeruline, on induismi alused äärmiselt primitiivsed. Talle on omane pühakujude kummardamine, mõnede loomade (eriti lehma) kummardamine, mõnede jõgede (eriti Gangese), taimede (näiteks lootose), mägede jne. jumalustamine. Selle kultuse alandavat iseloomu väljendab eriti ilmekalt see, et inimene – looduse kuningas – põlvitab hardalt arvi või lehma ees. Induismi kultuse aluseks on jumalatele ohverdamine, esivanemate austamine, pühade kohtade küllastamine. Kultuse formaalsele küljele omistatakse suurt tähtsust, mis veelgi tugevdab professionaalse preesterkonna mõju.

Budhism nagu teisedki usud pole loodud üksiku isiku poolt, vaid ühiskondliku elu tingimuste poolt, VI-V saj.

e. m. a. lugevnes Indias, eriti tema põhjaosas, orjanduslike suhete ja suurte orjanduslike riikide tekkimise protsess. Seda perioodi iseloomustab mitmesuguste religioossete õpetuste tekkimine kõikide inimeste võrdsusest; need õpetused olid laostuvate ja orjusesse langevate vabade kogukonnaliikmete ja orjandusliku linna alamkihtide rahutolematuse peegelduseks. Varane budhism, mis võrdsustas kõik inimesed "kannatustes" ja õiguses "pääsmisele", oli üheks selliseks õpetuseks. Et temale oli iseloomulik passiivsuse ja tegeiikkusega leppimise jutlustamine, siis vaatles valitsev klass budhismi kui ohutut õpetust ega kiusanud teda taga, vaid olse vastupidi – osutas talle toetust. Peagi tunnistas orjanduslik aadel budhismi oma ideoloogiliseks relvaks, sest talle oli kasulik budhismis esinev preesterkonnastlane suund. Senine brahmanism oli andnud preestritele suuremad privileegid kui suurtele orjapidajatele.

Budhismi idealistlik maailmavaade on ülimalt müstiline. Vana-India materialistlikud õpetused kujunesid võistluses budhismi vastu. Budhism õpetab, et nähtav maailm on mittemateriaalsete müstiliste "osakeste" – tunnetamatute "dharmide" kogum. Mõned "dharmide kombinatsioonid" sünnitavad individuaalse teadvuse. Välismaailm kuulutatakse ainult viimase illusiooniks. Vana-India animistlike ettekujutuste alusel hingede rändamisest esitas budhism dogma elavate olendite ümberkehastumisest, kinnitades, et olendi surm on antud "dharmide kombinatsiooni" lõpp, mille järel tekib uus "dharmide kombinatsioon". Uued "dharmide kombinatsioonid" määratakse ette ära kõikide "pattude" ja "vooruste" summa poolt eelmises ümberkehastumiste tsüklis. "Vooruste" ülekaal kindlustab parema ümberkehastumise. Budhismi õpetuse järgi tunnistatakse ideaaliks "nirvaanasse" jõudmine, kus täiesti lõpeb ümberkehastumise protsess ja järelikult vabanetakse kannatustest, mis budhismi järgi moodustavad "elu olemuse". Budhism kuulutas töötajate orjastamise selle tagajärjeks, et nad eelmistes ümbersündimistes olid olnud patused, püüdes sellega nagu iga muugi usk klassiühiskonnas lepitada töötajaid ning rõhutada viletsuse ja õigusetusega, süvendada neis orjalikku kannatlikkuse ja andlikkuse psühholoogiat tulevase müstilise "nirvaana" nimel.

5. Vana-Hiina poliitiline ideoloogia, Vana-Hiina poliit-

tiline ideoloogia peegeldab klassivõitlust, mis teravnes I aastatuhandel e. m. a. Seda perioodi (VII - III s. e. m. a.) iseloomustab tsentraliseeritud riigi lagunemine ning liksilute vürstiriigikeste omavaheline võitlus, mis veelgi teravdas klassivastuolusid, ebavõrdsust jne., samuti orjade ning orjapidajate, suurmaomanike ning talupoegade vaheline võitlus. Vaatleksime sellest perioodist ainult kolme suuremat ning põhilisemat õpetust,

Poliitilised ideed, mis väljendasid orjandusliku aristokraatia huve, on formuleeritud Kun Fu-tšõ (Konfucius) õpetuses (551. - 479. a. e. m. a.). Konfucius lähtus oma õpetuses idealistlikust ettekujutusest, nagu alluks inimene paratamatult saatusele, mis on ette määratud taeva poolt. Selle alusel jagas ta inimesed "alamateks" ja "ülemateks" ning töötavad massid pidid paratamatuse põhjal alluma oma ekspluateerijatele. "Harimata inimesed" (töötavad massid - R. A.), räägib Konfucius, "peavad alluma aristokraatidele ning tarkadele ..., sest kui lihtinimesed ei allu kõrgematele, siis on see korralageduse algus." Püüdes kõrvale juhtida rahvahulkade tähelepanu klassivõitlusest, jutlustab Konfucius moraalse täiustamise ideed. Seepärast omistab ta ka suurt tähelepanu kasvatusprobleemidele, rõhutades, et orjanduslik aristokraatia peab kasvatama rahvamasse allumuse, kuulekuse vaimus varakatele ja ülematele. Selleks et varjutada töötavate masside õigusetust ning klassilist rõhunist, kiidab Konfucius variserlikult vaesust ning arvustab rikkust. Tema arvates süüa ainult vähe riisi, juua vett ning mitte midagi omada olevat meeldiv. Rikkus omavat ainult teisejärgulist tähtsust.

Oma riigiõpetuses püstitab Konfucius idee, nagu pärineks keisri võim jumalalt. Keiser, see on "Taeva Poeg", kellele kõik on kohustatud alluma kui jumalale. Samal ajal püüab ta aga näidata, et keiser on nagu laste isa. Selle laste ja isa vahelise vahekorra seisukohad viib ta ka riigiametnike ja alluvate suhetesse, kusjuures ta püüab näidata, nagu oleksid ülemad alamate suhtes heategijad. Konfucius oma õpetuses ei luba mingit kriitikat alluvate poolt ülemate tegude suhtes, eriti aga keisri suhtes. Tema järgi, kui keiser valitseb halvasti, peavad kõik siiski olema kuulekad, sest jumal ise karistab keisrit halva valitsemise eest. Karles aga siiski rahvahulkade ülestõusu, manitseb ta ka-

utama riigivõimu "arukalt".

Konfuciuse õpetus, jutlustades töötavate hulkade leplikkust ning ükskõiksust oma olukorra suhtes, arvustab teravalt igasugust väljaastumist kehtiva korra vastu. Seega on see äärmiselt reaktsiooniline õpetus. Konfuciuse filosoofia tähtsamad ideed said aluseks tervele religioos-
le süsteemile, mille töötasid välja tema järglased. Konfutsiaanlus sai Hiina riiklikuks religiooniks ning seda kasutati sajandeid töötajate rõhumiseks ning seda kasutab ka veel praegu Jiang Jie-shi reaktsiooniline klikk.

Töötava rahva huvid leidsid väljenduse Mo-tsõ (479.-381. a. e. m. a.) õpetuses, kes oli Konfuciuse vastane. Olgugi et Mo-tsõ ei kutsu töötavat rahvast võistlusele oma rõhujate vastu, jutlustab ta siiski "üldisest armastusest", isandate vajadusest olla heasoovlikud oma alluvate suhtes, tugevatel nõrkade suhtes. Ta arvustab ülikute luksuslikku eluviisi ning keisri ülearuseid, mittevajalikke kulutusi ja nõuab rahva olustikulise ning kultuurilise taseme tõstmist. Ta unistab sellest, kuidas tasandada rikaste ja vaeste, ülemate ja alamate vastuolusid, arvustab üle jõu käivaid makse, ametnike ebaausust jne. Oma vaadete põhistamiseks võimu mahust ning ülesannetest kasutab Mo-tsõ lepinguteooriat riigi tekkimisest. Selle teooria järgi elasid inimesed kunagi ilma seadusteta, kuid nende vahel tekkisid tülid ning nad valisid targema inimese endile keisriks ning temale abiks kolm nõunikku-ministrit. Seda tegid nad mitte selleks, et need saaksid rikkaks, vaid selleks, et need teeniksid rahvast, aitaksid rahval paremini elada. Siit teeb Mo-tsõ järelduse, et monarhi võim on piiratud. Huvitav on märkida, et Mo-tsõ vaatleb vallutussõda kui kuritegu. Üldiselt kannavad Mo-tsõ vaated progressiivset iseloomu.

Võitluses orjandusliku aadli ja tema reaktsioonilise ideoloogiaga, klassivõitluse teravnemise ja tugevnemise käigus kujuneb Lao-tsõ (VI-V s. e. m. a.) õpetus, mille alused on esitatud raamatus "Dao De-tsin" ("Raamat Daost ja Dest") Lao-tsõ järelkäijate poolt. Lao-tsõ õpetus on filosoofilis-eetiline ja poliitiline õpetus, mis, eitades jumalikku algust, vastandab sellele looduseaduse "dao",

millel on materiaalne algus. Sellega astub ta otseselt vastu Konfuciusse teooriale. Lao-tsõ õpetuse järgi on kõik sotsiaalsed pahed sündinud inimlikust "daost", mille inimesed on kehtestanud loodusliku "dao" rikkumiseks. Kuid Lao-tsõ näeb töötajate vabanemist eksploatatsioonist mitte aktiivses võitluses orjuse vastu, vaid tagasipöördumises ürgkogukondliku korra juurde. See tagasivaatamine on õpetuse reaktsiooniliseks jooneks. Võitlusest loobumise ideed püüab Lao-tsõ põhjendada sellega, et inimesed peavad jälgima "daod", ilma end ühiskondlikku ellu segamata. Lähtudes looduslikust "daost", põhjendab Lao-tsõ rahvaste sõprust ning astub teravalt vastu agressiivsetele sõdadele. Lao-tsõ õpetuses kohtame ka dialektika elemente; igavene liikumine, ühtsuse saavutamine vastuolude kaudu. Lao-tsõ õpetus tervikuna, tema ateistlikud ideed, tema terav protest ühiskondliku ebavõrdsuse vastu, armastus rahva vastu ning usk tema lõplikku vabanemisse – kõik see oli eesrindlik tolle aja tingimustes. Tuleb silmas pidada, et üksikud Lao-tsõ õpetuse konservatiivsed jooned puhuti hiljem müstikute ja idealistide – orjandusliku ja feodaalse aadli poolt üles ja kasutati dao sekti reaktsioonilise religioosse õpetuse loomiseks.

II p e a t ü k k .

POLIITLISED ÕPETUSED ORJANDUSLIKUS KREEKAS,

1. Vana-Kreeka poliitilised õpetused sünnivad VII-VI saj. e. m. a., mil toimub ürgkondliku korra lagunemine ning ühiskonna jagunemine orjadeks ning orjapidajateks, mil tekib ja areneb orjanduslik riik. Oma kõrgastme saavutavad nad V ja IV saj. e. m. a.

Põllumaduse ja karjanduse kõrval arenes Vana-Kreekas tunduvalt ka käsitööndus. Orjade tööd kasutati mitte ainult põllumajanduses, vaid ka orjanduslikes käsitöökodades, kus töötasid kümned ning sajad orjad. Eriti oli arenenud potsepatöö ja metallide töötlemine. Pinnase vähene viljakus ning vee vähesus paljudes Kreeka osades tingis leivavilja sisseveo vajaduse. Selle ning ka geograafiliste tingimuste toimele arenes merelaevandus ning meretagune kaubandus.

Orjanduslik riik Kreekas kujunes välja omapärasel vormis, nn. linnriigi - polise - vormis, kuhu kuulusid linn ning mõned teda ümbritsevad külad, sest polnud majanduslikke ja muid tingimusi laiaulatusliku poliitilise organisatsiooni tekkimiseks. Riiklik korraldus metropolides kui ka kolooniates oli väga mitmesugune. Ühtedes keskendus kogu võimutäius ühe isiku kätte - türannia; teistes toimusid rahvakoosolekud ja juhtisid valitavad ametiisikud - demokraatia; kolmandates kuulus võim vähesearvulisele ülikonnale - aristokraatia, või rikaste kodanike esindajatele - oligarhia.

Vana-Kreeka polis pidi organiseerima ning kindlustama orjapidajate ülemvõimu orjade tohutute masside üle. Nii

oli näiteks Ateenas tema õitsengu ajal ca 310 000 elaniku, neist oli vabu ainult 67 000. Poliitilisi õigusi omas umbes 6,5% kogu elanikkonnast. Vaba kodanik pidas tööd häbistavaks. Seetõttu muutus osa elanikest rikastest majanduslikult sõltuvateks, tihti aga kerjusteks, ja pidid kaitsma neid toetavate (abistavate) rikaste huve. Paratamatus ühiskonda ülal pidada orjade töö alusel viib Kreeka ühiskonna eriti jumadele eksploateerimise vormidele. Orjad olid ainult "rääkivad tööriistad". Sellel alusel lööb lõkkele äge klassivõitlus peamiste orjandusliku ühiskonna klasside vahel – orjade ja orjapidajate vahel. Seetõttu puhkevad järjest orjade ülestõusud, mis sageli omandavad tõeliste kodusõdade iseloomu, näit. helootide ülestõusud Spartas, Töötajate kuulekuses hoidmiseks ja oma poliitilise ning majandusliku võimu kindlustamiseks püüab orjapidajate klass oma riiki igati tugevdada. Nende püüdluste otseseks peegelduseks on Kreeka orjapidajate klassi mitmesuguste ideoloogide poliitilised vaated ja õpetused.

Kahe antagonistliku klassi võitluse kõrval, mis oli Vana-Kreeka kogu poliitilise elu põhimiseks aluseks, kajastus Vana-Kreeka poliitilistes õpetustes teataval määral ka vaba elanikkonna erinevate kihtide vaheline võitlus. Püüdes oma poliitilist hegemooniat kindlustada, kaitses reaktiooniline maavaldajatest ülikkond aristokraatlikke riigivorme. Orjapidajate klassi kaubandus- ja tööstusringkonnad, kelle arengut orjapidajate ülikkond takistas, astusid kõikjal välja orjandusliku demokraatia eest. Sellesse võitlusse haaratakse ka vaba elanikkonna varatud hulgad, kelle jaoks demokraatia oli vastuvõetavam riigivorm. Alaline võitlus üksikute riikide, eriti suurimate – Ateena ja Sparta – vahel, millega kaasnesid riigipöörded ja riikliku korra vormide sagedased muutumised jne., keskendas tähelepanu poliitilistele küsimustele, soodustada poliitilise ideoloogia arengut. On säilinud väga vähe materjale, kus vahetult leiavad väljendust orjade poliitilised meeolud, nendega võib tutvuda ainult kaudselt, selle kaudu, kuidas nad kajastuvad valitseva klassi ideoloogide poliitilistes õpetustes.

Kõige reaktioonilisenaid vaateid jütlustavad sugukondliku maavaldusliku aristokraatia esindajad (Pythagoras, Herakleitos, Sokrates, Platon), kes teravalt ründasid

orjanduslikku demokraatiat kui riigivormi, milles riigiasjadesga võiks teataval määral tegelda ka lihtrahvas, aga mitte ainult "valitud". Orjanduslikku demokraatiat kaitsvaid ideesid väljendavad sofist Protagoras, vähemal määral Demokritos ja Aristoteles, kes olid tihedamalt seotud orjandusliku ladviku kaubanduslik-tööstuslike ringkondadega.

2. Poliitiline ideoloogia Vana-Kreekas klassiühiskonna kujunemise ja riigi tekkimise ajajärgul. Selle perioodi tähtsamad esindajad on Hesiodos Boiootiast (umbes VIII ja VII saj. e.m.a.), Pythagoras Samoselt (571-497) ja Herakleitos Efesosest (VI saj. lõpp ja V saj. algus e.m.a.).

Hesiodos tõstatab esmakordselt küsimused: millest tekkis maailm ning kuidas ta kujunes ja sai selleks, mis ta praegu on. See talupojast poeet ülistab sugukondliku ühiskonna ja selle liikmete rahulikku tööd ning vihkab valitsevat ülemkihti. Oma töödes ("Tööd ja päevad", "Teogoonia") väljendab ta rõhutatud talupoegkonna protesti sugukondliku ülemkihi vastu, kes on muutunud põlatavaks aristokraatiaks, protesti väiketalupoegkonna võimatu elu vastu. Ta ütleb, et kus jõud, seal õigus, et inimene sarnaneb kulliga, aga nõrk - kulli küüsi sattunud ööbikuga; näitab, et kohtunikud on ostetavad jne. Hesiodos püüab leida väljapääsu tekinud olukorrast, kuid ei leia seda mitte sugukondliku korra jäänuste kaotamises, vaid tagasipöördumises minevikku. Oma töödes püüab ta anda ka loodusprotsesside tõlgenduse, kuid see on fantastiline, eelteadusliku mõtlemise kosmagoonia.

Ühiskondlik pööre, mis hävitas sugukondlikele vahetkordadele rajatud vana ühiskonna, ei saanud jätta puudutamata ka eelnevast ajastust jäänud ideoloogia ja vaimse kultuuri vorme. Kõige otsesemat revolutsioonilist mõjust saab tunda õigus. Sugukondliku korra igandite lõplikku hävitamist tähistava revolutsioonilise nihke tähtsaimaks tunnuseks on kirjutatud õiguse tekkimine. Drakoni ja Soloni seadused kõrvaldavad omavoli, kaotavad üksikute suguharude ja sugukondade vanad õiguslikud tavad. Eriti on iseloomulik, et mõiste seadusest kui inimlikust kehtestisest tekib just nüüd ja esmakordselt Vana-Kreekas mainib seda Solon, Hesiodose ja osalt ka Homerose ajastul

kõneldi seadusest ainult kui igavesest, jumaliku ilmutuse poolt kehtestatud muutmatust ja kõikumatust korrast. Nüüd kerkib Vana-Kreeka teadvusse mõte, et seadus on inimese kehtestis ja järelikult võib teine inimlik kehtestis selle tühistada.

Pythagoras elas kaua aega Samose saarel, kuid Polykratose türannia kehtestamisega lahkub ta Lõuna-Itaaliasse Krotoni linna, kus ühendab kohalikud aristokraatlikud ringkonnad ning loob poliitilise liidu, nn. pütaagorlaste liidu, mille osakonnad (hetaireiad) asusid kogu Lõuna-Itaalias. Pütaagorlaste liidu liikmed võtsid aktiivselt osa aristokraatia julmast võitlusest orjandusliku demokraatia vastu. See kutsus esile ülestõusud kogu Itaalias, mille tagajärjel hävitati pütaagorlaste liit. Kuid pütaagorlaste poliitiline tegevus ei lõppenud isegi pärast lüüasaamist. Pütagorism püsis Itaalias üle kaheksa aasta.

Pythagorase õpetus on idealistlik. Kogu oleluse aluseks on arv ning tema järgi põhineb tõeline maailmavaade kolmel alusel: moraalil, religioonil ja teadmistel. Pythagorase moraal on aristokraadi moraal. Mis puutub usundi ja teadmiste ühendamisse, siis püütakse siin teaduse tõelisi ülesandeid alistada usundi huvidele, mis lõpuks ühtib pütaagorliku moraaliga. Pythagorase järgi vajab inimene isandat, mis usundis ilmneb jumaluse kujutelmast ja poliitikas - aristokraatia ülemvõimus, millele on deemos alistatud. Nn. "Kuldsetes värssides" on esitatud Pythagorase moraaali sisu. Näit, katkeid sellest: "Kõigepealt austa ja armasta jumalaid, kangelasi ja olevusi, kes on jumalate ja kangelaste vahemised, kuid oma palveis ära palu neilt mitte midagi; sa ise ei tea, mis on sulle hea, seda teavad ju ainult nemad." Seepärast tuleb olla kuulekas valitsejatele, austada seadusi, vanemaid ja valitsejaid. Valitsejaid endid, kes moodustavad rahvahulkadest eraldatud ühiskonna ladviku, kujutab Pythagoras kui kõibeliste ja intellektuaalsete omaduste - ülluse, jõu, mõistuse - poolest parimaid. Siit tuleb pütaagorlaste järgi kasvatus suure tähtsusega. Nad jutustasid erilist eluviisi, mis paistis silma komberangusega ja oli suunatud selle saavutamisele, mida pütaagorlased pidasid täiuslikkuseks. Oma liitudes harrastasid nad ühiseid söömaeegu, ühist muusika, võimlemise ja teadusega te-

gelemist, Pythagorase ja tema pooldajate poliitiliseks ideaaliks oli aristokraatia.

Herakleitos on tuntud filosoofia ajaloos dialektika rajajana. Tema järgi on kõige olemasoleva aluseks materiaalne ürgsus – tuli. See materiaalne ürgsus, igavesti liikuv ja muutuv, ühest olekust teise üleminev, on seda moodustavate vastandite võitluse tõttu kogu maailma arenemise aluseks. Käsitades kõike olemasolevat mateeria arenguna ja jumalikkü vahelesegamist maailma saatusse eitades, di Herakleitos determinist ja alistas kogu kosmose arengu paratamatusele, kusjuures areng toimub teatava seaduspärasuse alusel. Herakleitose determinism ulatub kõigile nähtustele, sest nende olemasolu sõltub tule mõõtude kõikumisest. Ka iga inimene, arenedes paratamatuse seaduse järgi, kuulub elus ja surmas, unes ja ärkvelolekus kosmiliste muutuste suurde ringkäiku ning, nagu märgib Herakleitos inimeste kohta, sündides nad püüavad elada ja seega ühtlasi surra ehk, paremini öeldes, rahuneda, ning nendest jäävad järele surmale määratud lapsed. Ja nii ei pea tu pidev tekkimisvool, nagu sellele vastandlik hävimisvoolgi, mitte kunagi. Vastandite võitluses toimub üleminek vastanditele.

Oma poliitilistes vaadetes on Herakleitos orjuse pooldaja. Sotsiaalset ebavõrdsust püüab ta õigustada viidete-ga kosmose seadustele. Ta märgib, et võitlus on kõige isa ja kõige kuningas; ühed määrab see jumalaiks ja teised inimesteks, ühed orjadeks ja teised vabadeks. Poliitika valdkonnas on Herakleitos veendunud aristokraatia pooldaja. "Üks, kui ta on parim, on mulle niisama väärt kui kümme tuhat." Poliitilistes avaldustes astub ta teravalt välja demokraatia vastu. Ta ütleb, et kui demokraatlik enamus hakkab vastu aristokraatiikule võimule, siis tuleb revolutsiooniline liikumine kõige otsustavamal viisil võimalikult kiiresti maha suruda.

Niisiis Herakleitos, olles filosoofia küsimustes progressiivne mõtleja, jääb poliitilise elu küsimustes reaktiivsetele seisukohtadele.

3. Demokritos (sünd. 470. a. e. m. a.) on orjandusliku demokraatia kaitsjaid ning oli koos Leukipposega antiik-

filosoofias atomismi rajajaks. Kuivõrd tähtis on Demokritose osa materialismi ajaloos, nähtub juba sellestki, et V.I. Lenin nimetas antiikfilosoofia materialistlikku leeri "Demokritose liiniks" ja vastandas seda idealistlikule leerile - "Platoni liinile". Leukippose-Demokritose õpetuse järgi koosneb maailmas kõik ruumist ja seda täitvast materiasst ehk aatomeist ja tühjusest. Aatomid ei teki ega hävi. Need on igavesed, muutumatud ja jagamatud, need on ühtsed ja kvaliteedilt muutumatud. Kuid aatomid omavad ürgalgseid erinevusi, mis ongi asjade kõigi teiste omaduste põhjuseks. Selliseid erinevusi on kolm: kuju, järjestus ja asend. Aatomeid on lõpmatul hulgal ning nad on üldises liikumises, aatom on liikuv materia.

Oma õpetuses maailma arenemisest püüab Demokritos kujutada universumi tekkimist ja maa kujunemist, jutustab loomariigi päritolust, inimese põlvnemisest ja arenemisest, ühiskonna ja riigi tekkimisest. Demokritose järgi elasid inimesed esialgu karjadena, neil polnud riideid, elamuid ja nad ei loonud toidutagavarasid. Neil ei olnud ei kuringaid, ei valitsejaid, ei härraseid, ei sõdu ega röövimisi. Nad elasid rahulikult ja liialdusteta. Hiljem, õppides kasutama tuld, läksid nad üle põllundusele, õppisid ära käsitööd ning lõid riigikorra. Seejuures kujutleb ta ühiskonna arengut kui evolutsioonilist protsessi, mis ei tunne mingisuguseid hüppeid.

Demokritose moraali aluseks on "mõõdukuse" printsiip. Ta pole rikkuse vastu, vaid "ebamõõduka" rikkuse vastu; ta pole kasu vastu, küll aga "autu" kasu vastu. Tema järgi on tähtsatu rahaahnus hoopis koormavam kui äärmine viletsus; ebaaus kasu kahjustab voolust. Ta on rikastumise, vargus- ja röövõdete vastu. Peaasi, et inimesel oleks "hea meeoleolu". See peab olema tema eiuueesmärgiks. Õnnelik on see, kel on hea tuju kasinagi varanduse juures, ja õnnetus see, kel suurte varanduste juures pole hingerõõmu. Sellise moraaliõpetuse sotsiaalne sisu on täiesti selge: ära hoida vaeste ja rikaste vastuolude teravnemist, säilitada suhtelist rahu vaba elanikkonna hulgas ning sellega kindlustada orjapidajate diktatuuri.

Et Demokritos ise on rikka orjapidaja poeg, siis püüab ta igati õigustada orjust ning soovib orje kasutada kui oma kehajäikmeid. Riigi ülesandeks on orjade hoidmine kuulekuses, et inimeste vahel ei tekiks "tülisid". Ta tahab, et riiki valitsetaks hästi ning peab seetõttu riigi valitsemise kunsti kõige kõrgemaks kunstiks, kusjuures riiki peab valitsetama kindlakäeliselt. "Süüdlasi tegudes, mis väärivad asumisele saatmist, vangistus või rahatrahvi, tuleb taunida ja teenitud karistusest mitte vabastada." Riigivormide küsimuses pooldas Demokritos orjanduslikku demokraatiat, sest demokraatia kindlustavat vabaduse, mis on tähtsaim kõigest.

4. Sofistid. Kõigis kreeka polistes, kus orjanduslikul demokraatial õnnestus pääseda võimule, hakatakse V saj. e. m. a. ühiskondlike suhete ja poliitiliste vormide tõttu eriti kõrgelt hindama poliitilist haridust, kogemust ja meisterlikkust avalikel esinemistel, kohtutes ja poliitilistel koosolekutel. Nõudmisele vastavalt tekivad ka selle kunsti õpetajad, tekib sofistika. Sofistid olid rändkõnemehed, kes kõnelesid ja õpetasid igal teemal. Nad olid vabad usulistest ja kõlbelistest eelarvamustest ning neil oli tähtis osa Vana-Kreeka kultuuri õitsengu soodustamisel. Seepärast nimetatakse neid ka kreeka valgustajateks. Nad ei kujutanud endist ühtset koolkonda, sest et paljudes üksikutes küsimustes läksid nad üksteisest tunduvalt lahku.

Tavaliselt eristatakse "vanemaid" ning "nooremaid" sofiste. Vanemate sofistide hulka kuuluvad Protagoras, Gorgias, Hippias, Prodikos, Antiphon; nooremate hulka Lykophron, Thrasymachos, Kallikles, Kritias, Alkidamos, Polos. Vanemad sofistid tegutsesid peamiselt enne Peloponnesose sõda ja selle sõja ajal. Nad olid peamiselt orjandusliku demokraatia huvide kaitsjad.

Kõige varem tõstatati riigi ja õiguse küsimused sofistide vanema põlvkonna esindaja Protagorase teostes.^a Nendes kõneleb ta kõigepealt hea ja kurja kohta olemasolevate ettekujutuste ja teadmiste suhtelisusest, s. t. tema vaated on relativistlikud. On alust arvata, et Protagorase õpetus meie teadmiste suhtelisusest on seotud tema materialistlike kujutlustega tegelikkusest. Nagu Demokritos-

ki, mõistis ta objektiivset reaalsust "voolava materia-
na".

Oma lähtepunktidele ustavana rõhutab Protagoras ka õiguse küsimustes juriidiliste normide tinglikkust ja muutlikkust. Ta püüab vabastada inimeste kujutlusi riigi ja õiguse kohta igasugustest religioossetest eelarvamustest ja kujutada riiki ja õigust kui inimühiskonna arenemise produkti. Sellele on pühendatud Protagorase müüt "Prometheus".

Riigi ja õiguse tekkimise küsimuses lähtub Protagoras inimeste riigieelsest seisundist, joonistades pildi relvitute metslaste armetust elust. Heites kõrvale käibel olevad ettekujutused "kuldsest ajastust", püüab Protagoras anda inimkultuuri järkjärgulise arengu pildi selle kõige primitiivsemalt seisundilt kuni tasemeni, kus inimesed on omandanud kunsti ja tehnika, kasutavad tuld ja lõpuks lähevad üle ühisele organiseeritud elule linnades.

Rõhutades õigusnormide erinevust erinevatel rahvastel, põhjendab Protagoras mõtet kõikide õiguse ja õigluse kohta käivate arusaamade tinglikkusest. Riik ise määrab, mida pidada õiglaseks ja kauniks. Seadus on inimühiskonna - poliitilise kunsti - muutlik ja vägagi tinglik produkt. Seaduse meelevaldsuse ja tinglikkuse rõhutamiseks kõrvutab Protagoras inimeste seadusi loodusseadustega. Kuid looduslik seisund ei ole tema arvates ei kõrgem ega parem tsiviilühiskonnast, vaid koguni vastupididi, looduslikku seisundit kujutab Protagoras kõikide sõja taolisena kõikide vastu, mille korral inimeste ühiselu on täiesti võimatu. Järelikult kutsus ta üles kõrvalkaldumatult kinni pidama kehtivatest seadustest, kusjuures peeti silmas orjandusliku demokraatia seadusi.

Poliitilise ideoloogia reaktsioonilisemat suunda propageerivad nooremad sofistid. Nad on kõik orjandusliku demokraatia avalikud vastased ning "tugevate" võimu pooldajad. Nii arvab Kallikles, et "õigus on jõud" ja loodusseadus on inimlikest hea ja kurja tingimuslikest mõistetest kõrgem ning sanktsioneerib võitlusest tingitud ebavõrdsuse, kus tugev peab valitsema ja nõrk alistuma. Kalliklese arvates aga olevat nõrgad kehtestanud kunstlikud seadused, mis piiravad tugeva õigust ja loodab, et

kunagi pääseb võidule demokraatide poolt mahatallatud loodus. Seejuures püstitab ta idee tugevast isiksusest, kes seisab moraalist ja seadustest kõrgemal. Sisuliselt leidis see Kallikese idee hiljem kajastust Nietzsche "üliinimese" kultuses. Ka teised nooremad sofistid, nagu näiteks Thrasymachos, on seisukohal, et õigus on jõud, kuid ta arvab, et õigus on kasulik tugevamaile ja kahjulik nõrkadele. Riigis peavad valitsema üksikud tugevad, s.t. kõige rikkamad orjapidajad. Leidub küll ka üksikuid sofiste, kes jutlustavad vabade võrdsusest ja solidaarsusest, ning isegi neid, kes suhtuvad teatava kriitikaga orjusse.

5. Sokrates (469.–399. a.e.m.a.) on Platoni õpetaja ja vahetu eelkäija, kes oli materialismile avalikult vaenuliku idealistliku usulis-kõlblise maailmavaate esindaja. Ajalooliselt oli ta rn. "Platoni liini" algataja. Ta nõuab looduse uurimisest loobumist. Inimesed peavad tegema ainult seda, mis aitab kaasa õnne saavutamisele, kusjuures õnne saavutatakse ainult kõlblise käitumisega. Sokratesel on tõe ja kõlblus ühtivad mõisted ning inimene on ühtaegu nii tark kui ka kõlbeline. Tõeline kõlblus on selle teadmine, mis on hea ja kaunis ning mis on ühtlasi inimesele kasulik ja soodustab tema õndsust, eluõnne. Kolmeks põhivooruseks peab Sokrates: 1) mõõdukust (teadmist, kuidas ohjeldada kirgi), 2) vahvust (teadmist, kuidas ületada ohte) ja 3) õiglust (teadmist, kuidas täita jumalikke ja inimlikke seadusi). Kuid ainult "üllad inimesed" (s.t. aristokraadid) võivad pretendeerida teadmisele. Teadmine on kättesaamatu tööli- sele, käsitöölisele, maaharijale, s.o. kogu deemosele (orjadest rääkimata).

Sokrates on Ateenas rahvamasside lepitamatu vaenlane. Ta oli aristokraatia ideoloog ja tema õpetus moraalsete normide vankumatuses, põlisusest ja muutumatuses väljendab selle klassi ideoloogiat. Ta püüab oma kõnedes suunata poliitilist kasvatust selliselt, et ette valmistada aristokraatia poliitilise ülevõimu taastamist, et tagasi pöörduda "isaisade õpetuste" juurde. Lõpuks tuleb nimetada, et Sokrates visandas ka riigivormide klassifikatsiooni, lähtudes oma eetilise-poliitilise õpetuse põhieel-

dustest. Tema poolt mainitavad riigivormid on monarhia, türannia, aristokraatia, plutokraatia ja demokraatia. Sokratese seisukohalt erineb monarhia türanniast selle poolest, et monarhia toetub seaduslikele õigustele, mitte aga vägivaldsele võimuhaaramisele, ja omab seepärast moraalset tähendust, mis türannial puudub. Aristokraatiat, mida käsitatakse väheste asjatundlike ja moraalsete inimeste võimuna, eelistab Sokrates kõigile teistele riigivormidele, suunates oma arvustuse teraviku eriti antiikse demokraatia vastu, mida ta peab vastuvõetamatuks ja tema seisukohalt kõlvatuks riigivõimu vormiks. Sokrates mõisteti surma just antidemokraatliku propaganda pärast.

6. Platon (427.-347. a. e. m. a.) on antiikse idealismi suurim esindaja ja objektivistliku idealismi süsteemi rajaja. Platoni arvamuse järgi ei ole tõeliseks reaalsuseks mitte meid ümbritsev ja meeleorganitega tajutav maailm, vaid ideed. Seejuures ideed ainult "kaasnevad" konkreetsete asjadega, samal ajal eksisteerides neist eraldi, üksikute iseseisvate substantsidena. Idee "kaasnemise" erinev ulatus määrab ära antud konkreetse nähtuse läheduse astme tema ideaalsele eeskujule. Tõeliselt on olemas ainult ideede maailm, konkreetset nähtused on ainult varjude maailm.

Platoni eetika lähtub tema hingeõpetusest, mille järgi hing koosneb kolmest osast: 1) mõistuslikust, 2) kärsitust (tahtelisest) ja 3) ihaldavast (meelelisest) osast. Platoni mütoloožiliseks kujuks on "hinge kaarikvanker", mille ees on "paar" hobuseid, üks "kärsitu" ja teine "ihaldav", juhiks on kutsar - mõistus. Hinge mõistuslik osa on tarkusevooruse alus, kärsitu osa - mehisusevooruse alus ja meelelisuse ületamine on arukusevoorus. Kolme hingeosa harmooniline ühendamine mõistuse juhtimisel on õiglusvooruse aluseks. Seejuures tõelise kõlbluseni küünivad ainult vähesed, s. t. aristokraadid.

Oma riigiõpetuses ("Politeia", "Nomoi") astus Platon välja antiikse demokraatia vastu üldse ja Ateenas demokraatia vastu eraldi ning püüdis teoreetiliselt

põhjendada orjandusliku riigi ("ideaalse riigi") sellist vormi, mis oleks tol ajal Ateena demokraatia kriisi perioodil kõige enam vastanud aristokraatia klassihuvidele. Ta õpetab, et riik tekib seetõttu, et üksikinimene ei suuda rahuldada kõiki oma tarbeid toidu, elamu, rõivastuse jne. alal, "Ideaalne riik" peab olema organiseeritud järgmistel alustel: 1) orjus kui igasuguse, sealhulgas ka "ideaalse riigi" eksisteerimiseks vajalik tingimus; 2) kogu vaba elanikkonna jaotamine kolmeks seisuseks - filosoofid, sõdurid ja käsitöölised ning põlluharijad - vastavalt vaba elanikkonna kolmele põhitegevusalale - valitsemisele, sõjaväeteenistusele ja tootvale tööle; 3) kogu võimutäiuse koondamine filosoofide kätte, kes seaduste loojatena ise ei pea neist sõltuma; 4) varanduste ja naiste ühine valdamine filosoofide ja sõdurite seisuse poolt; 5) kodanike riiklik kasvatamine.

Sellisel ülesehitatud orjandusliku riigi "ideaalsele" vormile andis Platon ka eetilise põhjenduse: valitsejad - filosoofid - omavad tarkust, mistõttu ainult nemad on suutelised juhtima riiki; mehisus on sõdurite voores, kelle ülesandeks on mässude mahasurumine riigis ja riigi kaitsmine kallaletungide vastu teiste riikide poolt; kolmanda seisuse voores peab olema arukus (mõõdukus): alistumine aristokraatidele - valitsejatele ja tootlike funktsioonide kohusetruu täitmine. Õiglus erineb nendest kolmest vooresest selle poolest, et nad (vooresed) ei kuulu mingile ühele seisusele, vaid õiglus on üldriiklik voores. Õiglus teostub riigis ainult sel juhul, kui kolm seisust teostavad kindlalt neile määratud spetsiifilisi vooresi. Peale nende vooresete peab "ideaalne riik" kasvatama kodanikke vagaduses, võitlema kõigiti uskamatus ja ateismi vastu.

Sellise "ideaalse" riigikorra vastandab ta teravalt demokraatlikule korrale, sest demokraatia tingimustes polevat rahval enam ühtegi vooreset. Platoni arvates suur hulk (deemos) ei saa aru, kes kõlbab riigijuhiks ning võim läheks üle mitte targemaile, vaid kõige kavalamaile demagoogidele. Selle väite põhistamiseks kordab ta Sokratese ütlust, et haiguse puhul ei kutsuta mitte hästi kõnelevat arsti, vaid asjatundjat. See on muidugi õige,

kuid Platon püüab sellega meelevaldselt kaitsta aristokraatide huve.

Eriti põhjalikult on Platoni poolt välja töötatud kasvatus- ja haridussüsteem, mis peab kindlustama "ideaalset riiki"; vastavalt eesmärgile on selle süsteemi ülesandeks ette valmistada sõdureid ja filosoofe. 10. - 20. eluaastani on ette nähtud riiklik kasvatus. Siis toimub esimene selektsioon - eralduvad käsitöölised ning põlluharijad. Hiljem toimub selektsioon sõdurite eraldamiseks. Kes alles jäävad, neile õpetatakse filosoofiat ning 35 a. vanuselt saadetakse praktikale. Kes praktilal n.-ö. läbi löövad, nendest saavad siis pärast 50. eluaastat filosoofid.

Platon esitab riigivormide klassifikatsiooni:

A. "Ideaalne riik" (või ideaalile lähenev),

1. Aristokraatia

- a) aristokraatlik vabariik,
- b) aristokraatlik monarhia.

B. Riigivormide alanev hierarhia,

2. Timokraatia.

3. Oligarhia,

4. Demokraatia.

5. Türania.

Parim on Platonil muidugi kolmeseisuseline aristokraatlik vabariik, kuid ta on valmis tunnustama ka aristokraatlikku monarhiat. Selles suunas teostaski ta praktilisi samme oma reise päevil Sürakuusasse. Edasi asub Platon vaatlema "halvemaid" riigivorme, kusjuures ta reastab need kasvava "halvenemise" järjes ning tema poliitilise kriitika peaobjektiks on demokraatia. Türania on sellepärast halvem, et seal teostatakse diktaatori aristokraatia võimu vastu.

Oma viimases teoses "Nomoi" loobub Platon "Politeia" paljudest utopistlikest seisukohtadest, piüdes anda oma poliitilisele õpetusele praktilisemat iseloomu. Ta lubab juba piiratud eraomandit, individuaalset abielu jne. Riik peab kujunema ennast rahuldavaks põllundusriigiks.

7. Aristoteles (384.-322.a. e.m.a.) on Marxi sõnade järgi vana filosoofia tipp. Ta oli pärit Makedooniast, kus isa oli kuninga ihuarstiks. 17-aastasena lahkus ta kodunt ning siirdus Ateenasse, kus ta Platoni akadeemias veetis kaksikümmend aastat. Alguses oli ta Platoni ideede pooldaja, kuid õige varsti saab tast iseseisev ning originaalne õpetlane. Ta tegeleb paljude teadusharudega. Aristotelese teosed on entsüklopeedilist laadi. Nad kuuluvad kõige erinevamatele aladele - loogika, loodusteaduse, ajaloo, poliitika, eetika, kirjanduse valdkonda.

Meid huvitavad kõigepealt Aristotelese vaated kõlblusele, õigusele ning riigile. Neid leiame peamiselt tema teostes "Eetika" ja "Poliitika", kus tema õpetuse nurgakiviks on nn. õpetus keskmisest. Eetilised probleemid köitsid Aristotelese tähelepanu peamiselt kui riigikodaniku eetika probleemid; eetikat ja poliitikat ühendab katkestamatu side. Riik nõuab kodanikult teatavaid vourusi, ilma milleta inimene ei saa teostada oma poliitilisi õigusi ja olla ühiskonnale kasulik ning ühtlasi ka õnnelik. Ainult see on vouruslik, mis teenib riiki, mis tugedab kehtivat korda. Aristoteles jagas vourused kahte pealiiki: dianoeetilisteks ja eetilisteks. Dianoeetilised vourused tekivad peamiselt õppimisel, eetilised kujunevad aga harjumuste laudu. Otsustava tähtsusega on Aristotelesel dianoeetilised vourused. Neis avaldab inimene end kui mõistusega varustatud olend. Selliste vouruste hulka kuuluvad tarkus, mõistuslik tegevus, mõistlikkus. Kõik diaoneetilised vourused on inimene omandanud eelnevate põlvvede teadmiste ja kogemuse omastamise teel ja need avalduvad mõistuslikus tegevuses. Vourust ei oma mitte iga inimene, vaid ainult see, kes on seda suutnud aktiivselt avaldada. Ka eetiline vourus ei ole inimestele looduse poolt omane, kuigi see ei teki loodusest sõltumatult. Loodus annab võimaluse saada vouruslikuks, kuid see võimalus teostub üksnes inimese tegevuses. Tehes õiglasid tegusid, muutub inimene õiglaseks; tegutsedes mõõdukalt, ta muutub mõõdukaks,

käitades mehiselt - muutub mehiseks. Eetilise vooruse olemus seisneb helduse ja mõõdukuse ühenduses. Üldiseks motiiviks, mis läbib kõiki Aristotelese eetilisi eeskirju, on püüd leida käitumise keskmist joont. "Keskmine on vooruse päralt" (argus - julgus - hulljulgus; tuimus - püüdlikkus - kirglikkus jne.). See aga ei tähenda, et võiks olla käitumise keskjoon, mis oleks kõigile kodanikele ühesugune. "Vaene ei saa olla tore, sest tal ei ole varandust, et viisakalt kulutada palju raha; ja kui ta püüab olla tore, siis on ta rumal, sest toredus ei vasta sugugi tema väärikusele ning pole talle sugugi vajalik: ainult see on voorusega kooskõlas, mis on õige" ("Ethica"). Siin avaldub klassi seisukoht õige selgesti. Nagu Platon, nii nõudis ka Aristoteles iga ühiskondliku rühma jaoks vastavat vooruse ja õnne mõõtu.

Aristoteles käsitleb "õiglust" seoses "võrdsuse" mõistetega. Ta eristas rangelt õigluse avaldamist võrdsete ja mittevõrdsete vahel. Tema arvates seisneb õiglus võrdsuses, kuid mitte kõigi, vaid ainult võrdsete jaoks: võrdsust peab ta samuti õigluseks, kuid jällegi mitte kõigi, vaid ainult ebavõrdsete jaoks. Seega pidas Aristoteles inimeste varanduslikku, poliitilist ja kõlblelist ebavõrdsust täiesti loomulikuks ja normaalseks. Kõik ühiskonnakihid peavad rangelt järgima seadusi, sest selles väljendub ka õiglus ning võrdsus. Seadused jagunevad Aristotelese järgi: 1) eraseadused, mis on antud konkreetsete riikide poolt ning korraldavad riikidevahelisi suhteid ja kodanike vahekordi, ja 2) üldised seadused, mis kehtivad kõikjal ning alati.

Aristotelese järgi sünnib inimene poliitilise olendi-
na ja kannab endas instinktiivset püüdlust "ühiseks
kooseluks". Sellega ei suutnud temagi vältida kõigi eks-
pluateerivate klasside teoreetikute saatust: käsitus ini-
mesest ja riigist oli idealistlik. Tuletades inimese po-
liitilisuse tema loomusest, aga mitte vastupidi - inimese
loomuse tema tegevusest ühiskonnas -, tegi Aristoteles
põhilise vea. Inimese poliitilise olemuse avaldumise
esimeseks tulemuseks pidas ta perekonna kujunemist,
kusjuures algperekonnas oli kõik ühine. Loomulikel

põhjustel jagunes algpererekond paljudeks eraldi perekonnadeks, milledest igauks sisaldas juba kolmesuguseid suhteid, nimelt mehe ja naise, vanemate ja laste, isanda ja orja suhteid. Seega oli orjus, nagu eraomandki, tekkinud ajalooliselt, kusjuures isanda ja orja vahekord on loomulik.

Vahetuse ja tööjaotuse arenedes jaostuvad suured perekonnad ja kujundavad asundusi. Edasine tung täiuse poole viis algul asunduste ühistumiseni, siis aga riigi tekkimiseni. Kuivõrd riik on asunduste arenenud ühistumine, asundus aga - arenenud ja tükeldunud perekond, sedavõrd, arvas Aristoteles, kanti perekonna organisatsioonivormid esialgu ka riigile. Väimale perekonnas anti "kuninga volitused". Seega ei näinud ta põhilist erinevust sugukondliku ja orjandusliku ühiskonna vahel.

Kõik jõud orjandusliku riigi tugevdamisele! - Säärane on Aristoteelse üleskutse, kusjuures "keskmiselt jõukais" orjapidajais, kes asetsesid "kahe äärmuse vahel", nägi ta seda klassi, mis moodustas orjandusliku ühiskonna tugisamba. Ta soovitas suurendada seda orjapidajate rühma sel määral, et see oleks, kui mitte mõlema "äärmise elemendi" jõuga võrdne, siis vähemalt tugevam kummastki üksikult. Orjapidajate diktatuuri languse eelõhtul ilmub Aristoteelse riigiteooria, mis lõpptulemuses oli kutsutud õigustama orjapidajate vägivaldapaaraadi tugevdamist orjade suhtes ja leidma vahendeid orjade ülestõusu ja käärimise ärahoidmiseks. Riigi olemust nägi Aristoteles inimeste poliitilises suhtlemises, kes olid ühinenud mingisuguse hüve saavutamiseks. Riik luuakse mitte selleks, et üldse elada, vaid "peamiselt selleks, et elada õnnelikult" ("Politica"). Lähtudes oletusest, et inimesed sõltuvad riigist ja et era-, enamasti egoistlikud huvid peavad sõltuma riigi üldistest ülesannetest, tõstatas Aristoteles nõudmise, et neile ülesandeile tuleb alistada ka materiaalsete huvide ala. Sel alal asubki üksikute kodanike poolt rikuse ja "üliõnnelikkuse" kaotamise allikas, s.t. saavutada olukord, mis on vajalik riikliku organismi

"normaalseks" funktsioneerimiseks. Kui majanduslik individualism võtab ülekaalu ja ähvardab terviku huve, siis peab riik sel alal vahele segama. Seesugune vahelesegamine on kasulik mitte ainult riigile, vaid ka kodanikele, kuivõrd kodanike vastastikused vahekorrad majanduslikul alal avalduvad vahetuse kaudu, milles nende tegevus tasakaalustatakse. Seejuures uurib Aristoteles esmakordselt ajaloos väärtuse vorme.

Aristoteelse riigivormide klassifikatsiooni aluseks on kaks ideed. Esimene seob riigi iseloomu ühiskonnas varanduslikult erinevate vabakodanike kihtide domineerimise ja ülevõimu küsimustega. Teine tuletab riigivormid võitlusviisidest ja -vahendeist, mida inimesed kasutavad "heaolu" saavutamiseks. Kuid Aristoteles ei pidanud sellest klassifikatsiooniprintsiibist järjekindlalt kinni. Seostanud riigivormid mitmesuguste "viiside ja vahenditega", mida inimesed kasutavad võitluses "eesmärkide saavutamiseks", ta loobub sellest printsiibist ja tunnistab võimalikuks riigivormide eetilise klassifitseerimise õigeiks ja ebaõigeiks vormideks. Esimesse rühma kuuluvad valitsemisvormid, mis peavad silmas "üldist" kasu:

- 1) monarhia,
- 2) aristokraatia,
- 3) politeia.

Teise rühma on arvatud need riigivormid, kus esikohal on "valitsejate isiklik hüve":

- 1) türannia,
- 2) oligarhia,
- 3) demokraatia (on teistsuguse siisuga, kui meie seda praegu mõistame).

Kõigi ühiskondlike vapustuste aluseks on Aristoteelse järgi varanduslik ebavõrdsus. Ta nägi selles valitsuse kukutamisele suunatud ülestõusude otsustavat põhjust. Kuid mitte alati ei pidanud ta kinni sellest tolle aja kohta sügavast arusaamisest. Oma põhivaatele rahutus-

te ja riigivormide vaheldumise põhjustest lisandas ta sääraseid motiivid, nagu meelepaha ja kadedus, vihkamine ja solvumine, intriigid ja auahnus.

Kuigi poliitilise organisatsiooni mitmesuguste süsteemide langemise põhjused igal üksikul juhul erinevad, pidas Aristoteles võimalikuks välja töötada tervet süsteemi abinõusid orjade ülestõusude ja revolutsioonide vastu. Ta nõudis, et riigis kõige rangemal viisil kaitstaks seadust, toetataks traditsioone ja peetaks otsustavat võitlust igasuguste uuenduste vastu elu-olu ja kõlbluse alal. Aristoteles loob oma "ideaalse riigi" teooria. Selle parema riigi konstitutsioon peab kindlustama õnne maksimumi orjapidajate enamikule. Käsitöölised, maaharijad ja orjad pidid olema ühiskonnas poliitiliselt õiguseta osaks. Elanikkonna muud kihid (suuromanikud, sõdurid, preestrid, kohtunikud, poliitikategelased) mitte ainult võivad, vaid on kohustatud osa võtma riigijuhtimisest ja kohtupidamisest. Jaganud kõik täisõiguslikud kodanikud vanuse järgi vastavatesse rühmadesse, eeldas ta, et nooruses võtavad kodanikud poliitilisest elust osa sõduritena. Hiljem, kui eluiga ise annab tunnistuse kodaniku küllaldasest poliitilisest küpsusest ja elutarkusest, võtab viimane osa riigijuhtimisest. Inimesed aga, kes on kaotanud võime tuua ühiskonnale kasu riigijuhtimisega, võivad täita preestrite ülesandeid.

Aristoteelse "ideaalne riik" põhineb eraomandil, milleks on maa, töövahendid ja orjad. "Ideaalne riik" valikul pöördub ta mineviku poole, Periklase sajandisse.

8. Epikuros (341– 270 e.m.a.) on filosoofias materialistliku suuna jätkajaks. Võtnud omaks Leukippos-Demokritose atomistliku maailmakäsituse põhimised seisukohad, esitas Epikuros oma kontseptsiooni, mis paljudes seisukohtades erineb oluliselt tema eelkäijate filosoofiast. Tema järgi on filosoofia eesmärgiks inimese õnn. Selleks et saada õnnelikuks, peab inimene tunnetama looduse seadusi. Epikuros jagas filosoofia kolme ossa: loodusõpetuseks (füüsika), õpetuseks looduse ja inimese tunnetamise teedest /loogika (kanoonika)/ ja õpetuseks õnne saavutamise kohta inimese poolt (eetika).

Epikurose eetika on rajatud naturalistlikule ja in-

dividualistlikule alusele. Ülimaks hüveks on õnnelikkus, nauding. Inimene peab vabanema kõigest, mis segab naudimist. Voorus omaette ei ole tarvilik, vaid ainult selleks, et soodustada õnnelikkuse saavutamist. Õnn seisneb kõige kindlama ja kestvama naudinguga saavutamises. Kuid naudingut ei käsitanud Epikuros vulgaarses, labaselt meelises tähenduses, sest tõeliselt kestvad ja kindlad võivad olla ainult vaimsed lõbud ja hüved. Seda saavutatakse tagasitõmbumisega ja üksindusse sulgumisega.

Individualistlikele alustele ehitatud eetikast tuleb Epikuros oma ühiskonnaõpetuse. Tema järgi on ühiskond indiviidide kogumik. Iga indiviid, toimides ühtede ja samade püüdluste - lõbu taotlevate püüdluste järgi, peab teostama toiminguid, mis ei käi risti vastu ühiskondlikele huvidele, sest voorused on meeldiva eluga lahutamatu seotud. Lõbu printsiip dikteerib inimesele õigluse, sest inimene kardab mitte ainult jumalaid ja surma, vaid ka teisi inimesi, kes tekitavad talle tüli. Õigus on leping vastastikuse kahju mittetegemise kohta ühenduses vastastikuste kokkupuõrgetega ja alati väga erinevate kohalike tingimustega - nii määratleb ta õigust. Selle kokkuleppe täitmine on õigus, mittetäitmine - ebaõigus. Niisiis oli Epikuros nn. "ühiskondliku lepingu" teooria looja, mis palju sajandeid hiljem levis laialdaselt revolutsioonilise kodanluse ideoloogide hulgas. Epikuros ja tema järglased pooldasid orjandusliku ühiskonna mõõdukat demokraatiat.

9. Stoitsism tekkis koos epikurismiga ja eksisteeris kuni VI s. m. a. j. Stoa ajalugu jagatakse kolme perioodi: vana, keskmine ja uus stoa. Stoa asukohaks on Ateena ja rajajaks Zenon (336. - 264. a. e. m. a.). Lõpliku vormi andis stoitsismile Chrysippos (280. - 205. a. e. m. a.). Stoikud tunnistavad kõige olemasoleva aluseks materia, kusjuures abstraktselt võib eristada kosmoses aktiivset ja passiivset poolt. Passiivne on kvaliteeditu olemus - materia, aktiivne aga on selles asuvas logos - jumal. Kuid jumal ise on tekkinud kvaliteeditust materiast, see on "loov tuli", mis igavesti muutub ja liigub - kõik olev tekib tulest ning pöördub temasse ka tagasi. See igavene tekkimine ja tagasipöördumine, elementide

muutumine ja võitlus, kõik sündmused looduses ja ühiskonnas alistuvad kõige valjemale seaduspärasusele. Kõik on determineeritud, sündmused on ainult ühe raudse aheliku paratamatud lülid. See viib stoikuid fatalismi, õpetusele, et inimene on ainult pime mängukann ajaloo armutute seaduste käes, et tema vahelesegamine ühiskonna arengusse, ajaloolistesse sündmustesse on kasutu. Seepärast eitavad stoikud revolutsioonilist võitlust ning jutlustavad passiivsust - kõik otsustab saatus.

Stoikute arvates tekkis ühiskond loomupäraselt. Loodus andis inimesele kaks asja: mõistuse ja ühiskonna, mis tegid ta nõrgast olendist kõige võimsamaks. Sellest tuleneb ka vastand Epikurose õpetusele suhtumisest poliitilisse ellu. Epikuros ütles, et tark ei võta osa riigiasjust, kui teda selleks keegi ei sunni, millele Zenon vastandas ütluse, et tark võtab osa riigiasjust, kui teda ainult miski ei takista. Zenon unistas ühtsest maailmariigist, tarkade riigist, kus ei ole abielu, perekonda, templeid, kohtuid, raha, orjust jne., kus kõik elavad vendluses. Ainulise kosmose olemasolemise teesidest tuletati stoa väide, et kõik inimesed on loomupäraselt võrdsed, olenematult rahvusest, soost ja sotsiaalsest seisundist. Orjad on samasugused inimesed nagu vabadki, kõigil neil "lasub võrdselt saatus". Positiivne õigus, mis on loodud inimeste poolt, peab vastama muutumatu looduse seadusele, aga orjus ei vasta looduse seadusele.

10. Polybios (204.-122.a. e.m.a.), olles ajaloolane, huvitub ka riigiteooria küsimustest ning töötab välja õpetuse riigivormidest ning nende ringkäigust. Võttes aluseks, et kõik maailmas pidevalt muutub kindlate tsüklite raamides nagu elav organism, loob ta riigivormide teooria. Riigi areng algab kõige lihtsamast vormist - monarhiast, mis põhineb õigusel. Sellele järgneb türannia, mis põhineb jõul. Türannia läheb üle aristokraatialle - kõige paremale riigivormile. Aristokraatide kõlbluse languse tõttu tuleb oligarhia. Oligarhiale järgneb demokraatia, millega lõpeb riigivormide arengutsükkel. Demokraatia on kõige halvem riigivorm. Demokraatia läheb üle türanniale ning algab jälle otsast peale

riigivormide uus tsükkel. Polybios ei varja oma vaenu-
likku suhtumist demokraatiasse ning eelistavat suhtumist
aristokraatiasse. Ühtlasi loob ta ka oma "ideaalse riigi"
teoria. See peab olema kolme riigivormi ühend: monar-
hia - konsulid; aristokraatia - senat; demokraatia -
rahvakoosolekud. Eeskujuks oli siin Rooma riik. Sellega
saavutatavat riigiaparaadi sisemine tasakaalustamine. Po-
lybios näeb riigis ka erinevaid klasse, kuid arvab eks-
likult, et riik on klasside mehhaaniline ühend. Oma õpe-
tusega püüdis ta leevendada orjanduslikus ühiskonnas
toimuvat ägedat klassivõitlust.

x   x
              x

Ideed, mida tõstatasid Vana-Kreeka mõtlejad, on
leidnud laialdast kasutamist feodalistlikus ning kapitalist-
likus ühiskonnas. Nagu märgivad K. Marx ja F. Engels,
on Kreeka filosoofia mitmekesisetes vormides eoses, tek-
kes peaaegu kõik hilisemad maailmavaatedüübid.

III p e a t ü k k .

POLIITLISED ÕPETUSED ORJANDUSLIKUS ROOMAS.

1. Orjanduslik tootmisviis saavutab oma kõrgeima astme Vana-Roomas. Rooma ajaloo aluseks on lakkamatu äge võitlus orjandusliku ühiskonna antagonistlike klasside - orjapidajate ja orjade, patriitside ja plebeide, suurmõisnike-orjapidajate ja ruineeruvate, võlaorjusse sattuvate talupoegade vahel, aga ühtlasi ka võitlus orjapidajate klassi enda mitmesuguste rühmade vahel. Rooma majanduse aluseks oli põllundus, mis tervikuna omas naturaalmajanduse iseloomu. Tööstuse alal Rooma ei küündinud kaugemale käsitööst.

Terav poliitiline võitlus Roomas määras ka ideoloogiliste pealisehitiste arenemise iseloomu. Eriti puhkesid siin õitsele jurisprudents ja retoorika. Orjandusliku omandi huvide kaitse ja arenenud kaubanduse teenindamise vajadus tingisid jurisprudentsi arendamise ja väljatöötamise. Retoorika oli vajalik masside demagoogiliseks mõjutamiseks ja orjapidajate klassihuvide varjamiseks. Rooma õigus (muuseas olid roomlased esimesed, kes välja töötasid eraomandi õiguse) oli Roomas toimuva julma klassivõitluse saadus ning rooma orjapidajate poolt rahvaste ja suguharude ebainimliku rõhumise avaldus. Rooma õigus põhineb tervenisti Rooma orjanduslikus ühiskonnas valitsenud ebavõrdsusel. Rooma orjapidajad pidasid kuritegelikuks ja lubamatuks vabade ja orjade, Rooma kodanike ja alistatud rahvastest alamate võrdsuse tunnustamist. Orjapidajate ideoloogid põhjendasid teoreetiliselt ühiskonna jaotamist klassidesse ja õigustasid

orjust kui igavest ning paratamatut loodusnähtust.

Kreeka poliitiline mõte tungib Rooma III ja II sajandi vahetusel e. m. a. ühenduses Rooma mõju levimisega Vahemeremaades ning avaldab suurt mõju Rooma poliitilise mõtte arengusse. Rooma filosoofia ei andnud seesuguseid mõttehüglasi, nagu olid Herakleitos, Demokritos ja Aristoteles. Rooma filosoofid peamiselt ainult süvendasid kreeka filosoofide poliitilist mõtet mõningais küsimustes ning kohandasid seda Rooma oludele.

Klassivõitlust peegeldav eesrindlike ja reaktsiooniliste ideede vaheline võitlus kulges järgmistes põhisuundades. Orjade poliitilisi nõudmisi kajastavad nende ülestõusjuhtide Eunuse, Spartacuse jt. plaanid. Progressiivseid ideesid väljendavad samuti vennad Tiberius ja Gaius Gracchused, Titus Lucretius Carus jt. Reaktsiooni väljenduseks orjandusliku demokraatia ideedele on Marcus Tullius Cicero poliitiline õpetus. Reaktsioonilised on ka Menenius Agrippa, rooma juristide, stolkute ning ametliku ristiusu poliitilised ideed.

2. Ühes esimestest suurtest kokkupõrgetest plebeide ja patriitside vahel, püüdes veenda plebeisid sotsiaalse ebavõrdsuse seaduspärasuses, võrdleb orjandusliku aristokraatia esindaja Agrippa riiki inimorganismiga, milles töötajad täidavad alluvat osa, mis olevat esile kutsutud otsekui ühiskonna ja riigi kaitsmise vajadusest. Kuulutades vajalikuks orjapidajate klassi kõigi kihtide solidaarsuse, püüab Agrippa õigustada ja igaveseks kuulutada töötavate hulkade ekspluateerimist. Neid ideesid arendasid ja kasutasid edaspidi kõik ekspluateatorlikud klassid ja eriti imperialistlik kodanlus.

3. Aastail 138–132 e. m. a. Sitsiilias Eunuse juhtimisel ja aastail 74–72 e. m. a. Roomas Spartacuse juhtimisel ülestõusnud orjade poliitilised ideed peegelduvad, nagu öeldud, juhtide plaanides. Tehti katsed luua oma riik (Eunus) või viia ülestõusnud orjad tagasi kodumaale (Spartacus). Kuid nende plaanides ei olnud selget perspektiivi orjuse kui niisuguse likvideerimiseks. Vabaduse said ainult need, kes ülestõusuga ühinesid. Reas ülestõusudes ühines orjadega ka varatu vaba elanikkond.

II ja I sajandi vahetusel e. m. a. liitusid orjade ülestõusud maatustunud talupoegkonna ja Roomas linnapeibede massiliikumisega. Kõrgeima tõusu saavutas see liikumine 133.-121. a. e. m. a. ja on seotud rahvatribuunide - vendade Gracchuste nimedega. Vennad Gracchused esitasid utoopilise nõudmise, et optimaatide poolt enda kätte kistud riigi- ja kogukonnamaad tuleb konfiskeerida ja jagada Rooma kodanike vahel, maavalduse suurus tuleb piirata. Itaalias ja provintsideis tuleb organiseerida maata kodanike kolooniad. Selle nõude klassiline olemus seisnes püüdluses taastada vaba talupoegkond ning sellega tugevdada orjanduslikku korda. Gracchused astusid teravalt välja senati kui aristokraatia kantsi vastu. Nad kaitsesid ka varatute vabade õiguste laiendamise, armee ja kohtu demokratiseerimise ning "liitlastele" Rooma kodanikega ühesuguste õiguste andmise ideed. Toetudes Rooma demokraatia massidele, viis algul Tiberius, siis Caius läbi osa oma ideid seadustena, kuid mõlemaid surmati optimaatide poolt.

4. Lucretius (99.-55. a. e. m. a.) oli epikurismi väljapaistvaim esindaja Roomas, üks antiikse maailma suurimaid ateiste ja materialiste. Tema materialism oli mehhaaniline, ta pooldas Demokritose ja Epikurose atomistlikku õpetust. Ühiskondlike vaadete alal konkretiseerib ja süvendab Lucretius Epikurose poolt esiletõstetud ühiskondliku lepingu ideed. Ta kujutab inimkonna arenemist, alates primitiivsest olekust kuni keele, ühiskonna, kunsti ja usundi tekkimiseni. Primitiivne ühiskond on Lucretiusel toores ning asub äärmiselt madalal arenemisastmel. Otsekui metsloomade kari elasid ürginimesed metsades, mäekoopais ja saludes, katsid endid metsloomadelt nülitud nahkadega. Tuld mitte kasutada osates, toitusid ürginimesed sellest, mida andis neile loodus ise ja jahipidamine. Sel arenemisstaadiumil polnud inimestel ei kõlbelisi reegleid, seadusi ega paarisabielu. Muide Lucretiuse järgi ei ole inimene mitte jumala ega teiste üleloomulike jõudude looming; ta on tekkinud looduse mõjul, "elu loova päikese soojuse" tulemusena.

Uus ei ole Lucretiuse õpetuses mitte inimkonna arenemise idee (see oli ka kreeklastel), vaid katse leida

ajendavaid jõude, mis on ajaloolise protsessi aluseks. Põhjuseks, mis inimkonna primitiivsest seisundist välja aitas, peab ta inimeste materiaalsel kultuuri: inimesed õppisid kasutama tapetud loomade nahku, hakkasid ehitama elamuid, õppisid hankima ja kasutama tuld. Tule käsitlemise oskust peab Lucretius üheks neist suurtest ja võimsatest vahenditest, mis põhiliselt muutsid primitiivset elu. Lucretiuse järgi olid esimesteks tööriistadeks kepp, kivi ja tuli. Hiljem tutvus inimene metallide omaduste ja kasutamisega. Üheks esimeseks metalliks, mida inimesed hakkasid töötlema, oli pronks, sest seda on kergem töödelda. Ainelise kultuuri arenemise pinnal kujuneb inimühiskonna elementaarne rakuke - perekond, mis saab lähtepunktiks inimkonna edasisele arengule. Edasi toimub inimeste ühinemine lepingulisel alusel sugukondadeks ja hõimudeks. Algul paistsid sugukonnas välja tugevamad ja andekamad, kuid rikkuste kogunedes ja omandi tekkides muutus olukord: rikkad saavutasid võimu. Sel arenemisastmel tekivad kadedus, auahnus, vägivald ja julmvõitlus võimu eest. Ka riiki ning õigust pole mitte alati olnud, vaid inimesed, olles väsinud suurtest tülidest ning nõrkenud vägivaldast, tunnustasid vabatahtlikult seaduste iket, kitsaste normide sündi. Järelikult nii Lucretiuse kui ka teiste epikuurlaste järgi eksisteerivad õigus ja seadused riigis ainult inimeste vastastikuse kokkuleppe saadusena.

Huvitavad on Lucretiuse vaated ka usundi päritolu kohta. Usu tekkimist jumalatesse seletab ta surmahirmuga ja primitiivsete inimeste kartusega ähvardavate ja mõistetamata loodusnähtuste ees. "Esimesed jumalad maa peal löi hirm." Peale selle etendasid Lucretiuse arvates jumalate mõiste tekkimises mitte just viimast osa unenäod. Unenägude alusel kristalliseerusid pikkamööda hinge ja selle surematuse mõisted, mis hiljem muutusid usundi vältimatuteks elementideks. Lucretius esineb jumalatesse uskumise lõpliku hävitamise aktiivse eestvõitlejana. Tema töid läbib sõjakas ateism. Lucretius eitab igasugust maailma loomist ja arvab, et inimkonna õnn nõuab usundi ning sellega kaasneva orjuse ja surve hävitamist. Kujutlused põrgust ja hauatagustest piinadest ei ole tema järgi muud midagi kui maapealse elu

peegeldus.

Kristlik kirik, saanud ametlikuks riigiusundiks, kuulutas halastamatu sõja epikuurlikule materialismile, Lucretius kuulutati hullumeelseks.

5. Cicero (106.–43. a. e. m. a.), olles aktiivselt tegev poliitilisel võitlusväljal, tegeles väsimatult ka teaduslikul alal. Oma poliitilised vaated esitas ta teostes "Vabariigist" ("De republica"), "Seadustest" ("De legibus") ja "Kohustustest" ("De officiis"). Cicero õpetus on eklektiline, ta võtab osaliselt omaks stoikute, Platoni jt. filosoofiliste kontseptsioonide vaateid. Riigi tekkimise küsimuses on ta epikuurlaste ja stoikute vastu ning läheneb selles küsimuses Aristotelesele (ühinemistung), kusjuures ta riigi peamiseks ülesandeks peab eraomandi kaitset. Riigi määratleb ta kui rahva asja "Res populi res publica", seejuures mõistab ta rahva all ühtse õiguse ja ühtsete huvidega kollektiivi. Riigivormide küsimuses ei polda ta eraldi ühtegi vormi, vaid kordab siin Polybiose segavormi kontseptsiooni (monarhia, aristokraatia, demokraatia) ning peab kõige ideaalsemaks riigiks Rooma riiki. Rooma riigi languse põhjuseks on tema arvates demokraatia printsiipidega liialdamine, Riigivõimu ülesandeks on seisusliku tasakaalu toetamine optimaatide ülemvõimu säilitamisel.

Käsitledes küsimust õiguse olemusest, püüab Cicero tõsta kehtiva õiguse moraalset prestiiži ning jagab õiguse kaheks: 1) loodusõigus ("ius naturale", mis on igavene ning muutumatu) ja 2) positiivne õigus ("ius gentium" ja "ius civile", mis peab loodusõigusele vastama). Seejuures positiivne õigus, mis ei vasta loodusõigusele, pole üldse õigus. Rahvusvahelise õiguse valdkonnas püüab ta õigustada Rooma riigi vallutuslikke sõdu ning peab õiglaseks iga sõda, millele on eenenud ametlik sõjakuulutus. Cicero on vabariikliku orjandusliku monarhia ideoloog ja kaitsja.

6. Rooma stoitsismi suurimaiks esindajaiks olid Seneca (6. ja 3. aasta vahel e. m. a. – 65. a. m. a.), Epiktetos (50.–138. a. m. a.) ja Marcus Aurelius Antonius (121–180). Seneca tunnustab materia põlisust ja mitteloodavust. Kõik allub valjule paratamatusele. Indivii-

di esimeseks kohuseks peab Seneca mitte kahju teha ühiskonna liikmeile. Sellest lähtudes nõuab ta ka hu- maanset suhtumist orjadesse, kuivõrd nad on inimesed. Et universum on Seneca järgi ühtne, siis tuleb ta kos- mopolitiilistele järeldustele: inimeste isamaaks on kogu maailm, ühiskonna piirid ühtivad maailma piiridega.

Epiktetos suhtub eitavalt orjusesse, kuid tema pro- test oli passiivne, piirdudes ainult moraalse täiustumisega. Kurjale ei tohi vastata kurjaga, sest tõeline vabadus on ainult inimese seesmises, vaimses sõltumatuses. Loodust peame tundma õppima mitte selleks, et seda muuta, vaid selleks, et kooskõlastada oma soove asjade loomuliku käiguga.

Marcus Aurelius oli Rooma keiser, kes valitses m. a. 161. - 180. a. Tema filosoofia lõpetab stoitsismi arengu ning kannab endas juba ilmseid müstiliste õpetuste mõjude jälgi ja avaldab suurt mõju kristluse kujunemise- le. Marcus Aurelius jutlustab armastusest "halvemate" vastu, soovitab ülekohtu andestamist.

Stoa filosoofia peegeldub ka Rooma juristide õpe- tuses, kelledest tähtsaim on Ulpianus.

7. Vara-kristluse poliitiline ideoloogia. Kristlus oli oma tekkimisel rõhutute liikumine: see kerkis esile algul orjade ja orjusest vabastatute, vaeste ja õigusteta, Roo- ma poolt alistatud ja hajutatud rahvaste usundina, mis pakkus rõhutud orjadele ja vaestele illusoorset ideaalset lohutust - hauataguse tasu lootust. Ristiusk võttis üht- teist üle idamaistest usunditest (pärsia päikesejumal Mithra, süüria Helioaboluse, egiptuse Isise ja Serapise, föniikia Astarte kultustest, juutlusest, gallia druidismist jt. usunditest).

Kristluse sotsiaalsed ja poliitilised vaated tegid oma arengus läbi suuri muutusi. Seni kuni ristiusk kuu- lutati ametlikuks usuks, läbis ta põhiliselt neli arengu- järku. Neid ajajärke nimetatakse selle järgi, kus oli ris- tiusu keskus. Need olid: 1) Jeruusalemma ajajärk (ku- ni 50. a.), 2) Antiokia ajajärk (umbes 50. - 150. a.), 3) Aleksandria ajajärk (umbes 150. - 250. a.), 4) Roo- ma ajajärk (umbes 250 - 313). Aastal 313 saab ristiusk Roomas seaduslikuks usuks ning aastal 392 ainsaks lu- batud usuks. Kristlus oli uus usund, mis vastas uuele

etapile orjandusliku ühiskonna ajaloos, ja tõrjus seepärast välja teised usundid.

Oma tekkeperioodil suhtub kristlus vihaga rikkastele ja kohati kutsub koguni üles – tõsi küll, väga tagasihoidlikult – võitlusele võimukandjate vastu. Jeruusalemma ajast on pärit sentents "Ennem pääseb kaamel läbi nõelasilma, kui rikas taevariiki". Kõige iseloomulikumaks vara-kristluse jooneks oli Messiasse ootamine, kes pidi juuda rahva päästma vallutajate (roomlaste) ikkest. Need töötajate meeleolud ja lootused kajastuvad ilmekalt ühes varasematest kristliku kirjanduse mälestusmärkidest – "Johannese ilmutuse raamatus". Hilisemate mälestusmärkidena võib nimetada nelja evangeeliumi (Matteuse, Markuse, Luuka ja Johannese), kus jutustatakse ristiusu legendaarsest loojast Jeesus Kristusest. Oma esialgses kujus puusepa poeg Jeesus Kristus väljendab viha rikkaste ja aristokraatide, variseride ja kirjatundjate ning kirikuvürstide vastu, ta annab neile häbitaid nimetusi ja piitsutab neid seile eest, et nad vaeseid inimesi rõhuvad. Vaeseid ootab õndsus ja rikkaid häda, nii räägib ta. Selles esialgses kujus on Kristus revolutsioonilise vägivalla pooldaja: "Ärge mõtelge, et ma olen tulnud rahu maa peale tooma; mitte rahu ei tulnud ma tooma, vaid mõõka."

Esimesed kristlased ühinesid kogudustesse, mille korraldus algul väljendas demokratismi ja võrdsustavat eluviisi. Rangelt peeti kinni ühisomandist ja oma varanduse osalinegi varjamine kogudusse astumisel tõi kaasa range karistuse. Kuuld hilisemas arengus muutus ristiusu esialgne iseloom tunduvalt. Kui kristlus kaotas oma rahvusliku eraldatuse ja võttis endasse Kreeka idealistliku filosoofia ja idamaade usundite jooni, siis hakkas tooni andma õpetus kurjale kurjaga mittevastamisest. Nüüd nõuab kristlus juba riigivõimule alistumist, orjadelt alandlikkust isandate vastu, naiselt mehe sõna kuulmist (Antiokkia ajajärk, Paulus). Kurjaga leppimise moraali iseloomustavad näiteks "Kui keegi lööb sind paremale palgele, siis pööra tema poole ka pahem", "Kui keegi tahab võtta sinult särki, siis anna temale ka kuub", "Kes mõõga tõstab, see mõõga läbi ka hukka saab". Sotsiaalset ebavõrdsust õigustab näiteks "Kellel on, sellele an-

takse, kellel on vähe, sellelt võetakse seegi ära".

Apostel Paulus nõuab tingimatut alistumist riigivõimule, sest kogu võim on jumalast, sellepärast on võimule vastuhakkajad jumalast seatu vastu. Paulus nõuab ka juba eraomandi tunnustamist. Sel kombel võitis juba II sajandi algul kristluses suund, mis ei kujutanud endast Rooma riigile mingit ohtu. Niisugusel kujul oli kristlus ekspluataatoritele täiesti vastuvõetav, sest ligimesearmastuse ja vaeste aitamise jutlustamine pani peale ainult moraalsed kohustused, ohustamata orjapidajate omandit (orjus on karistus pattude eest ja valmistab inimesi ette õndsuseks). Selle suuna võidule aitas kaasa valitseva klassi esindajate rohkearvuline kogudustesse astumine, sest nad otsisid "vaimset pääsemist", olles tunnetanud oma demoraliseerumist. Peagi haarasid nad aga kogudustes ideelise ja organisatsioonilise juhtimise endi kätte. See soodustas kogudustes kirikliku hierarhia tekkimist; piiskopid, presbüterid jt, kiriku võimumehed pretendeerisid privilegeeritud seisundile koguduses, töötajate hulgad nõudsid kogudustes endise demokraatliku organisatsiooni taastamist. Tekkisid lahusud. Paljudes nendest kutsuti üles askeetlusele, protesteeriti Rooma "paganliku" riigiga leppimise vastu. Sellisel pinnal tekkis eitav suhtumine kogu antiikteaduse ja kultuurisse.

Kogu antiikse filosoofia vastu astus täie teravusega välja Tertullianus (150-222). Tema teostes väljendub äärmise selgusega kristluse ja teadusliku tunnetuse antagonism, see, et kristlus hülgab inimliku tarkuse ja hariduse. "Jumala poeg löödi risti; meie ei häbene seda sellepärast, et see on häbiväärne; jumala poeg on surnud - usume seda täiesti, sest see on mõttetu. Ja mahamaetu tõusis üles; see on õige, sest see on võimatu." Tertullianuse ja kristluse põhimõtte on järelikult "credo, quia absurdum".

8. Aurelius Augustinus (354-430) oli üks tähtsamaid teokraatliku koolkonna esindajaid (teokraatia - jumala valitsus), kelle seisukohad avaldasid suurt mõju kogu keskaegsesse kiriklikku maailmavaatesse. Oma teoses "Jumala riigist" ("De civitate Dei") tegi August-

linus katsel hõlmata maailma ajaloolist protsessi kristlikust seisukohast, seada inimkonna ajalugu tihedasse seosesse jumaluse plaanide ja kavatsustega.

Augustinuse järgi moodustab inimkond ajaloolises protsessis kaks "riiki": ühelt poolt ilmliku riigi - kurja, patu ja kuradi riigi, teiselt poolt kristliku kiriku - jumala riigi maa peal. "Need kaks riiki on loodud kahesugusest armastusest: maine riik on loodud inimese armastusest iseenda vastu ja on viidud jumala põlgamiseni, taevariik on loodud armastusest jumala vastu ja on viidud iseenda põlgamiseni." Need kaks riiki, arenedes paralleelselt, teevad läbi kuus peajärku. Esimene ajajärk kestab Aadamast veeuputuseni, teine ajajärk - Noast Abrahamini, kolmas ajajärk kestab Abrahamist Taavetini, neljas - Taavetist Babüloonia vangipõlveni, viies - Babüloonia vangipõlvest Kristuseni. Kuues algas Kristusega ja lõpeb ajaloo lõpuga üldse ja viimse kohtuga, viimsepäevaga; "jumala riigi" kodanikud päriavad siis õndsuse, "maise riigi" kodanikud aga heidetakse igavestesse piinadesse. Teost "Jumala riigist" hakkas Augustinus kirjutama selle mulje mõjul, mille tekitas temasse tolelaegse maailma-pealinna rüüstamine barbarite-läänegootlaste poolt Alarichi juhtimisel 410. a. Selles katastroofis nägi Augustinus Rooma karistamist tema endise võitluse eest kristluse vastu ja üldse "maise riigi" varisemise algust.

Kristlikule filosoofiale avaldas suurt mõju Augustinuse õpetus jumalikust armust, tema vahekorra inimese tahtega ja õpetus jumalikust predestinatsioonist (ettemääratusest). Tema õpetuse järgi omasid esimesed inimesed enne pattulangemist vaba tahet; nad võisid mitte patustada. Aadam ja Eeva kasutasid seda vabadust halvasti ja kaotasid selle pärast pattulangemist; nüüd nad juba enam ei saanud olla patustamata. Pärast Jeesus Kristuse lunastavat ohvrit ei saa jumala poolt äravalitud enam patustada. Igavesest ajast on jumalus määranud ühed inimesed heaks, pääsemisele ja õndsusele, teised aga - hukatusele ja piinadele, ilma ettemääratud jumaliku armuta ei saa inimesel olla head tahet. Kuid see oleks teinud inimesed ükskõikseks ning sellepärast

täiendab Augustinus, et õndsaks saavad need, kes püüavad. Augustinuse predestinatsiooniõpetus oli usundlik fatalism, mis kristlastele oli ideoloogiliseks toeks raskes võitluses, mida lääne kirikul tuli pidada võitluses võimu eest. See õpetus andis kristlikule kirikule ühendatuse ja fanaatilise visaduse.

Augustinus kaitses kiivalt kiriku õigust teostada usuasjus sundi, sest sundimine "tõele" põlevat sugugi vägivald, vaid lausa hoolitsemine sunnitava heaolu eest. Tema õpetus omandab kūrjakuulutava iseloomu, kui see hilisemas kiriklikus praktikas kujunes reaalsuseks. Et igal ketseril tuleb hauataguses elus kannatada igavest piina, siis on tal parem olla põletatud juba siin, maa peal, olgugi et see ei taga talle täielikku vabanemist hauatagustest piinadest. Seepärast igaiht, kes pole kirikuga nõus, tuleb anda ilmliku valitsuse kätte karistamiseks "võimaliku halastusega ja ilma verevalamiseta", s. t. põletatagu elusalt. Augustinuse õpetuses vilklesid juba inkvisitsiooni tuleriidad ja keskaegse kiriku fanaatiline julmus.

Usule jumalasse andis kristlus uue jõu, tugevdas pöördumist müstikasse, maagiasse ja usku imedesse, endesse, ettekuulutustesse, hauatagusesse ellu ja surmate ülestõusmisse. Piiratud ja kitsas oli see maailmapilt, mille andsid inimestele kristlikud usundlikud kirjutised. Maailma kujutleti piiratuna nii ajas kui ruumis. Jumalikud jõud piiravad inimesi ses kitsas maailmas tiheda ringina, loendamatud hulgad ingleid ja deemoneid täidavad maailma. Maailma, maa ja inimkonna ajaloo käsitus oli täis absurdseid väljamõeldisi. Kristlusel oli inimkonna teadusliku progressi osas negatiivne mõju.

IV p e a t i k k .

POLIITLISED ÕPETUSED LÄÄNE-EUROOPAS FEODALISMI TEKKIMISE JA ARENEMISE PERIOODIL.

1. Orjade revolutsioon hävitas orjandusliku Rooma impeeriumi. Selle varemotel tekkis rida riike, kus kujunesid välja feodaalsuhted. Feodalismi tootmissuhete aluseks oli feodaali omand tootmisvahendeile ja mittetäielik omand tootjale-pärisorjale. Feodaalühiskonna põhitootmisvahendiks oli maa; maad valdavad feodaalid pärisorjastasid talupoegkonda, sundisid teda täitma feodaalkohustusi. Oma võimu tugevdamiseks pärisorjade üle kasutasid feodaalid mittemajanduslikku sundust. Pärisorjade sõnakuulmises hoidmiseks kasutasid feodaalid religiooni ja kirikut, mida orjade revolutsioon polnud hävitanud ning mis omas tähtsat kohta pärisorjapidajate-feodaalide diktatuuri süsteemis.

Kirik, kes oli ise kõige suurem feodaal-maaval-daja (omas peaaegu 1/3 maast), ümbritses feodaalkorra pühaduse oreooliga, kuulutas kõik feodalismi instituudid "jumalikeks" ja "igavesteks". Pärisorjuse õigustamiseks viitasid feodaalid piiblile ja "kirikuisade" teostele, kus rõhutatud masse kutsuti üles sõnakuulelikkusele. Kasutati ära ka orjapidajate ideoloogi Augustinuse õpetused, kusjuures viimase väited orjuse kaitseks kasutati nüüd juba ära pärisorjuse õigustamiseks. Samal ajal pretendeerisid kirikufeodaalid oma majanduslikule võimsusele tuginedes ka maailmavalitsemisele, nõudes, et ilmlikud feodaalid neile alistuksid ("kahe riigi" teooria, "kahe mõõga" teooria, "kuu ja päikese" teooria jt.).

Töötavate hulkade protest feodaalse rõhumise vastu väljendus tolle aja tingimuste kohaselt rööbiti massiliste ülestõusudega peamiselt avaliku ketserlusena. Ketserluse igasugused vormid kujunesid niivõrd tõsiseks katoliku kiriku (ja seega kogu feodaalsüsteemi) vastaseks jõuks, et peale võitluse ilmliku võimu ja "uskmatutega" (Idamaades, Hispaanias, Baltimail) oli kiriku põhiülesandeks siiski võitlus ketserlusega.

2. Thomas Aquinost (1224–1274) oli katoliikliku teoloogia ehitise lõpuleviija ja skolastika süstematiseerija. Tema õpetust tunnustab katoliku kirik tänapäevani ainsa tõelise filosoofina ning katoliku kiriku maailmavaatena. Thomase filosoofia on katse kohandada Aristotelest katoliku kiriku õpetusele, katse süstematiseerida ja põhjendada kristlikku dogmaatikat Aristoteelse õpetuse vastava tõlgendamise abil. Filosoofia on teoloogia teenistuses ning on seevõrra viimasest alamal, kuivõrd inimese piiratud mõistus on madalamal jumalikust tarkusest. Usundlik tõde (dogma) ei saa olla filosoofia poolt kõigutatav. Üle kõige ja kõiges (nii looduses kui ka maailmakorras) valitseb jumalik "igavene seadus".

Thomas arvab, et jumala olemine on tõestatav ainult aposterioorselt, s.t. maailma kui jumala loomingul olemasolu alusel, ning esitab viis seesugust "tõestust": 1) esimene liikumapanija peab eksisteerima; 2) toimivate põhjuste ahelik ei saa olla lõpmatu; peab eksisteerima esimene põhjus; 3) kõik maailma asjad on juhuslikud; juhuslik sõltub paratamatust; järelikult peab eksisteerima absoluutselt paratamatu olend; 4) asjad näitavad erinevat täiuslikkuse astet; seepärast peab eksisteerima absoluutselt täiuslik olend; 5) looduse otstarbekohasust ei saa seletada loomulike põhjustega; järelikult tuleb eeldada supranaturaalset mõistuslikku olendit, kes maailma korrastab.

Nagu Augustinuskil, nii õpetab Thomas, et jumal lõi algselt inimesed vabadena, kuid pattude eest langevad inimesed orjusse. Seega on orjus paratamatu. Selle tõestamiseks kordab ta Aristoteelse seisukohti inimeste looduslikust ebavõrdsusest. Et inimesed on ebavõrdsed juba jumala poolt, siis peavad nad olema ebavõrdsed ka

varanduslikult. Seega pooldab ta eraomandit, sest eraomand Thomase arvates: 1) virgutab inimesi rohkem tootma, 2) kindlustab ühiskonda, kui inimesed oma omandi eest hoolitsevad, ning 3) kindlustab rahu, sest ühisomand olevat igasuguste tülide põhjuseks. Sellest tulevalt määratleb ta ka riigi eesmärgi. Riigi eesmärgiks Thomase järgi on pidada rahu (s.t. kaitsta eraomandit), juhtida alamaid õigesti elama, kaitsta territooriumi ning elanikkonda väliskallaletungide eest, kindlustada teede headust ja julgeolekut, hoolitseda kaalude ja mõõtude süsteemi eest, hoolitseda vaeste eest. (Need funktsioonid väljendavad juba mõningal määral kodanluse huve.) Riik olevat tekkinud juba sel perioodil, kui inimesed elasid veel paradisis, ta on inimkunsti kõrgeim toode.

Käsitledes ilmliku ja kirikliku võimu vahekorda, jõuab Thomas järeldusele, et jumaliku ja loodusliku õiguse järgi peavad alamad alistuma ülemaile, sest alistumine on "alamate voorus". Kuid ilmlikule võimule alluvad ainult inimeste kehad, mitte aga nende hinged. Kõrgem, kõikehõlmav võim kuulub kirikule. Thomas Aquinost on paavsti kui "Kristuse asemiku" ülevõimu kirglik apologet: ilmlikud kuningad peavad alluma paavstile. Kiriku nõudmisel peab ilmlik võim ketsereid halastamatult karistama, "Moonutada usku, millest sõltub igavene elu, on hoopis raskem kuritegu kui raha võltsimine, mida tehakse ainult ajaliku elu vajaduste rahuldamiseks. Kui järelikult valerahategijaid, nagu teisigi kurjategijaid, ilmlikud kuningad karistavad õiglaselt surmaga, siis on veelgi õiglasem karistada ketsereid, niipea kui neid on ketserluses tabatud."

Thomas on veendunud monarhist, kes peab kuningat mitte ainult valitsejaks, vaid ka riigi loojaks. Kuninga võimu tuletab ta "jumala tahtest". Kaitstes monarhiat kui kõige paremat riigivormi, toob ta rida väiteid, nagu: jumal valitseb ainsana kogu maailmas; süda juhib tervet keha; mõistus valitseb hinge; mesilasi valitseb kuningas jne. Riigivorme eristab ta viis: monarhia, aristokraatia, oligarhia, demokraatia ja segavorm (aristokraatia ja demokraatia).

Otsustades küsimust õiguse olemusest, püüab Thomas õigustada feodaalset korda ning seostada seda ka-

toliku usu dogmadega. Seepärast jagab ta seadused kahte põhiliiki: 1) jumalikud seadused ja 2) ilmlikud seadused. Need liigid jagunevad omakorda veel selle poolest, kas nad on kirjutatud või kirjutamata. Jumalikud seadused jagunevad: 1) lex aeterna - igavesed seadused, mis on kõige kõrgemad ning mida ei suuda keegi peale jumala ja pühakute seletada; neid tuleb vastu võtta usu kujul; 2) lex divina - samuti jumala seaduste liik, mis aga on piiblis avaldatud. Ilmlikud seadused jagunevad: 1) lex naturalis - loodusõigus, mis on kirjutamata, kuid mida inimesed suudavad tunnetada (lex aeterna puudulik väljendus), ja 2) lex humana - inimeste antud õigus, positiivne õigus, mis peab olema ranges kooskõlas kolme eelmisega, ning mis koosneb kahest osast: a) jus gentium ja b) jus civile.

Thomase õpetust kasutas kirik keskajal oma maailmavalitsemise taotluse elluviimisel ning rahvusriikidevastases võitluses. Ka praegusel ajal kasutatakse paljusid Thomase reaktsioonilisi ideid kapitalismi õigustamiseks igavese maailmakorrana. See suund on levinud eriti USA-s ja kannab "neotomismi" ("uustomasiaanluse") nime.

3. XIII-XIV sajandil arenesid linnad ning tugevnes kuningavõim, mis kajastus ka poliitilises ideoloogias. Teivad teooriad, mis on suunatud kirikuvõimu maailmavalitsuslike plaanide vastu, saavad alguse antiklerikaalsed õpetused. Nende õpetuste tähtsaimaks esindajaiks on Marsilius Paduast (1280-1347), Dante (1265-1321) ja William of Occam.

Eriti teravalt astub paavstivõimu vastu välja Marsilius Paduast, kes oli teatavat aega ka Pariisi ülikooli rektor. Oma töös "Rahu kaitsja" ("Defensor pacis") kasutab ta Aristotelese õpetust mateeriast ja vormist ning jõuab järeldusele, et riigis on mateeriaks inimesed ja vormiks seadused, mis moodustavad riikliku organismi. Riigi ülesandeks on inimeste füüsiliste ning vaimsete heaolude kindlustamine. Riik tekkis selleks, et lahendada ülesandeid, mis käivad üksikutel inimestel üle jõu. Et riik on rahya jaoks, siis eraldab Marsilius oma teoori-

as seadusandliku võimu täidesaatvast võimust. Seadusandlik võim peab kuuluma rahvale, kusjuures ta rahva all mõistab feodaalide ladvikut, ning seadusandjana seisuslik-esinduslikku organit. Valitseja peab teostama seadusandja tahet.

Parimaks riigivormiks peab Marsilius monarhiat, kusjuures ta eristab kaks liiki: 1) päritav monarhia ja 2) valitav monarhia. Sümpaatia kuulub tal valitavale monarhiale. Riigis peab ilmtingimata säilima seisuslik kord, iga seisuse õiguslik olukord peab aga olema seadusandjate poolt kindlaks määratud. Iga seisus peab tegelema ainult tema ees seisvate ülesannete lahendamisega ega tohi segada teisi. Riigis peavad eksisteerima kuude ühiskondlikku gruppi kuuluvad inimesed, mis jagunevad kahte kategooriasse: 1) põlluharijad, käsitöölised, kaupmehed ja 2) vaimulikud, ametnikud, sõjaväelased. Esimesed on seotud isiklike huvide rahuldamisega, teised ühiskondlike kohustuste täitmisega.

Marsilius eristab kahte liiki norme: 1) juriidilised ja 2) religioossed. Juriidiliste seaduste täitmiseks peab kasutama sundi, religioossete suhtes ainult veenmist, sest usk on südametunnistuse asi. Mingisugust jumaliku seadust pole olemas, sest jumalik seadus on välja mõeldud ebaõigluse õigustamiseks. Kirikul pole mingisugust oma võimu, vaid kogu võimu on ta saanud valitsejalt.

Vaatamata oma progressiivsetele vaadetele, ei küüni Marsilius kaugemale keskajast, välja arvatud usuvaaduse küsimus.

Kiriku ülemvõimuvastu on suunatud ka geniaalse itaalia poeedi Dante poliitilised vaated, mis on süstematiseeritud raamatus "Monarhiast" ("De monarchia"). Tegetudes Firenzes, näeb ta sisetülide laostavat mõju majandusele ning tal tekib idee ülemaailmse monarhia rajamisest. Ülemaailmse monarhia peab rajama itaalia rahvas, kes on roomlaste järglased ning kelle eesotsas peab olema Püha Rooma Impeeriumi keiser. Dante tõstatab küsimuse inimkonna eesmärgist ja leiab, et inimesi eraldab loomadigist mõistus ning inimkonna eesmärk seisab mõistuse tegevuses (nii teoreetilises kui praktilises).

See täiuslik eesmärk saavutatakse siis, kui kogu inimkond on organiseerunud ühtsesse riiki. Imperaatori võimu sthes on Dante oma aja kohta väga progressiivsel seisukohal, nimelt et valitseja võim pole mitte isiklik võim, vaid ühiskondlik kohustus. Seepärast ei tohi valitseja oma võimu kasutada mingil juhul kurjasti.

Dante tunnustab kahe mõõga, kuu ja päikese jt. teooriaid, kuid tõlgendab neid omamoodi, selleks et näidata kahe võimu kooseksisteerimise võimalikkust. Dante juures võime märgata juba varajase kodanluse ideoloogiat (kaubanduse arendamine, Itaalia ühendamine jne.).

4. William of Occam (umbes 1300–1350) oli nominalist ning võttis aktiivselt osa kirikliku ning ilmliku võimu vahelisest võitlusest. Kirikuvõimude tagakiusamise tõttu põgeneb ta Baieri Ludwigi juurde ning seob oma elu tihedalt selle keisri võitlusega paavstluse vastu. Temalt on pärit lause Ludwigile: "Tu me defendas gladio, ego te defendam calamo" ("Kaitse mind mõõgaga, mina saan sind kaitsma sülega"). Occami ühiskondlik–poliitiliste tööde peamõte oli järgmine. Paavstlus on ajalik institutsioon. Paavstid pole Kristuse asemikud ja neile ei saa omistada eksimatust. Kõrgeimaks vaimulikuks organiks on usklite kogudus ise ja tema poolt valitav kogu. Maa kõrgeim valitseja on selle ilmlik kuningas kui rahva "volitatu", kes teenib rahva huve. Temale tuleb alistuda kõiges. Ilmlik ja vaimulik võim peavad tegutsema lahus. Vaimulik võim piirdub kirikuasjadega ja võib ette kirjutada ainult seda, mis on vajalik hinge päästmiseks. Vaatamata Occami kompromislikele seisukohtadele oli tema teooria paavstivõimule äärmiselt ohtlik.

5. Ilmliku ja vaimliku võimu vahelises võitluses kasutati laialdaselt ära ka keskaegsete juristide õpetusi. Need moodustasid peamiselt kolm rühma: 1) legistid, kes toetusid rooma õigusele; 2) dekretistid, kes pooldasid kanoonilist õigust; 3) tavaõiguse pooldajad.

Huvi rooma õiguse vastu tekkis XII–XIII sajandil ning oli tingitud peamiselt kaubanduse arengust. Ilmlikud valitsejad leidsid rooma õiguses põhjendust oma absoluutsele võimule, kasutades selleks Ulpianuse tuntud

formuleeringut: "Quod principi placuit legis habet vigorem" ("mis on kuningale vastuvõetav, omab seaduse jõudu"). Rooma õiguse levitamise koldeks said Bologna koolkonna juristid, kes kandsid nimetust glossaatorid. See koolkond, taotledes ainult teoreetilisi eesmärke, uuris rooma õigust algallikate järgi. XIV sajandil kujunevad välja nn. postglossaatorid, kes piüüavad rooma õiguse norme kohandada uutele ajaloolistele tingimustele ning seetõttu kommenteerivad neid norme ilmlikule võimule kasulikelt seisukohtadelt. Mõlemad koolkonnad, kandes legistide nimetust (eriti postglossaatorid), aitavad ilmlikel valitsejatel tugevdada oma võimu ning luua tsentraliseeritud riike. Mis puutub omandiõiguse küsimusse, siis olid nad vaenujalal feodaalidega ning nõudsid "kolmandale seisusele" omandiõigust maale. Olles selles küsimuses progressiivsed, õigustasid nad aga teises küsimuses rooma õigusest lähtudes pärisorjust.

Dekretistid, uurides kanoonilist õigust ning dekreete (rooma õiguse ning kohaliku õiguse segu), piüüdsid igati kaitsta ning õigustada paavstide maailmavalitsuslikke plaane. Nad kodifitseerisid kanoonilist õigust. See suund oli keskaegsete juristide hulgas kõige reaktioonilisem.

Kolmas rühmitus, toetudes tavaõigusele, aitas kaasa, nagu legistidki, ilmlike valitsejate võitlusele paavstide vastu. Mõned nendest läksid isegi niikaugemale, et eitasid pärisorjust kui vastuolulist looduslikule õigusele, teised jälle olid valitsejate absoluutse võimu vastu, kaitses feodaalide huve. Viimane seisukoht leidis ereda väljenduse "Saksi peeglis".

Kõiki neid rühmitusi iseloomustab skolastiline mõtlemisviis.

6. Keskaegsed lahkused. Kaubalis-rahaliste suhete arenemine feodalismi rüpes tõi kaasa pärisorjusliku talupoegkonna feodaalse ekspuuteerimise tugevnemise. XIV sajandil algas Lääne-Euroopas uus antifeodaalsete liikumiste laine, mis kajastus lahkusküdes. Oma teoses "Talupoegade sõda Saksamaal" iseloomustab F. Engels keskaja lahkusküde kolme põhitüüpi: 1) reaktioonilised

feodalismivastased lahkusud - taotlesid peamiselt tagapöördumist orjanduslikku ühiskonda; 2) linnakodanluse ketserlus, mis ekspluataatorliku korra vastu välja ei astunud, vaid nõudis ainult üksikuid feodaalühiskonna reforme, esijoones "odava kiriku" loomist; 3) talupoegade ja linnakehvistu ketserlus, mis nõudis feodaalkorra täielikku hävitamist ning võitles igasuguse ekspluateerimise vastu. Linnakodanluse ketserluse esindajad pidasid sageli ägedat võitlust talupoegade ja linnakehvikute ketserluse vastu, mis sageli sulasid ühte feodaalkorra-vastaste ülestõusudega.

XIV sajandil oli Inglismaal linnakodanluse ketserluse kõige tüüpilisemaks esindajaks John Wiclif, kes nõudis vaimlikkonna privileegide ja katoliku kiriku keeruka hierarhia likvideerimist, kirikumaksude ärajätmist, kiriku rikkuste konfiskeerimist, inglise kiriku vabastamist paavsti võimu alt ning tema allutamist inglise kuningale. Wiclif kehtastas kodanluse püüdlusi "odava kiriku" loomisele. Tema õpetuse pooldajad lollardid läksid aga märgatavalt kaugemale, nõudes mitte ainult kirikumaksude ärajätmist, vaid üldse kõigi feodaalkohustuste hävitamist, kirikumaade konfiskeerimisele lisaks ka feodaalse maaomandi hävitamist ja kõigi maade üleandmist talupoegade kogukondadele. Oma antifeodaalseid loosungeid püüavad lollardid põhjendada pühakirjaga, elustades vara-kristluse demokraatlik-revolutsioonilisi ideid: "Kui Aadam kündis ja Eeva ketras, kes siis oli aadlikuks?" Sellega nõudsid lollardid ühtlasi ka seisuste kaotamist. Lorrardite feodalismivastased ideed etendasid suurt osa Inglismaa talurahva ülestõusu (1381. a.) ettevalmistuses, kus Wat Tyler'i kõrval üheks komandöriks oli lollardite liikumise juht John Ball.

Vaadeldava perioodi ketserlikest liikumistest paistab oma ulatuselt ja keeruliselt klassikoostiselt eriti silma hussiitide liikumine Tšehhimaal. Tšehhide rahvuslik ja usuline liikumine oli ebaühtlane nii oma sotsiaalselt koostiselt kui ka poliitiliste ja religioossete nõudmistest väljendamise poolest. Kõige mõõdukamalt väljendas neid nõudmisi Jan Hus, kes astus välja indulgentsiate vastu ja kuulutas, et ainsaks religiooni allikaks on pü-

hakiri. Kuid Hus ei kutsunud üles paavstivõimu likvideerimisele. Hus nõudis armulaua-sakramendi laiendamist kõigile usklikele võrdsetel alustel vaimulikega (vaimulikud katoliku kirikus said kirikuviina ja leiba, kuna teised said ainult leiba). See oma iseloomult religioosne nõudmine omas demokraatlikku sisu, kuivõrd ta oli suunatud vaimulike privileegide piiramisele. Samal ajal esines Hus teravalt kiriku maavalduste ja kümnise vastu. Oma nn. ketserlike vaadete eest põletati Hus tuleriidal. Tema märtrisurm kutsus Tšehhimaal esile määratu suure rahvuslik-vabastusliku liikumise (hussiitide sõjad).

Ka hussiitide sõjas oli kaks peamist leeri: mõõduka linnakodanluse reformatsiooni leer (utrakvistid) ja talupoegade-linnakehvistü leer (taboriidid). Ka siin nõudsid Tšehhi rüütelkonna ja linnakodanluse esindajad ainult mõõdukat kirikureformi ("odava kiriku" loomine, kirikumaade sekulariseerimine, vaimulikkonna mõningate privileegide kaotamine). Taboriidid ei piirdunud kirikureformi nõudmisega, vaid võitlesid seisuste ja feodaalkoormiste kaotamise eest, feodaalkorra täieliku hävitamise eest. Kooskõlas vara-kristluse ideedega kuulutasid nad "tuhande-aastase rahuriigi" saabumist, kus ei ole töötajate rõhumist. Taboriitidest talupoegade armee pidas otsustavat võitlust feodaalide vastu. Selle liikumise hoost hirmutatud utrakvistid läksid lausa reetmisele, sõlmides kokkuleppe katoliiklastega.

Tšehhimaal rõhutatud hulkade stiihiline liikumine suruti feodaalide poolt maha. Kuid see liikumine ei möödunud jäljetult; mõne aastakümne pärast elustusid taboriitide loosungid Thomas Müntzeri ja teiste Saksamaa suure talupoegade sõja juhtide kaudu.

Keskaja lahkusud hajutasid feodaalkorra ümbert pühaduse oreooli, võideldes ägedalt feodaliismi ustava kaitsja - katoliku kiriku vastu. Ketserlikud liikumised kõigutasid feodaalkorda, valmistasid ette tema hävitamist.

V p e a t ü k k .

POLIITLISED ÕPETUSED VANA-VENES FEODALISMI TEKKIMISE JA ARENEMISE PERIOODIL.

1. Slaavi suguharud asustasid Ida-Euroopat juba III-IV saj. m.a.j. Arheoloogia andmete ja tolle aja üri-
kute põhjal võib täheldada sotsiaalset kihistumist slaav-
laste hulgas alates VI sajandist. Seda põhjustas põlluma-
janduse areng, käsitöö eraldumine, sellest tingituna lin-
nade tekkimine, eraomandi kujunemine tähtsamatele toot-
misvahenditele ja -riistadele.

Ürgkogukonna lagunemisel lepitamatute vastuolude-
ga klassideks tekivad slaavlastel esimesed riigid, mille
kohta on teateid juba VIII saj. Varafeodaalne riik ja tema
seadusandlus olid suunatud eelkõige vanade sugukondli-
ke suhete jäänuste likvideerimisele ning feodaalühiskon-
na baasi kujundamisele ja tugevdamisele. Vana-Vene po-
liitilised ja õiguslikud asutused vastasid feodaalide klas-
si poliitilistele ja õiguslikele vaadetele. Toetudes liidule
feodaalse kirikuga, koondas tugev vürstivõim enda kät-
te kõik valitsemisniidid. Seadusandlikku väljendust lei-
dis feodaalne ülemvõim Vana-Vene õiguse suurimas üri-
kus - "Russkaja Pravdas". Olles täielikus vastavuses
feodaalide klassi poliitiliste ja õiguslike vaadetega, kait-
ses seadus feodaalset (vürsti, bojaari, kiriku) omandit,
ähvardades elanikkonna ekspluateéritavaid klasse karmide
karistustega sõnakuulmatuse ning feodaalkorra aluste kal-
lale kippumise eest.

IX sajandi lõpust muutus feodaalne tootmisviis Va-
na-Vene riigis valitsevaks. Feodalismi tugevnemine viis
võimsa feodaalriigi loomisele, mis oli feodaalide klassi-
diktatuuri vahendiks, aidates feodaalse ekspluateerimise

orbiiti tõmmata üha uusi ja uusi senise vaba elanikkonna kihte. Arenes välja ka feodalismi poliitiline ideoloogia. Kirjanduslikes ürikutes leidsid väljendust peamiselt valitseva klassi vaated, rõhutatud rahvahulkade vaated ja lootused peegeldusid ainult kaudselt. Suulises rahvaloomingus aga (lauludes, bõliinades, muinasjuttudes) väljendas rahvas ilmekalt oma vaateid töömehe-talupoja otustavast osast ühiskonnas, oma põlgust rahva arvel parasiteerivate feodaalide, kaupmeeste ja vaimulike vastu, oma protesti feodaalse rõhumise vastu, oma patriotismi, valmisolekut kaitsta kodumaad vallutajate kallaletungide eest.

Et feodaalsuhete arenemine Vana-Venemaal kaasnes ägeda klassivõitlusega, siis oli valitseva klassi poliitiliste ideoloogide eesmärgiks feodaalkorra õigustamine ja pühaks kuulutamine, vürsti kui feodaalse riigi pea võimu ülistamine, alamatele mõtte (usu) sisendamine selle võimu jumalikust päritolust ja vajadusest nurisemata alluda feodaalsele rõhumisele.

2. "Lugu seadusest ja õndsusest" ("Slovo o zakone i blagodat") on esimeseks Vana-Venemaa poliitiliseks traktaadiks. Ta kujutab endast kiriku-slaavi keeles esitatud poliitilist programmi Vene riigi ja vene kiriku sõltumatusel kohtu Bütsantsist. Tema autor Illarion protesteerib tuliselt tol ajal Bütsantsis levinud teooriate vastu, mis kuulutasid ühe rahva "jumalast äravalituks", jutlustasid "maailma impeeriumi" ja "maailma kirikut", õigustasid Bütsantsi pretensioone ristiusku astunud rahvaste juhtimisele ja nende üle valitsemisele. Nendele teooriatele seab Illarion vastu põhiteesi sellest, et ühe rahva "jumalast äravalituse" aeg on möödas ja on saabunud aeg kõikidel rahvastel vabalt osa saada ristiusust. Ristiusu vastuvõtmine Venemaa poolt on Illarioni arvates tema võrdõiguslikkuse pant, ristitud Venemaa ei vaja mingisugust poliitilist hooldust. Vene rahvale kuulub suur ajalooline tulevik, kuna Bütsants peab paratamatult hukkuma oma isoleerituse tõttu.

Venemaa ühtsuse ja jõu ideed kajastasid eriti ereldalt vanad kroonikad (letopiss). Esimeste Vana-Vene

kroonikate aluseks on patriootlikud tendentsid põhjenda-
da Kiievi riigi iseseisvust ja suveräänsust. Kroonika-
kirjutajate poliitiliseks programmiks oli tugeva vürstivõi-
mu kindlustamine Kiievis ja kohalike vürstide allumine
Kiievi vürsti võimule Venemaa ühtsuse nimel (eriti "1039.
aasta kroonika").

3. Kroonikatest kõige monumentaalsem on "Jutus-
tus möödunud aegadest" ("Povest vremennõh let"), mis
on kirjutatud XI - XII sajandil. Selle autoriks peetakse
Kiievi-Petsorski kloostri munka Nestorit. "Jutustus" seotakse Venemaa päritolu üldise ajaloo küsimustega ja sellepärast antakse ülevaade maailma poliitilisest ajaloost. Suurt tähelepanu pööratakse Vene ajaloo aluperioodide-
le, küsimusele Vene riigi tekkimisest, slaavlaste põlvne-
misest. "Jutustus" mõistab hukka vürstide vahelised si-
setülid ja tuletab meelde välist hädaohtu rändrahvaste
kallaletungide näol. Samuti käsitleb ta Venemaa poliitilise
sõltumatuse küsimust. Bütsantsist, Et kummutada Büts-
antsis ja ka Venemaal kreeklaste metropoliitide poolt
levitatavaid teooriaid, mille järgi Venemaa võlgneb oma
olemasolu eest tänu Bütsantsile, toob Nestor kroonikas-
se legendi varjaagide kutsumisest Venemaad valitsema.
Samaaegselt oli see legend ka omalaadseks katseks õi-
gustada ekspluataatorlikku riiki, näidata teda tekkinuna
vabatahtlikust kokkuleppest, mitte vägivallast.

1116. a. töötati "Jutustus" mõningal määral ümber
Mihhailovo-Võdobitski kloostri ülema Silvesteri poolt.

4. "Vladimir Monomahhi õpetus" ("Poušeniye Vla-
dimira Monomahha") kujutab endas ühe energilisema ja
progressiivsema feodaalvürsti Monomahhi (1053 - 1125)
poliitilist testamenti oma poegadele. Olles mures feodaal-
sest ekspluaterimisest tingitud rahutuste pärast rahva
hulgas, soovib Vladimir lastele ettevaatlikku poliitikat,
mis võiks tõsta vürstivõimu autoriteeti, hoiatab liigse
ranguse eest kohtuasjades ning ebaõiglaste otsuste eest.
Vürst peab kõige vastu huvi tundma ja kõige eest vas-
tutama, eriti peab ta aga pöörama tähelepanu sõjaasjan-
dusele. Sõjakäigul peab vürst jälgima, et malevlased ei
tarvitaks vägivalda elanikkonna kallal. "Õpetus" on po-

liitliseks programmiks vene vürstidele, kuid ta sisaldab ka kõlblusnorme, mis määravad vürstide suhtumise kirikusse, nende perekonnakohustused ja õigusemõistmise korra.

5. "Jutustus Igori sõjaretkest" ("Slovo o polku Igoreve"). (Autorit pole kindlaks tehtud.) Selles ürikus väljendatakse kibedat meelepaha vürstide piiritülide üle, mis nõrgendavad Venemaad ja teevad ta kaitsetuks üha kasvavate väliskallaletungide ees. "Jutustuse" sündmustik on seotud Novgorod-Severski vürsti Igor Svjatoslavovitsi sõjakäiguga polovetside vastu 1185. a. Sõjakäigu ebaõnnestumise seob autor vägaveenvalt üksikute Vene vürstiriikide jõupingutuste kooskõlastamatusega. Kirjeldades Venemaa võimsust hiljutises minevikus, mil ta kuulus ühtsesse Kiievi riiki, kutsub "Jutustuse" autor just enne mongolite kallaletungi kõiki vene vürste ühinema Venemaa kaitsmise nimel.

6. "Daniil Pagendatu palve" ("Molenije Danila Zatočnika") kuulub XII-XIII sajandisse. See on vürstivõimu tugevnemise ja bojaaride võimu nõrgendamise poliitiline programm, kusjuures autor ilmselt idealiseerib vürstivõimu. Süüdlasteks kõikides hädades peab Daniil bojaare ja vürsti ametnikke. Oma "Palves" kaitseb Daniil ideed tugevast valitsejast, kes suudaks vastu panna väliskallaletungide survele ning kaitsta ka oma alamaid bojaaride vägivalla ja kuritarviduste eest.

7. Rostov-Suzdali ja Kiievi-Venemaa vallutamisega Batõ khaani poolt 1240. a. algas 240 aastat kestnud ränk mongoli ike. Ka see ajajärk peegeldub poliitilises kirjanduses. Näit, piiskop Serapion Vladimirski teoses nähakse mongolite vallutusi jumala poolt pealepandud karistusena venelaste pattude eest. Hiljem aga, kui Kuldhordi khaanid annavad vene vaimulikele rea privileege, julgustab Serapion rahvast, "et jumala viha läheb varsti üle ja et me võime oma maal rahus elada".

Selle aja kroonikates viidatakse uuesti üksmeele puudusele, mis tõi kaasa mongoli ikke.

Kulikovo lahing 1380 tõstis vene rahva meelekindlust ja tugevdas Moskva autoriteeti kõigi jõudude

ühendamisel mongolite vastu. Selle sündmuse suurt tähtsust rõhutavad mitmed tolle aja kirjandusteosed. Kõige selgemini kajastub see aga nn. "Zadonštšinas" ("Zadonštšina"). Teos peegeldab kõigi vene rahva killustatud jõudude ühendamisel saavutatud hiilgavaid tulemusi, kusjuures selle ühendamise keskpunktiks oli Moskva. Autor pöördub ainult Moskva suurvürsti poole, kes tema silmis on kogu Venemaa esindaja. "Zadonštšina" oli üks kõige patriootilisemaid teoseid sellel ajajärgul.

8. Üks tähtsamaid küsimusi, mida kroonikates sa- geli puudutati, oli küsimus võimu iseloomust. Selle la- hendamisel avaldub erilise selgusega poliitilise ideo- loogia teeniv osa selle epohhi klassi- ja klassisisiseses võitluses. Kroonikakirjutajad tõstatasid korduvalt küsi- must sellest, missugust võimu tuleb pidada kõige kõrge- maks - kas vetše või vürsti võimu. XIII sajandi lõpust pärinevates Kiievi kroonikates, mil vetše võim Kiievis oli tunduvalt nõrgenenud, lahendati see küsimus vürsti võimu kasuks, kuigi veel hiljutiste tavade põhjal tunnis- tatakse, et vetše on niisama primaarne kui vürstigi võim. Teisiti kajastus see loomulikult Novgorodi ja Pihkva kroonikates, kus vetše võim järjest tugevnes.

VI p e a t ü k k .

POLIITILISED ÕPETUSED TAGA-KAUKAASIAS, KESK-AASIAS JA ARAABIA IDA MAADES FEODALISMI TEKKIMISE JA ARENEMISE PERIOODIL.

1. IV-VI sajandil kujuneb Taga-Kaukaasia maa-
des välja feodaalne tootmisviis. Feodalismi areng toob
kaasa vaba elanikkonna pärisorjastumise, mille rasku-
sele lisandusid feodaalide sisesõjad ja vallutajate vä-
givald. Ka feodaalne kirik - ristiusk Armeenias ja
Gruusias, muhamedi usk Aserbaidžaanis ja Kesk-Aasi-
as - rõhus omakorda laialdas talupoegade hulki. Nagu
Lääne-Euroopaski oli kirik ka nendes maades suurim
ekspuataator, ta kuulutas pühaks ja kinnistas religioos-
sete dogmadega feodaalset rõhumist, feodaalset maaval-
dust ja ühiskondlikku ebavõrdsust. Sellepärast olid feo-
dalismivastased liikumised suunatud kiriku ja religioosse-
te dogmade vastu ning väljendusid nagu Lääne-Euroo-
paski ketserluses.

2. Taga-Kaukaasia rahvaste eesrindlikud mõtle-
jad esitasid õpetusi, mis olid antiikfilosoofia ideede
edasiarenduseks. Need olid õpetused, mis ei sõltunud
pühakirjast ja sageli suhtusid kriitiliselt usudogmadesse.
Talupoegade ideoloogid astuvad avalikult välja feodaal-
korra vastu ja formuleerivad rea ketserlikke õpetusi.

816. aastal puhkes Aserbaidžaanis ulatuslik anti-
feodaalne ülestõus Babeki juhtimisel, mis toimus vana
kogukondliku korra taastamise, feodaalse ekspuataateeri-
mise ja islami kaotamise loosungite all. Talupoegade
ülestõusu toetab linnakehvistu. On iseloomulik, et vaa-

tamata erinevatele uskudele toetasid ülestõusnud ka nn. tondraklaste liikumist Armeenias. See näitab veenvalt, et religioosne kate ei suuda varjutada ülestõusnute ideoloogia klassilist iseloomu.

Tondraklased arendasid laialdast talurahvaliikumist, millega kaasnes rida talupoegade ülestõuse Armeenias, kuid ulatus ka väljapoole. Selle liikumise algatajaks oli Zareavani Smbat, kes hästi tundis filosoofiat ja pühakirja, olles õppinud Bütsantsis ja Iraanis. Selle lahkuse keskuseks sai Tondraki asundus. Tondraklased ütlesid lahti kirikukommetest, eitasid usku hauatagusesse elusse ja Kristuse jumalikkusesse, nõudsid kiriku demokratiseerimist. Nad jutlustasid ühisomandit ja elukorraldust kogukondlikel alustel.

3. Sota Rustaveli (XII saj.) elas ajal, mil Gruusia tugevnes nii poliitiliselt kui ka majanduslikult. Ta oli geniaalne Gruusia poeet, kelle teos "Vägilane tiigrinahas" kuulub maailmakirjanduse varasalve. Rustaveli kangelased elavad ning võitlevad õnneliku "maapealse" elu nimel ega hooli sugugi kiriku poolt jutlustatud "hauataguse" elu ideaalist. Oma aluselt rahvalik poeem, ülistades patriotismi, armastust, sõprust, humanismust jne., oli löögiks kiriku asketismi jutlustamisele. Kuid Rustaveli poliitilised vaated on piiratud feodaalse korra raamistikuga. Saades aru feodaalse killustatuse halbustest, kaitseb ta ideed tugevast tsentraliseeritud riigist, mis on võimeline arendama majandust ning kultuuri, kusjuures sotsiaalsed suhted, mis rajanevad feodaalsel maaomandil ning feodaalsel hierarhial, on kõigutamatud. Kaitstes valgustatud absolutismi, nõuab aga Rustaveli, et isevalitsuslik võim oleks piiratud tarkade riigitegelaste nõukoguga, mis aitaks ära hoida vägivalda ning omavoli rahvamasside suhtes valitseja poolt. Rustaveli tähtsamaks ideeks on võitlus välisvaenlastega, kes ohustasid tol ajal sagedasti Gruusia iseseisvust. Tema mehiste kangelaste heroilised teod on teod kodumaa kaitsmiseks, sõpruse tagamiseks ning ühised võitlused vaenlaste vastu. Vägilased peavad olema ustavad antud sõnale, ustavad sõpradele, julged, helled,

õiglased ning patrioodid ja võitlema vale, arguse, reeturlikkuse, auahnuse jne. vastu. Rustaveli jutlustab ka rahvaste sõpruse ideed. Kuid üldiselt jääb ta feodaalse aristokraatia poeediks, kelle teostes peaaegu üldse ei esine rahvahulga.

4. Nizami Gandževi (1141–1203) oli feodaalse Aserbaidžaaani geniaalne poeet ning mõtleja, kes oma teostes astub teravalt välja feodaalse korra vastu. Ta võtab osa linna käsitööliste salajasest revolutsioonilisest ühingust, mis kahtlemata jätab jälje tema sotsiaalsele ning poliitilistele vaadetele, sest oma töödes astub ta otsustavalt välja rõhutatud rahva kaitseks. Ta piisutab kõiki valitsejaid, vaatamata nende seisusele, paljastab vāhhide ning teiste feodaalide demagoogilist fra-seoloogiat õiglusest jne. Nizami on veendunud, et vāhhide võim tugineb vägivallale ning on kõikide hädade alus. Olles oma rahva patrioot, jutlustab ta rahvaste ja rasside sõprusest ning võrdõiguslikkusest: "Nil valge, kui must on ühe maa lapsed; etiooplane on must kui raud, tal on must nahk, kuid puhas hing!"

Oma poeemis "Seitse kaunitari" jutlustab Nizami välgustatud monarhiast, kus valitseja, olles õiglane, teeb rahva õnnelikuks. Kuid õige varsti loobub ta nendest ideedest ning leiab, et õnnelikku elu võib saavutada ainult sel teel, kui likvideeritakse igasugune rõhumine ning ekspluateerimine. Lähtudes neist seisukohtadest kujutab ta oma viimses poeemis "Iskender-name" legendaarset maad, kus on täielikult hävitatud ekspluateerimine, vägi-vald, vargus. Selles ideaalses, utopilises ühiskonnas on kõik inimesed võrdsed nii varanduslikult kui ka poliitiliselt, pole siin valitsejaid, rikkaid ega vaeseid, inimesed töötavad kollektiivselt ning jagavad kõik tarbe-esemed võrdselt. See Nizami viimne poeem näitab kujukalt vaeste ning töötavate masside unistusi.

5. Armeenia poliitilist ideoloogiat kajastavad munk Mhitar Gos (suri 1213) ja poeet Frik (XIII saj. lõpp–XIV saj. algus). Mhitar Gos koostas tuntud sudebniku, mis oli kasutusel Armeenias kuni XIX sajandini. Selle sudebniku eessõnas tõstatab ta loodusliku õiguse idee,

andes oma õpetusele õigusest pühakirja vormi, Goši järgi on loodusõigus antud inimestele jumala poolt, on igavene ega sõltu inimese tahtest ega teadmistest. Sellega püüab ta muuta igaveseks feodaalset õigust kui "loodusõiguse" väljendust.

Frik seevastu väljendab talupoegade ning linna-kehvikute arvamusel õigusest ning riigivõimust. Ta avaldab kahtlusi kehtiva korra õiguse kohta ning kutsub üles looma paremaid elamistingimusi talupoegadele ning vaestele. Oma töödes võrdleb ta vürste huntidega, keda jumal on pannud inimesi valitsema. Frik on progressiivne mõtleja, kes avaldab küllaltki otsustavat protesti rahva rõhumise vastu.

6. V–VI sajandil arenevad feodaalsuhted Kesk-Aasias. Juba varakult omandab klassivõitlus teravad vormid. Pärisorjad kandsid kahekordset iket – rõhumist vallutajate ning kohalike feodaalide poolt. Klassivõitluse teravnemine viib suurte ülestõusudeni, milles astuti välja feodaalomandi vastu maale. V saj. lõpus toimunud talurahvaliidumise juht Mazdak võttis oma õpetuse aluseks idee võitlusest ühelt poolt kurjuse ja pimeduse ning teiselt poolt hea ja valguse vahel. See võitlus on tema arvates universumi olemuseks ja puudutab nii loodusnähtusi kui ka ühiskonda. Kuulutanud eraomandi kurja sünnituseks, kutsus Mazdak talupoegi üles eraomandit hävitama, rikaste varandust (eeskätt maad) oma kätte võtma ja jagama.

Pärast Kesk-Aasia riikide vallutamist araablase poolt (VII–VIII saj.) muutus rõhutute seisund veel raskemaks. Väljakannatamatut iket süvendas veel araablase poolt islami vägivaldne levitamine. Seepärast omas talurahva ülestõusude antifeodaalne ideoloogia üheaegselt ka islamivastast iseloomu, VIII sajandi 70-ndal aastail puhkes laiaulatuslik talurahva ja linnaelanike ülestõus Hasim ibn Hakimi (Mukanna) juhtimisel. Mukanna kuulutas feodaalse islami vastaseid ideesid, sest araablased ja kohalik feodaaladel kasutasid islamit vaimse orjastamise vahendina,

7. Aliser Navoi (1441-1501) oli Usbeki väljapaistev mõtleja ja poeet, usbeki kirjanduse rajaja, kirglik hariduse eest võitleja. Oma poeemides väljendab ta mõtteid, mis on suunatud vaimulike ja ilmlike feodaalide (valitsejate) vastu. Üllaimaks kohustuseks peab ta rahva teenimist. Enamiku oma teostest kirjutas ta oma rahva keeles, kuigi aadli ametlik keel tol ajal oli pärsia keel. Pärinedes ise feodaalaadlist, ei olnud ta täielikult feodaalkorra ja feodaalriigi vastu. Tema ideaal oli valgustatud monarhia, kus monarh hoolitseks rahva heaolu eest.

8. Islami poliitiline ideoloogia. Islam (araabia keeles kuulekus) ehk muhamedi usk tekkis VII sajandi algul Araabias. Suurt mõju islami kujunemisele avaldasid araabia suguharude muistsed religioossed uskumused, samuti aga ka ristiusk, juudausk jt. Varase islami peamiseks ürikuks on koraan, milles käsitletakse varaislami dogmaatika kultuse ja õiguse aluseid. Varaislami ajalugu jaotatakse harilikult koraani vastavate osade järgi Mekka ja Mediina perioodiks. Mekka peatükkides ennustab allah peatset "maailma lõpu" saabumist, "viimsepäeva kohut" ja ähvardab põrgupiinadega tõrksaid, kes ei tunnusta teda oma kõigevägevamaks valitsejaks; kuulekatele ja kannatlikele tõotab ta pärast surma meelisi naudinguid paradiisis. Mekka peatükkides kujutatakse orjust ja varanduslikku ebavõrdsust nähtuistena, mis pärinevad Allahilt eneselt ja sellepärast ei kuulu mingile muutmisele. Mediina peatükkides pööratakse erilist tähelepanu eraomandi ning omanike õiguste kaitsele.

Iga muhamediusuline, õpetab koraan, on kohustatud tunnistama usku ainujumalasse allahisse ja tunnistama Muhamedi "jumala saadikuks". Koraan kuulutab inimesed tahtetuiks "allahi orjadeks", kes on kohustatud olema alandlikud ja kannatlikud, alistuma allahile, tema "saadikule" ja kõigile neile, kes omavad võimu. Igale muhamediusulisele kohustuslike usuliste kommete põhiülesandeks on sisendada usklikusse tunnet, et ta on abitu allahi ees ja temast sõltuv. Koraan kirjutab ette kohustusliku palvetamise, paastumise, palverännakud Mekasse, samuti templikassasse lõikuse, karja juurde-

kasvu ja kaubanduskasumi pealt maksu maksmise. Iga-
ti õhutab koraan "püha sõda" "uskumatute" vastu, mil-
le eesmärgiks on islami levitamine.

9. Omaaegses Araabia suurriigis oli kõrgesti are-
nenud linnakäsitöö ja kaubandus, suuri saavutusi oli
kõigis teadusharudes ja kunstis. Kõrgel tasemel oli ka
filosoofia. Terve rea filosoofide õpetustes leidub ka ma-
terialistlikke tendentse, kuigi ebajärjekindlaid. Ühiskond-
lik-poliitilistel küsimustel peatunud mõtlejatest tähtsamad
on Ibn Badžah (Avempace) ja Ibn Haldun.

Ibn Badžah (suri 1138) kirjutab rea kommentaare
Aristotelese loodusteaduslikele teostele. Kõige suuremat
huvi pälvib tema töö "Üksiklase eluviis". See teos an-
nab pildi hinge järkjärgulisest tõusust, kusjuures hing
vabaneb loomusunnilistest ja meelelistest animaalistest
elementidest ning jõuab välja mõttemaailma tunnetamise
kõrgeima astmeni. Inimest ja tema arenemist võrdleb
Ibn Badžah taimega, mis on lakkamatu kasvu ja muutu-
mise olekus. Tema töös sisaldub visand utopistlikust
Ideaaalsest riigist. Selles riigis ei ole arste ega kohtu-
nikke. Arstimiskunst on seal üleliigne, sest selle riigi
kodanikud toituvad õigesti ega kasuta toite, mis võiksid
kahjustada nende tervist; haigused aga, mis tekivad vä-
listel põhjustel, paranevad loomulikult viisil. Õigusemõist-
mist seal tarvis ei ole, sest sellise riigi kodanikud ju-
hinduvad oma vahelkorra armastusest, nende vahel
ei ole lahkelisid ega tülisid. Ebatäiuslikus riigis on
seesugused inimesed ideaalse riigi kodanike eritiüübid,
on oma ühiskonnas üksildased. Täiusliku riigi kehtes-
tamise abinõu ei näe Ibn Badžah mitte välistes ümber-
korraldustes, vaid üksikute inimeste kõlblises ja vaim-
ses täiustumises. Järelikult jutlustab ta passiivset suh-
tumist kehtiva ühiskondliku ja poliitilise korra puudustes-
se.

Ibn Haldun (1332-1406) on tuntud ajaloolane,
Oma teose "Mokkadama" sissejuhatuses püüab ta leida
ühiskondliku arenemise seaduspärasusi, eriti kliima ja
pinnase mõju inimeste kommetele ning poliitilistele asu-
tustele, püüab näidata perekonna ja riigivormide arene-

mist. Nendes arutlustes ei anna ta aga midagi uut, vaid kordab põhiliselt Aristotelese seisukohti. Riigi tekkimist käsitleb Ibn Haldun inimeste vajadusena võimu ja valitsemise kehtestamise järele. Püüdes kujutada riiki kui kõikidele kodanikele kasulikku organisatsiooni, kinnitab ta, et inimeste ühinemine on nende vastastikuse abistamise teenistuses, seleks et ühiselt elatusvahendeid hankida. Parimaks riigivormiks peab ta monarhiat,

VII p e a t ü k k .

POLIITILISED ÕPETUSED VENEMAAL TSENTRALISEERITUD VENE RIIGI TEKKIMISE PERIOODIL.

1. XV-XVII sajandil toimub tsentraliseeritud Vene riigi tekkimine ja kindlustumine. Vene maade feodaalse killustatuse likvideerimise protsess algas juba XIV sajandil. Selle valmistas ette majanduslik areng, mis sidus omavahel üksikud Venemaa rajoonid. Seda kiirendas vajadus kaitsta maad agressiivsete naabrite eest. Tsentraliseeritud Vene riigi loomise initsiaatoriks ja aluseks oli Moskva vürstiriik, mis oli tingitud viimase soodsatest majanduslikest, poliitilistest ja territoriaalsetest tingimustest. Vene maade ühendamise protsessi tulemusena suurenes ja tugevnes Moskva vürstiriik Ivan Kalita ajast (valitses 1325 - 1341) kuni Ivan III-ni (valitses 1462 - 1505) tunnult. Tsentraliseeritud Vene riigi rajamise perioodi iseloomustab äge võitlus feodaalühiskonna klasside ja sotsiaalsete rühmituste vahel. Oma võitluses feodaalse killustatuse kaitsjate - bojaaride ja osastivürstide vastu - tuginesid Moskva vürstid kasvavale väikemõisnike teenistusaadli seisusele, linnade kaubanduslik-tööstuslikele kih-

tidele, vaimulikkonnale. Talurahva laostumine ja päris-orjastamine, feodaalse rõhumise tugevdamine viis päris-orjade klassivõitluse teravnemisele feodaalide vastu. Pärisorjade ja feodaalide vahelised teravad klassivastuolud ja äge võitlus valitseva klassi enese hulgas tingisid ka poliitilise mõtte edasise arengu Venemaal.

2. Moskva võitlus Venemaa välise sõltumatuse ja ühtse riigivõimu tugevdamise eest peegeldub ka tolle aja poliitilises kirjanduses. Vene poliitikute tähelepanu oli suunatud Florentsi unioonile 1439, mil Bütsantsi keiser Paleologos, soovides saada Lääne-Euroopa feodaalriikidelt toetust võitluses türklastega, nõustus õigeusu kiriku allutamisega rooma-katoliku kirikule. Moskva ei võtnud seda uniooni vastu, sest oma kasvavas võimsuses ta ei tarvitsenud arvestada neid diplomaatilisi kaalutlusi, millest juhendusid Bütsantsi imperaatorid seda alandavat uniooni sõlmides.

Bütsantsi vahendusel tegutseva katoliku kiriku ekspansionistlike püüdluste vastu oli tarvis luua poliitiline teooria, mis põhjendaks vene kiriku iseseisvust. See teooria pidi näitama Moskva tsaari kui sõltumatu riigi pea suveräänseid õigusi ja välismõjudest vaba kirikut. Venemaa sõltumatuse teooria üheks loojaks tuleb pidada Si-meon Suzdalskit, kes kaitses ideed võimu üleminekust Bütsantsi imperaatoritelt Moskva vürstidele. Suzdalski väidab, et uniooniga nõustudes kaotas Paleologos alatiseks õiguse pidada ennast õigeuskliku kiriku kaitsjaks. Selleks jäi nüüd Moskva suurvürst Vassill III, Suzdalski ideed leidsid peatset edasiarendamist ja lõpliku väljenduse poliitilises teoorias "Moskva on kolmas Room". Vastavalt sellele teooriale, mis kõige ilmekamalt väljendus Pihkva munga Filofei läkitustes, on kogu maailma ajalugu "Igavese Rooma" ajalugu. Esimene Room (muistne suur Room) langes, sest "kaldus ebaaususse"; teine Room (Konstantinoopol) langes, sest reetis õigeusu ja ühines Florentsi kirikukogul katoliiklastega. Kolmas ja viimane Room on Moskva, kes on kahe varasema Rooma pärija. Vastavalt sellele teooriale nimetab Filofei Moskva vürsti "isandaks kõigi ristiusu maade üle". Teooria "Moskva on kolmas Room" etendas suurt osa

Moskva kui Vene maade poliitilise, majandusliku ja kultuurilise keskuse kasvamises.

Moskva võimsuse rõhutamiseks asutakse ajalooliselt põhjendama Moskva vürstide suurejoonelist sugupuud. XV sajandi lõppu kuulub tuntud "Jutustus Vladimirske vürstidest" ("Skazanije o knjazjax Vladimirskeh"). Jutt algab Noast, kuid eriline tähelepanu on pööratud sellele, et kujutada vene tsaare Rooma imperaatori Augustuse järeltulijatena. Pärimuse järgi asunud Augustuse vend vürst Pruss (siit Preisi) oma lähikondsete ja malevaga Vislale valitsejaks. Siia Preisi suguharude juurde tulnudki Novgorodi saadikud valima endile mehhist ja tarka vürsti. Siin leidnud novgorodlased endile Rjuuriku, kes pärines "Rooma keisri Augustuse soost".

3. Josif Sanin (Volotski) (1440-1515) on üks esimesi tugeva tsaarivõimu teooria loojaid. Tema teooria järgi on tsaarivõim antud jumalast, kes valis tsaarid oma asemikeks maa peal. Sealjuures õpetab Sanin, et tsaarid oleksid "karjasteks" oma alamatele ja kirikule. "Karjase" kohustuste all mõistab ta igasuguse feodaalsuhete kriitika tingimatut keelamist ja ketserite halastamatut jälitamist. Sanini arvamuse järgi peab tsaarivõim osutama kirikule tõhusat toetust rikkuste kogumisel ja kloostrite ehitamisel, aga samuti kaitsma ja toetama seda rasket feodaalrõhumist, mida kirikust sõltuvad ja kloostrite pärisorjad kannatasid. Sanini teooria pidi kindlustama ilmliku võimu liitu vaimulikuga, kusjuures prioriteet jäi vaimulikule võimule. Josif Sanin ja tema järglased "jooseplased" jutlustasid piiramatu tsaarivõimu teooriat ja toetasid aktiivselt kõiki tsaaride üritusi, mis olid suunatud feodaalse killustatuse ja bojaaride omavoli likvideerimisele.

4. Vene tsaarid, võideldes tsentraliseeritud riigi loomise eest, konfiskeerisid oma vastaste, ilmlike feodaalide maid, ei puutunud aga kirikute maid, et mitte kaotada kiriku poolehoidu. Kirikutegelased, kes toetasid tsaari, rikastusid. Tsaarivõimu poolt purustatud osastivürstid, bojaarid jt. püüdsid luua oma ideoloogilist suunda, mis sai nimetuse "kasinad" ("nestjazateli").

"Kasinate" juhid munk Nil Sorski ja Vassian Kossoi (vürst Patrikejev) piitsutasid kirikutegelaste ahnust ja ebaõiglust, nõudsid kiriku allutamist osastisvürstidele ning kiriku ilmajätmist rikkustest. "Kasinate" pooldajaks sai ka tuntud publitsist Maksim Grek (1480-1556), kes, olles opositsiooniliselt meelestatud "jooseplaste" vastu, tungib kallale ametlikule kirikule, eriti aga kloostrite maavaldustele. Ta leiab, et kloostrites on kõlblus langenud seetõttu, et kloostrid ajavad taga maiseid rikusi, püüavad saada endi valdusse üha rohkem külasid ning talupoegi. Maksim Grek kaitseb bojaare ning niisugust poliitilist korda, kus tsaarivõim oleks piiratud bojaaride poolt. Sisuliselt püüdsid "kasinad" organiseerida tsentraalsest riigivõimust sõltumatut kirikut, mis oleks kaitsnud bojaaride vanu kombeid ning korda.

5. Ivan Peresvetovi näol on meil tegemist aadlike silmapaistva teoreetiku ja publitsistiga. Ta on bojaaride äge vastane. Viidates Konstantinoopolile, väidab ta, et bojaaride omavoli viib paratamatult riigi hukkumisele. Peresvetov nõuab bojaaride halastamatut hävitamist. Aadlike püüdlusi väljendades, annab Peresvetov oma teostes terve poliitiliste ümberkorralduste programmi, nõuab tsentraliseeritud bürokraatliku aparaadi loomist, mis alluks vahetult tsaarile. Ta teeb ettepaneku määrata ametikohtadele mitte suurest soost päritolu järgi, vaid teenete järgi. Et kindlustada aadelkonda rahapalgaga, soovib Peresvetov koguda kõik riiklikud maksud otse tsaari kassasse. Peresvetov kirjutab, et "õiglase kohtu" loomiseks on vaja koostada "kohturaamatud" ja karmilt karistada "ebaõiglasi" kohtunikke.

Suurt tähtsust Peresvetovi teostes omab nõudmine asendada bojaaride väesalkade süsteem alatise aadelkonna väega, kes saab palka otse riigikassast. See vägi on vajalik aktiivse välispoliitika teostamiseks, uute maade vallutamiseks. Tsaari "karmust" ei tule Peresvetovi järgi kasutada ainult bojaaride vastu, "karmi" poliitikat tuleb ajada ka kasvava Vene riigi välisvaenlaste suhtes. Peresvetovi teosed olid kokkuvõtteks pea-aegu kõigist tsentraliseeritud riigi tugevdamist toetava aadelkonna nõudmistest. Suur osa nendest nõudmis-

test teostatigi Ivan IV poolt.

6. XVI sajandi teisel poolel Ivan IV valitsemise ajal purustati lõplikult bojaaride reaktsioonilised jõud, kes taotlesid vana osastissüsteemi taastamist. Sellesse aega kuulub bojaarluse ideoloogi vürst Kurbski ja Ivan IV poleemika. Tuntud bojaar, vürst A. M. Kurbski, reetnud Venemaa, põgenes Leedusse ja saatis sealt Ivan IV mitu kirja. Nendes kirjades ja samuti töös "Lugu Moskva suurvürstist" väljendas Kurbski bojaarluse ideoloogiat. Kaitstes bojaaride "ärasõidu õigust", süüdistab Kurbski tervet Ivan IV sugu selle eest, et Moskva valitsejad pidasid võitlust bojaarlusega. Samal ajal ründas Kurbski "jooseplasi", kes toetasid piiramata tsaarivõimu. Kurbski väitis, et bojaarid on "antud jumalast" ja tsaar peab valitsema koos nendega. Ilma bojaaride nõukoguta (duuma) valitseva Ivan IV poliitikat peab Kurbski ketserluseks.

7. Ivan IV (1530-1584) arendas oma kirjades Kurbskile ning teistes teostes ideed monarhi suveräänsusest. Kuigi ta kasutab ka Josif Sanini õpetust, on "jooseplaste" seisukohad talle ainult lähtepunktiks oma, teravam poliitilise teooria loomisel, mida rikastavad tema enese, poliitilises võitluses reeturite-bojaaride vastu omandatud kogemused. Ivan IV-ndale on iseloomulik sidduda ideed Rjuuriku järeltulijate dünastia iidsusest seisukohaga, et tsaarivõim on jumalast antud. Tema arvates omasid kõik tema eelkäijad täielikku isevalitsuslikku võimu ja sellepärast jätkab ta visalt mõtet oma isevalitsuslike õiguste ajalooliselt õigustatud päritolust.

Arvustades Kurbski ja Vassian Kossoi teooriaid, peab Ivan IV lubamatuks tsaarivõimu väherdamist bojaaride poolt ja viitab selles osas tsaarivõimu jumalast seatusesele. Vaadeldes alamaid oma sulastena, peab Ivan IV tsaari tingimatuks õiguseks õigust käsutada oma alamate elu ja surma üle. Kogu Ivan IV poliitika, mis tugevdas aadelkonna positsioone ja tagas soodsamad tingimused tootlike jõudude arenguks, viis feodaalriigi tugevnemisele ja töötajate feodaalse rõhumise süvenemisele.

8. XVI sajandi lõpuks oli Vene riigi välispoliitiline olukord väga ähvardav ja ka sisemised vastuolud muutusid äärmiselt teravaks. Pärisorjastatud talurahva halastamatu eksploateerimine ning 25-aastane Liivi sõda tõi rahvamassidele üllraskeid kannatusi ja viletsusi. Bojaaride reetmine, Venemaa loodeosa linnade üleandmine rootslastele Vassili Šuiski poolt ning Moskva vallutamine poola panide poolt asetisid Vene riigi äärmiselt raskesse olukorda. Moskva vabastamiseks tekkis võimas rahvaliidumise Minini ja Põzarski juhtimisel, mis viis interventide täielikule lüüasaamisele.

Tolle aja poliitilisele kirjandusele on iseloomulik bojaaride-reeturite paljastamine ja valitseva ladviku süüdistamine selles, et tal täiesti puudub püüe Venemaad päästa. Ivan Timofejev ja Avraam Palitsõn oma ajaloolistes jutustustes piitsutavad feodaalsete ülemkihtide vähest rahvuslikku iseteadvust ja kodaniku vastutustunde puudumist. Rahvusliku iseteadvuse tõus interventide vastases võitluses tõi esile idee uue tsaari valimise vajadusest kogu maa poolt. Ükski tolle aja poliitikategelastest ei kõnelnud traditsioonilise riigivormi muutmisest. Piirduti ainult sellega, et kuulutati rahva õigust võtta osa tsaari valimisest. Et hajutada vasturääkivust traditsioonilise tsaarivõimu "jumalast määratuse" ja rahva osavõtu vahel tsaari valimisest, kasutati tolle aja poliitilises kirjanduses mõtet - rahva hääl on jumala hääl, s.t. jumal sisendab rahvasse mõtte uue tsaari valimisest.

9. XVII sajandil, mil Ukrainat ähvardas täieliku orjastamise, oma iseseisvuse kaotamise ja ukraina rahva kultuuri hukkumise oht, arenes rahvahulkades võimas vabastussõda orjastajate vastu. See tõi esile suurepäraseid rahvuskangelasi ja väejuhte, kes innustasid rahvast võitlusele vabaduse eest ning Venemaaga taasühinemise eest. Üks silmapaistvamaid juhte selles võitluses oli Bogdan Hmelnitski, kes nägi, et ukraina rahva pääsemine ilma vene rahvaga ühinemata on võimatu. Bogdan Hmelnitski taotles visalt Ukrainat taasühinemist Venemaaga, mis toimuski 8. (18) jaanuaril 1654. a. Pe-rejaslavi linnas. Vaatamata sellele et Venemaa eesotsas

seisid tol ajal tsaar ja mõisnikud, oli Ukraina taasühinemisel Venemaaga suur progressiivne tähendus ukrainna ja vene rahva edasisele arengule. See päästis Ukrainat orjastamisest nii Poola sõja kui ka Türgi sultani poolt. Taasühinemine soodustas Ukraina ja Venemaa tootlike jõudude kasvu ning kahe vennasrahva kultuuri vastastikust rikastumist.

10. Ordin-Nastsokin (suri 1680) oli XVII sajandi teise poole tähtsamaid poliitilisi tegelasi. Ta arvustas ning mõistis hukka vanu kombeid, väitis, et venelased peavad paljugi ümber korraldama, aga selleks on vaja vaadata, mis sünnib Läänes. Sealjuures oli ta õigusega Lääne orjaliku ja ebakriitilise jäljendamise vastu.

Olles oma ametilt Pihkva vojevood, nõudis Ordin-Nastsokin kohaliku omavalitsuse õiguste laiendamist. Ta väitis, et vojevoodidel pole tarvis kõikide kohalike küsimuste lahendamisel oodata ettekirjutusi keskusest, s.t. kohalik võim võib paremini lahendada paljusid asju, võttes arvesse kohalikke iseärasusi. Tema algatusel viidi läbi ulatuslikud reformid Pihkva linna omavalitsuses: kaubandus- ja tööstusringkondadest valiti kolmeks aastaks 15 inimest, kes järjekorras ajasid linna asju.

Ordin-Nastsokin võttis osa turu uue põhikirja koostamisest, millega vene kaupmeestele anti rida soodustusi. Välismaa kaupmeestelt võeti õigus sõita oma kaupadega mööda Vene riiki ilma tsaari igakordse eriloata. Isiklike kogemuste põhjal pidas Ordin-Nastsokin vajalikuks tugevdada sõjaväge ja luua alatine armee. Samuti seadis ta sisse regulaarse postiühenduse naabermaadega. Välispoliitika osas pooldas Ordin-Nastsokin Venemaa tihedat liitu slaavi maadega, eriti Poolaga.

Feodaalriigi põhituge nägi ta aadlis ning oli piiramata tsaarivõimu pooldaja.

11. Tsentraliseeritud Vene riigi tekkimise ja tugevnemisega kaasnes pärisorjuse edasine arenemine, feodaalse ekspuuteerimise süvenemine. Nagu ka teisteski maades, väljendus ka Venemaa rõhutatud rahvahulkade feodalismivastane protest lahkusulistest liikumistest.

Esimene laialdasem lahkusuline liikumine tekkis Venemaal XIV sajandi 70-ndail aastail. Pihkvas tekkinud "strigolnikute" lahkusk levis kiiresti ümbruskonnas ning tungis peatselt Novgorodi. "Strigolnikud" ei tunnustanud feodaalse kiriku hierarhiat, mõistsid pappe hukka selle eest, et need "palju koguvad varandust", eitasid kirikukombeid ja kultusi, nõudsid pühakirjale tuginedes varakristluse demokraatliku korra taastamist. "Strigolnikute" lahkusk levis laialdaselt ka talurahva hulgas, kes kloostrite maavalduste kasvus nägid otsesest hädaohtu oma eksisteerimisele. "Strigolnikute" äärmine suund nõudis varanduse jagamist ligimestele ja järgis jämedalt võrdustavaid printsiipe.

XV sajandi teisel poolel tekkis Novgorodis ka teine ametliku kiriku vastu suunatud lahkusk, mille liikmeid vastased kutsusid "juudamaalasteks" ("židovstvujustšije"). Viimased eitasid nagu "strigolnikudki" Kristuse jumalikku päritolu, kolmainsust, õpetust ülestõusmisest, Kristuse teisest tulemisest ning heitsid kõrvale kirikud ning ikoonid.

Teravat antifeodaalset värvingut omasid Matvei Baskini ja eriti Feodossi Kossoi lahkusulised õpetused. Feodossi Kossoi eitas hauatagust elu, kirikukombeid, kirikuteenistust, paastu, palveid, munklust ja nõudis ikoonide hävitamist ning kirikute lõhkumist. Religiioossete dogmade kriitika kasvas Feodossi Kossoi õpetuses üle kehtivate ühiskondlike suhete kriitikaks. See-ga lähenevad tema vaated ateismile ning feodaalse riigi eitamisele. Pärast seda, kui ta Venemaalt oli põgene-nud Leedusse, levis tema õpetus ka seal.

XVII sajandi keskel, pärast 1666. a. kirikukogu, mis otsustas küsimuse kirikuraamatute parandamisest, algas vene õigeusu kiriku lõhenemine, tekkis massiline raskolnikute - "vanausuliste" liikumine. Soodsaks pin-naks selle levikule oli asjaolu, et rahva teadvuses seostusid kiriklikud uuendused pärisorjuse süvenemise-ga. Peagi aga kaotas raskolniklus oma paljastava ise-loomu ja muutus lahkusuks, mille kitsas ja konservatiiv-ne iseloom üha süvenes. Sellepärast kasutasid teda ka reaktioonilised ringkonnad kui ideoloogilist katet võit-

luses progressiivsete reformide vastu.

12. Feodaalrõhumise süvenemine Venemaal XVI sajandi lõpul ja XVII sajandil, talupoegade lõplik pärisorjastamine viisid pärisorjade klassivõitluse järsu teravnemiseni. XVII sajandil toimusid suured talurahva ülestõusud, milledele on iseloomulik feodaalorjuse otsustav hukkamõistmine, "maa ja priiuse" nõudmine rahvahulkadele. Kuid mõisnike vastu võideldes lootsid talupojad "hea tsaari" abile ega eitanud kogu feodaalriiki tervikuna. Talurahvas Ivan Bolotnikovi juhtimisel astus välja "bojaaride tsaari" Vassili Šuiski vastu, kuid lootis sellisele tsaarile, kes oleks andnud talupoegadele priiuse.

Tsaristlikud illusioonid iseloomustavad ka Stepan Razini juhtimisel kulgenud võimast antifeodaalset ülestõusu 1667.-1671.a. Need lootused "heale tsaarile" kõnelevad pärisorjuslike talupoegade, kes ei suutnud mõista feodaalse monarhia klassiiseloому, poliitilise teadlikkuse madalast tasemest. Oma stiihillisuse, organiseerimatuse, eraldatuse tõttu ei saavutanud talurahva ülestõusud eesmärki; kuid sellegipoolest kõigutasid nad pärisorjuslikku korda, liitsid Venemaa erinevate rahvaste talurahvahulki võitluseks ühiste vaenlastega. Razini ülestõusust võtsid koos venę talupoegadega osa ka ukraina talupojad.

VIII p e a t ü k k .

POLIITLISED ÕPETUSED HIINAS JA INDIAS FEODALISMI PERIOODIL.

1. Hiinas arenesid feodaalsed suhted eriti märgatavalt IV–V sajandil. Kogu maa kuulus riigile, kust talupojad võisid künnimaad saada ajutiseks, aiamaad aga püstitamiseks kasutamiseks. Selline maksustamise süsteem aga ei likvideerinud suurmaaomandit, vaid ainult tugevdas talupoegade sõltuvust feodaalsest riigist. Jõudsalt levis budhism, kusjuures kloostrite valduses olid suured maa-alad ja sõltuvad talupojad ning orjad. Kõrvuti majandusliku võimuga omasid kloostrid ka tugevat poliitilist võimu.

VIII sajandil arenesid tunduvalt linnad, kuhu koondus käsitöö ja kaubandus. Külal paranesid maaharimise ja väetamise viisid, niisutamisel kasutati spetsiaalseid rattaid, levisid uued tootmisharud: suhkrupilliroo tootmine, tammekedriku kasvatus. Samal ajal tekkisid linnades käsitöölise ja kaupmeeste organisatsioonid ("han"). Riigimaad, talupoegade maatükid ning niisutussüsteemid koondusid üha rohkem üksikute feodaalide kätte. Selle tagajärjel laostusid talupojad ega suutnud enam makse maksta. Riigikassa tühjenes. Suurfeodaalide võim kasvas ning nad lakkasid täitmast vasallkohustusi, astudes üha sagedamini välja keskviimu vastu. Talurahva vilets olukord põhjustas sagedasi ülestõuse (näiteks Huan Tsao jt.). Eriti teravnes klassivõitlus X–XII sajandil. Budhism kiriku valitsev seisund lõi kõikuma, rahvas vihkas kloostreid, eesrindlikud kirjanikud ja õpetlased võitsid budhismi terava kriitika alla. Valitsus sulges paljud kloostrid, võttes neilt maa ära. Linnade ja kultuuri

arenguga tekkis suur huvi Vana-Hiina filosoofide-mateerialistide vastu, kuid valitsevate klasside filosoofid-idealid töötasid nende eesrindlike ideedega võideldes ümber konfutsiaanluse ja sobitasid selle arenenud feodalsmi ametlikuks ideoloogiaks.

2. Han Jüi (768-824) ja Tzang Tzai (1020 - 1077) astusid välja budhistliku müstitsismi ja idealismi vastu, Han Jüi oli konfutsiaanluse pooldaja ning võitles sellelt pinnalt munkade-muidusööjate ja usukultuse teenijate vastu. Tzang Tzai väitis, et kõik konkreetsed asjad on kujundatud peenest materiaast, mis pidevalt voolab, ega oma kindlat vormi. Kui see materia kontsentreerub ja muutub kompaktsaks, siis tekivad konkreetsed asjad. Ta rõhutab, et materia on igavene ja kritiseerib teravalt religioosset ebausku hinge surematuse kohta. Liikumist ja muutlikkust peab ta materia võõrandamatuks omaduseks, kusjuures ta eristab kahte liikumise vormi: aeglast, järkjärgulist ja järsku liikumist. Need vormid on vastastikku seotud. Muutuste allikat nägi ta iga asja vastandlike külgede vastastikusel seoses, kusjuures ka kõik asjad on üksteisele vastandlikud ja võitlevad omavahel. Kuid vaenu tulemuseks on paratamatult leppimine. Seega on vastuolud talupoegade ja mõisnike vahel samuti lepitatavad maa natsionaliseerimisega ning tema ümberjaotamisega sööjate arvu järgi. Kuid suurmaavaldajaid ei võivat maa konfiskeerimisel jätta ilma nende senistest rikkustest, vaid neile tuleb võimaldada teenistus, mis garanteerib neile endised sissetulekud.

3. Huang Tsao (suri 884) oli 874. a. alanud suure talurahvasõja juht. Oma vägedega haaras ta suure osa Hiina territooriumist ja vallutas isegi pealinna. Ülestõusnud, keda toetas elanikkond, hukkasid valitseva dünastia liikmeid ja kõrgemaid riigiametnikke, jagasid keisri ladudest toiduained rahvale ning kuulutasid Huang Tsao imperaatoriks. Feodaalidel õnnestus alles mitme aasta möödudes ülestõusnutest võitu saada. 884. a. langes Huang Tsao lahingus, kuid ülestõus kestis kuni 901. aastani. Ülestõusu ajal vabanesid talupojad osaliselt sõltuvusest ja võlgadest ning võtsid ajutiselt maa

enda kätte, mis tugevdas talumajandite seisundit.

4. Aastal 1211 algas mongolite sissetung Hiinasse, mida juhtis Dzingis-khaan. Pärast pikaajalist sõdu vallutasid mongolid Hiina põhjaosa 1234. a. ning lõunaosa 1280. a. Mongoli feodaalid kehtestasid Hiinas ränga ikke. Tuhanded hiinlased muudeti orjadeks, talupoegadele ja käsitöölistele pandi peale äärmiselt rasked koormised. Mongoli feodaalid haarasid endi kätte palju talupoegade maid, muutes nende valdajad pärisorjadeks. Linnadesse paigutati mongolite garnisonid. XIV sajandi 40-ndail aastail algas Hiinas mongolivastane liikumine, mis kasvavas üle võimsateks talupoegade ja linlaste relvastatud ülestõusudeks. Põhjas oli selle liikumise eesotsas "Valge Lootose" salaihing. Üks ülestõusu juhte, budha munk Tzu Juan-tzang hõivas suure territooriumi ning lõi pärast mongolite väljakihutamist Mingi dünastia, surus maha talurahva liikumise ja taastas feodaalse Hiina riigi.

XV sajandi lõpus teravnes sisepoliitiline võitlus. Suurfeodaalide ja võimul olevate keisri sugulaste vastu tekkis linlaste, mõnede feodaalide gruppide, õpetlaste, tsiviil- ja sõjaväeametnike opositsioon. Dunglini akadeemia juures kujunes samanimeline poliitiline rühmitus, mis nõudis maksude alandamist, riigi monopolide tühistamist maapõuevarade töötlemisele, kroonu manufaktuuride sulgemist, samuti ka soosikute ja keisri sugulaste võimu juurest eemaldamist, suurfeodaalide mõju piiramist, kontrolli ametnike üle, seadusandluse muutmist, sõjaväe tugevdamist. Eesrindlikud õpetlased taotlesid vana skolastilise haridussüsteemi kõrvaldamist ning võitlesid kesk-aegse müstika ning religiooni vastu. Et sel suunal ei olnud kontakti rahvaga, siis õnnestus feodaalsel reaktioonil teda purustada.

5. Li Tzõ-tšeng (1606-1645) juhtis suurt talurahva ülestõusu (1628-1645). Likvideerinud üksikud iseseisvad väesalgad, reorganiseeris ta oma sõjaväe, püüdes luua ühtset, tsentraliseeritud juhtimise ning rangete distsipliiniga armeed. Oma läkitustes lubasid ülestõusnud rahva vabastada andamitest ja maksudest. Nad püüdsid luua ka oma riiki, kasutades selleks monarhistlikku valitsemisvormi. 1644. a. vallutati Peking ja hukati siin

suurfeodaalid, tsiviil- ja sõjaväeametnikud ning pandi rikastele peale kontributsioon. Ülestõusnute käes oleval hiiglasuurel territooriumil tühistati rasked maksud, likvideeriti orjastavad võlad, talupojad võtsid maa faktiliselt enda kätte. Talupojad, saanud maad, lahkusid armeest, millega nõrgendasid ülestõusnute leeri ning feodaalidel koos mandzuurlastega õnnestus ülestõus maha suruda. Ühtlasi tuli võimule Tsingi (mandzuuria) dünastia.

6. Huang Tzung-si (1610-1696) ja Vang Tsvang-san (1619-1692) olid peamised opositsiooni juhid Tsingi (mandzuuria) dünastia vastu. Huang Tzung-si kritiseeris teravalt monarhistlik-absolutistlikku korda, mille puhul valitseja käsitab riiki ja rahvast kui oma isiklikku omandit. Iga inimene peab omama õigust rahuldada oma isiklike huve; kui monarh tegutseb enamuse huvide kahjuks, siis on rahval õigus vastuhakule. Seadused peavad vastama riigi huvidele, aga mitte ainult keisrikoja huvidele. Vang Tsvang-san mõistis teravalt hukka maal valitseva feodaalse killustatuse, hiina feodaalide reeturliku ja rahvavastase osa rahva orjastamisel koostöös võõraste vallutajatega. Ta paljastas ka konfutsiaanluse ning budhistliku müstika reaktioonilist olemust. Mõlema filosoofi maailmavaade oli materialistlik. Nad kutsusid rahvast üles mitte otsima lohutust religioonis, vaid kõrvaldama sotsiaalsete hädade maapealseid põhjusi. Nende demokraatlikud ideed avaldasid mõju ka kodanlik-reformistlikule liikumisele 1898. a. ja kodanlik-revolutsioonilisele liikumisele 1911. aastal.

7. VI-VII sajand oli feodaalsuhete kujunemise peerioidiks Indias. Feodaalühiskonna struktuuri aluseks Indias oli vanast ajast pärinev külakogukond, mis põhines ühisele maakasutamisele, põllunduse ja käsitöö otsesele seosele. Külakogukond rahuldab kõik oma tarbed ise. Kogukondlased jäid kauaks ajaks maa kollektiivseteks valdajateks, nende sõltuvus feodaalist väljendus ainult andami maksmisses. Hiljem muudeti seni vabad kogukondlased renditalupoegadeks. Andamite asemele astus rent

kui feodaalse maaomandi majanduslik väljendus. Ühiskonna seisuslik jaotus jäi kehtima ka feodaalses Indias.

Feodaalühiskonna tekkimisega kaasnes paljude vanade linnade häving ja linnaelu langus. Uued linnad tekkisid kõige sagedamini feodaalide losside ümber, kuhu asusid elama feodaali, tema õukonna ja sõjaväe vajadusi rahuldavad käsitöölised. Aja jooksul tekkis linnade vahel kaubavahetus, ilmusid iseseisvad kaubanduslikud kastid. Kaubanduse ja käsitöö arenguga India linnades kaasnes linnarahva äge võitlus feodaalide vastu, kes panid käsitöölistele ja kaupmeestele peale makse, mis olid pöördvõrdelised vastava kasti seisundiga. See linnarahva võitlus peegeldub bhakti religioosses õpetuses, mis tekkis XII sajandil. Selle pooldajad jutustasid inimeste võrdsust jumala eest ja astusid välja kõrgemate kastide seisuslike privileegade vastu.

8. Poliitiline killustatus ja klassivastuolud India ühiskonnas nõrgendasid maad ning võimaldasid India suhteliselt kergesti sattuda Kesk-Idas paiknevate naabermaade feodaalide võimu alla, kes tõid sisse ka muhamedi usu (1175. a.). Moodustati Delhi sultanaat, mille valitsejad olid võimul kuni XVI sajandi alguseri. Ühtse sultanaadi asemel tekkisid algul Bahmaniidide ja Vidžainagari riik, selle järel aga rida veelgi väiksemaid sultanaate ning vürstiriike.

Aastal 1525, kasutades India killustatust, tungis siia oma vägedega Kabuli valitseja Babur, kes algatas Indias Suur-Mogulite dünastia. Babur (1483–1530), kes põlvnes Tamerlanist, ning tema pojapoeg Akbar (1542–1605) viisid Indias läbi terve rea reforme, mis kindlustasid Suur-Mogulite dünastiat. Nende reformide põhisuks oli riigivõimu tsentraliseerimine ja feodaalse separatismi väljajuurimine. Tugevdati kontrolli sõjaväe üle, kehtestati ühtne süsteem talupoegade maksustamiseks, seati sisse ühtne kaalude ning mõõtude süsteem. Akbar viis riigis läbi uue administratiivse jaotuse ja kehtestas kõikjal ühtse halduse. Samuti lõi ta nn. "jumaliku usu", mis kujutas endast induismi, islami, ristiusu jt. religioo-

nide elementide eklektilist segu ning püüdis seda Indias kehtestada uue ühtse usuna, Suur-Mogulite dünastia valitses Indias kuni 1858, a.

IX p e a t ü k k .

POLITILISED ÕPETUSED LÄÄNE-EUROOPAS FEODALISMI ALGAVA LAGUNEMISE PERIOODIL.

1. Kapitalistliku tootmise alged tekkisid juba XIV-XV sajandil Vahemere-äärsetes linnades. Suure tõuke kapitalistlike suhete arenemisele andsid suured maadeavastused, mis tõid kaasa laialdaste territooriumide vallutamise ning riisumise. Kapitali esialgse akumulatsiooni kaasnes põllumajanduslike tootjate vägivaldne eksproprieerimine, talupoegade maatustamine, nende muutumine palgatöolisteks. Kapitalistliku tööstuse kujunemine algab feodaalse tsunftikäsitöö lagunemisest: tsunftid ja-gunevad vanemateks ja nooremateks, kusjuures vanemad hakkavad ekspluateerima nooremaid ning rikastuvad. Kujuneb välja huvide vastandlikkus linna ladviku - rikastunud meistrite - ja väiketootjate hulga vahel. Arenevad uued ühiskonna klassid: kodanlus ja proletariaat. Klassivõitlus teravneb nii maal kui linnas. Feodaalse ekspluateerimise tugevnemine toob kaasa uusi taluraha ülestõuse, viimased kasvavad üle kodusõdadeks (XVI sajandil Inglismaal, Prantsusmaal Saksamaal jm.).

Tootlike jõudude areng loob uued nõudmised, soodustab uue, kodanliku elukorralduse ja kodanliku ideoloogia tekkimist Euroopa linnades. Kodanluse ideoloogid astuvad välja katoliku kiriku võimutsemise vastu, mis pidurdas ühiskonna arengut ja aheldas teadust, mida oli vaja tööstuse, meresõidu, kaubanduse arenguks.

Varase kodanluse ideoloogid propageerivad isiksuse õiguse ja väarikuse kaitsmist, usuvad mõistuse ja kogemuse võimsusse, inimese loomingulistesse jõududesse. See ideoloogia on tuntud renessansi nime all, sest ta äratas ellu antiikse kultuuri uue, kodanliku ideoloogia loomiseks. Kuid renessanss (humanism), millel oli kodanlik klassiiseloolum, hoolimata sellest, et ta XIV–XVI sajandil etendas progressiivset osa, ei omanud laialdast demokraatlikku alust. Sellepärast sulgub ta hiljem kitsasse kodanluse ideoloogide ringi, kes astusid välja mitte ainult feodalismi vastu, vaid ka töötavate hulkade vastu. Kui kodanlus tuli võimule, loobus ta humanismi ideedest.

Astudes välja teokraatlike teooriate vastu, loovad varase kodanluse ideoloogid oma, kodanliku juriidilise maailmavaate, kodanliku õpetuse riigist ning õigusest. Nad nõuavad kirikust sõltumatut, tugevat tsentraliseeritud ilmlikku riiki. Need ideed aitasid kaasa feodaalse tootmisviisi likvideerimisele ja kodanliku baasi arenemisele, sellepärast kandsid nad progressiivset iseloomu.

2. Niccolo Machiavelli (1469–1527), varajase kodanluse ideoloog, elas Itaalias tol perioodil, kui seal kehtis veel feodaalne killustatus. Üksikute riikide vahel käis äge võitlus; välismaised väed laastasid maad. See takistas kapitalismi arengut ja tootlike jõudude kasvu. Oma poliitilised vaated esitas Machiavelli teostes "Vürstist" ja "Mõtisklused Titus Liviuse esimesest kümnest raamatust".

Väljendades kodanluse nõudmisi, on Machiavelli puhtilmliku riigi poolt, mis oleks vaba feodaalse katoolikliku kiriku mõjust, rahvusliku riigi poolt, mis ei sõltuks ülemaailmset tähtsust taotlevast religioosest organisatsioonist. Naerdes välja teooriad riigi jumaliku päritolu kohta, püüab Machiavelli välja töötada kodanlusele tüüpilist juriidilist maailmavaadet, seletada riiki ja õigust mitte teoloogia ning moraali põhjal, vaid kogemuste ja mõistuse põhjal. Heites kõrvale igasugused illusioonid, peab Machiavelli riigi ja õiguse aluseks jõudu. Riigi käsitlemisel toetub Machiavelli ajaloolis-

tele faktidele ja eemaldub mitte ainult usudogmadest, vaid ka moraalist. Mineviku kogemustest ja "inimloomust" hoolikalt uurides püüab ta leida poliitika põhi- aluseid. Sealjuures ei sea ta endale eesmärgiks kujutada ideaali, mis vastab kõrgetele kujutelmadele õiglu- sest ja täiuslikkusest, vaid näitab ära abinõud, mille- ga saavutada järjekordset eesmärki, mis seisab riigi- tegelase ees. Tema arvates juhivad ühed ja samad ki- red ning püüdlused inimeste tegevust kõikidel aegadel ja kõikide rahvaste juures. Neid on tarvis tundma õp- pida ja arukalt ära kasutada riigi huvides. Machiavelli arvates on inimesed loomu poolest halvad: ebajärje- kindlad, tänamatud, arad, meelitajad, teesklejad, kadedad, täis vihkamist üksteise vastu. Piiratud võimete korral on neil täitmatud soovid. Inimesed pole kunagi rahul käes- olevaga ning kiidavad vanu aegu, nad jäljendavad tei- si, kusjuures pahesid võtavad vastu kergemini kui väär- tusi. Inimene on "kõige armetum ja halvem rämp, mis täiesti õigustatult tervitab oma ilmaletulekut valju nutu- ga". Machiavelli soovitab poliitikutel kõiki neid inimese omadusi arvesse võtta, kusjuures tark poliitik võib seal- juures moraali printsiipe ignoreerides kergesti lahenda- da oma ülesanded.

Machiavelli tahab näha Itaaliat poliitiliselt ühenda- tuna, vabana välismaisest sõltuvusest. Sellelt pinnalt loob ta ka oma õpetuse riigivormidest. Parimaks peab ta vabariiki, kus võim kuulub kodanlusele ja kus kõige täielikumalt garanteeritakse "vabaduse hüvesid" ning "rahva heaolu" kasvu, s. t. kodanluse huve, mida Mac- hiavelli kaitseb puhtast südamest. See "vabaduse ja võrdsuse" ideaal tähendas eraomanike vabadust ning formaalset võrdsust. Kuid põhimõtteliselt vabariigi kui kodanlusele kõige vastuvõetavama riigivormi poolt olles arvab ta, et Itaalia ühendamine ja kiriku eestkostest vaba, tugeva, tsentraliseeritud riigi loomine antud konk- reetsetes tingimustes on võimalik ainult tugeva viirsti- võimu kaudu, kes toetub alalisele armeele. Ta rõhutab eriti armee tähtsust: "Head seadused ei saa läbi ilma hea sõjaväeta."

Konkreetse ajaloolise eesmärgi saavutamiseks peab Machiavelli võimalikuks kasutada igasuguseid,

sealhulgas ka autuid võtteid. Vürst võib olla halastamatu ja sõnamurdja, mitte arvestada oma tegevuse eba-kõlblust; ta peab oskama olla suur teeskleja, sest "inimesed on niivõrd lihtsameelsed, ... et pettur võib alati leida kedagi, kes laseb end teistkordselt alt vedada". Vürstil on vaja olla väga operatiivne, sest viivitamine ja kõhklemine võivad igasuguse ürituse nurja ajada. Vastaste suhtes peab ta olema halastamatu. Olles kodanluse ideoloog, kaitseb Machiavelli eraomandi puutumatust. "Inimesed unustavad enam isa surma, kui päranduse kaotsimineku."

Machiavellismi aluseks on seega üleskutse ignoreerida moraali reegleid. See oli autu, vahendeid mitteva-liv, printsipiitu poliitika, mis taotles püstitatud eesmärki-de saavutamist iga hinna eest, Machiavelli poolt jutlus-tatud sõnamurdlikkus, teesklus, jõukultus said kodanluse poliitikale tüüpiliseks.

3. XVI sajandil kujuneb välja laialdane antifeodaalne liikumine, mis on esmajoones suunatud feodaalse ki-riku vastu ning uue, kodanliku religiooni loomisele, rah-vuslike riikide loomisele. Seda liikumist tunneme uue re-formatsiooni nime all (Saksamaal, Inglismaal, Hollandis jm.). Reformatsiooni ideed, vastates kodanluse huvidete, püüdsid luua kirikust sõltumatut riiki, "odavat" rahvus-likku kirikut, nõudsid kiriku varanduste sekulariseeri-mist jne. Reformaatorlik liikumine, haarates enda alla paljud Euroopa maad, ei olnud aga oma sotsiaalsete ja poliitiliste nõudmiste ning klassikoosseisu poolest üht-ne. Liikumine jagunes peamiselt kaheks põhisuunaks: a) kodanlik suund, mis taotles paavstist sõltumatu kiri-ku loomist, rahvusriikide loomist, kiriku varanduste seku-lariseerimist, vaimulike arvu vähendamist ning nende al-lutamist ilmlikule võimule, ja b) talupoegade ning linna-kehvistu suund, mille nõudmised olid palju radikaalsemad. Viimane suund taotles pärisorjuse kaotamist, kogukonna maade tagasiandmist, kirikukümnise vähendamist, kogudu-se õigust ise valida vaimulikke, kohtunike valitavust jne. Nagu näeme, oli reformatsioonil oma kindel majanduslik tagapõhi.

4. Martin Luther (1483–1546) oli kodanliku reformaatorliku liikumise algatajaid ning juhte Saksamaal. Lutheri põhiteesiks oli, et inimene vabaneb pattudest ainult usu läbi, mitte aga heade tegude läbi (katoliku kirik mõistis heade tegude all peamiselt indulgentside ostmist). Sellest lähtudes eitas protestantlus nii kiriku autoriteeti kui ka kiriklikku hierarhiat. Püüdes õõnestada katoliku kiriku igakülgse eestkoste taotlusi, alustab reformatsioon mõtte ja südametunnistuse vabaduse kaitset. Usk on vaba, rääkis Luther, ning keegi ei saa siin survet avaldada. Alguses on Luther seetõttu ka küllalt radikaalne, nõudes talupoegade vabastamist jne., aga kui reformatsioon Saksamaal võitis, muutusid ta seisukohad feodaalse klassi ja feodaalse riigi kaitseks. Ei Saksamaal ega ka teistes maades ei toonud reformatsioon usu-vabadust.

Käsitledes kiriku ja riigi vastastikuseid suhteid, õpetas Luther, et riik peab osutama kirikule täielikku kaasabi, usklikud aga peavad vastuvaidlematult austama kehtivat korda. Kannatlikkus ja leplikkus on uskliku osa võimude kuritarvituste korral. Kiriku ja riigi suhete küsimuses ei olnud Luther järjekindel. Kaitstes kiriku ning riigi lahutamise vajadust, tuli ta aga järeldusele, mis tegelikult tähendasid kiriku allutamist riigile. Luther vajas vürstide toetust, sellepärast ei olnud ta kitsi riigi ülistamisel. Riik on tema järgi mõistuse loomingu ja ristiusu riigi tegevus ei või lahku minna ristiusu kiriku huvidest. Kuivõrd religiooni sfääriks on usk, siis kuulutab Luther, et kirik loobuks ilmliku võimu taotlustest. Uue religiooni tugevdamisele suunatud tegevuses toetub Luther vürstidele ning hakkab lõpuks heaks kiitma kogu feodaalset korda ja kombeid tolleaegsel Saksamaal. Pöörates kõik oma lootused bürgeritele, aadlikele ja vürstidele ning suhtudes vaenulikult rahvahulka revolutsioonilisse liikumisse, muutus Luther mõõduka kodanliku programmi väljendajaks reformatsioonis. Seepärast kutsub ta üles konflikte rahulikult lahendama. Kui aga algas suur talupoegade sõda, nõuab ta ülestõusnud talupoegadega juba halastamatut arvete õiendamist.

Lutheri ideid arendas edasi Šveitsi reformaator Calvin (1509–1564), kelle õpetus oli radikaalsem.

5. Thomas Müntzeri (1493–1525), 1525. a. talurahvasõja juhi sotsiaalpoliitilised vaated olid suunatud feodaalkorra ja kodanliku reformatsiooni vastu. Müntzer toetas anabaptistide ehk ümberristitute liikumist, kuigi ta nende ideid täielikult ei jaganud. Anabaptistid õpetasid, et inimest tuleb ristida mitte lapseas, vaid täiskasvanuna, protesteerisid varandusliku ebavõrdsuse vastu ja kuulutasid primitiivse võrdsustava kommunismi ideid. Nad kutsusid üles koguduste loomisele, kus ei oleks rikkaid, vaid kõik oleksid ühtviisi vaesed.

Müntzer formuleerib julge, radikaalse programmi. Andes oma õpetusele religioosse, pühakirjalise vormi, astub ta tegelikult terava kriitikaga mitte ainult Rooma kiriku, vaid ka ristiusu dogmade vastu. Ta ei pea õigeks usu ning mõistuse vastandamist, arvestades, et usk ei ole midagi muud kui mõistuse ärkamine inimeses. Ta keeldub tunnistamast usku hauatagusesse ellu, põrgusse ja saatanasse, armulaua maagilisse tähendusse, patuste hukkamõistmisse. Müntzeri arvates ei olnud Kristus jumal, vaid inimene, prohvet ja õpetaja. Julge oli ka Müntzeri poliitiline programm, mis Engelsi sõnade järgi oli väga lähedane kommunismile, sest selles nõuti viivitamatut jumalariigi kehtestamist maa peal kirikule tema esialgse seisundi tagasiandmise ja kõigi institutide kaotamise teel, mis olid vastuolus selle näiliselt varakristliku, kuid tegelikult väga uue kirikuga. Jumalariigi all mõistis Müntzer lihtsalt sellist ühiskondlikku korda, kus ei oleks ei klassierinevusi, ei eraomandust ega ühiskonna liikmetest sõltumatut ja neile võõrast riigivõimu. Selle programmi teostamiseks pidas Müntzer vajalikuks luua liit ja kutsuda sellega ühinema vürste ja isandaid. Kui need aga ei soovi ühineda, siis tuleb neid rünnata relvadega. Seega õhutas Müntzer avalikult valitseva klassi positsioonide revolutsioonilist ründamist. Tolle aja majandusliku arengu tingimustes jäid Müntzeri ideed utopiaks.

Andes ränga hoobi katoliiklikule kirikule ja koos sellega feodalismile, soodustas reformatsioon tsentrali-

seeritud ilmlike riikide tugevnemist Lääne-Euroopas, Inglismaal, Saksamaal jt. maades kaasnes reformatsiooniga kirikumaaade konfiskeerimine. Reformatsioon valmistas ette ka ideelised eeldused kodanlike õpetuste arenemiseks isiksuse võõrandamatuist õigustest ja rahvuslikust suveräänsusest.

6. Monarhomahhid. Võitluses ideedega tsentraliseeritud riigist kujuneb välja monarhomahhide poliitiline ideoloogia. See kutsub tagasi feodaalse killustatuse juurde. Suurfeodaalid ja osaliselt ka väikeaadel, kartes, et kuningavõimu tugevnemine kitsendab nende õigusi, kasutasid Calvini ideed "rahva" õigusest vastupanuks "türannidele". Prantsusmaal levis kalvinism hugenottide liikumise nime all. Prantsuse monarhomahhid (Francois Hautman, Theodor Base jt.) püüavad näidata, nagu kuuluks Prantsusmaal kõrgeim võim rahvale, s.t. kuningavõim on rahva poolt piiratud. Kuulutades rahva suveräänsuse ideed, kaitsesid monarhomahhid feodaalaadli vabadusi, püüdsid piirata kuningavõimu seisustega generaalstaatide kaudu, millede osatähtsus selleks ajaks oli tugevasti langenud. Kõneldes "rahva õigusest" "türannidele" vastu hakata, pidasid monarhomahhid silmas mitte rahvast, vaid feodaalaadli esindajaid.

Monarhomahhide ideoloogia oli reaktsiooniline, sest ta püüdis takistada absoluutse monarhia loomist ja tugevdamist, mis tol ajal aitas kaasa majanduslikule arengule.

7. Johann Althusius (1557- 1638) omab monarhomahhide seas eriliist kohta, sest tema poliitiline õpetus oli loodud haruldaselt süstemaatiliselt ("Politica methodice digesta") ja kujutab endast õieti tervet riigiteaduse kursust. Peaaegu 100 aastat enne Locke'i ja 150 aastat enne Rousseau'd toob Althusius riigi kohta esile kodanlikud printsiibid: rahva suveräänsuse, ühiskondliku lepingu jmt. Althusius õpetab, et igasuguse liidu aluseks on ilmselt väljendatud või vaikides eeldatav leping. Ignoreerides klassiühiskonna vastuolusid, kuulutab ta, et lepingu abil ühinevad tema liikmed ühiseks eluks, luuakse tõeline suhtlemine, mis levib ka asjadele, teenetele ja õigustele. Peamine riigis on ülemvõimu

õigus ("jus majestatis") ehk suveräänsus. Ülemvõim on ühtne, jagamatu ja võõrandamatu, sest ta sarnaneb hingega füüsilises kehas. Kuid Althusius ei pea teda absoluutseks, sest esiteks on ta allutatud jumalale ja teiseks on piiratud õigusega. Kuigi ta ei kaitse rahvahulka tegelikke huve, kuulutab ta siiski, et ülemvõim igas riigis kuulub mitte üksikutele isikutele, vaid tervele rahvale, pidades sealjuures silmas seisuste esindajate organeid. Sellepärast on valitsejad ainult haldurid või eestkostjad, nende õigused on rangelt piiratud. Althusiuse järgi on nende võim ja õigused tuletatavad, neil on võõras võim (aliena potestas), sest nende õiguste valdajaks jääb rahvas tervikuna. Seepärast võib rahvas türannidele vastu hakata.

8. Jean Bodin (1530-1596) oli prantsuse kodanluse ideoloog, kes kaitses absoluutset monarhiat ("Six livres de la Rè publique"). Uue, ilmliku suuna ühe esimese juristina seab Bodin oma ülesandeks näidata mõningaid seaduspärasusi ühiskondlikes nähtustes. Ta loob õpetuse kliima mõjust rahvaste iseloomule ja nende tegevusele, jälgendades seejuures Aristotelest. Põhjamaine kliima soodustavat vaprust ja sõjamalevate kujunemist, lõuna kliima arendavat vaimuteravust ja soodustavat teaduse õitsengut, mõõdukas kliima põhjustavat äärmuste liitumist: siin kerkivad esile poliitikud ja kõnemehed. Bodin uurib samuti küsimust mägede ja tasandike, viljaka ja viljatu maa mõjust rahvaste iseloomule. Kõigi nende teeside aluseks on ebaõiged ja pseudoteaduslikud kujutelmad geograafiliste tingimuste määravast mõjust. Kuid Bodin ei tee siiski järeldusi kliima fataalse mõju kohta, tema arvates võivad seadused, kombed, toit põhjustada olulisi muutusi asjade seisundis ja pehmemdada kliima mõju. Ühtlasi arendab Bodin ka õpetust inimühiskonna progresseeruvast arengust.

Erilist tähelepanu pühendab Bodin võimu tähtsusele ühiskonnas. Pidades perekonda riigi aluseks ja väites, et perekonnaelu tugevusest sõltub poliitilise organisatsiooni heaolu, pooldab Bodin otsustavalt kodanlikku perekonda tugeva isa ja mehe võimuga. Võim pe-

rekonnas peab olema ühtne, sellepärast peab naine kuletuma mehele ning lapsed isale. Käsitledes küsimust riigi olemusest ja tekkimisest, väidab Bodin, et riik võib tekkida mitmesugusel viisil: mõnikord perekonna laiemisest, teinekord rahvahulga liitumisest või kolooniast, mis eraldub teisest riigist. Aristotelest jäljendades määratleb Bodin riiki perekondade kogumina, kuid rõhutab, et riik erineb oluliselt perekonnast, sest riigile on omane kõrgem suveräänne võim (summa potestas, summum imperium). Bodin selgitab, missugused omadused kuuluvad suveräänsele võimule: ta on ühtne, jagamatu ning pidev (teda ei või ajutiseltki üle anda või temast teatud tingimustes üle astuda).

Kaitstes kuninglikku absolutismi, õpetab Bodin, et suveräänsus tähendab ühtlasi piiramatut, seadustest kõrgemat võimu. Kuid monarhi võimu piiravad jumalikud (leges divinae) ning loodusseadused (leges naturae), samuti peab monarh austama kodanike eraomandit, mis on puutumatu. Et suveräänsus on ühtne ning jagamatu, siis kuulub ta alati ühele isikule või ühele kogule, s. t. kuningale, aristokraatiale või rahvale, kuid riigi segavormi Bodin ei tunnusta. Tema suveräänsuseõpetus oli suunatud peamiselt feodaalse killustatuse vastu, samuti paavstide ilmliku võimu taotluste vastu. Riigivormidena vaatab Bodin monarhiat, aristokraatiat ja demokraatiat, millest viimane on halvim ja lähedane anarhiale. Igati idealiseerib ta monarhistlikku riigivormi.

Aristotelese järgi vaatab Bodin ka küsimust riigipöörete põhjustest. Esmajoones nimetab ta siin teravat varanduslikku ebavõrdsust, aunimetuste ning seisundite ebaõiglast jaotust. Mõistmata pöörete tõelisi põhjusi, osutab Bodin ka türanni julmusele, ususeaduste muutustele, sõjalisele ebaedule jne. Riigipööre võib ähvardada ka pärilikku monarhiat, demokraatiat on kõige enam riigipöörete ohus. Poliitik peab riigipöördede ette nägema ja neid ära hoidma. Kartes rahvaliidumisi, soovib ta teha mõõndusi ja hoida riigipööret ära reformidega ülalt. Bodin lõi süstemaatilisel kujul jumalasõnast vaba ilmliku riigi ja õiguse õpetuse.

9. Thomas Morus (1478-1535). Üheaegselt poliitiliste ideedega, mis ülistavad tekkivat kodanlikku korda, ilmuvad poliitilised õpetused, mis seda korda juba hukka mõistavad. Üksikud eesrindlikud mõtlejad hakkasid aru saama, missugust osa etendas talupoegade laostumises ja käsitöölise ning manufaktuuritöölise viletsas olukorras eraomand tootmisvahenditele. Tekivad sotsialistliku ühiskonna ehitamise utoopilised plaanid, millest üks varasemaid ongi Thomas Moruse raamat "Utopia" (1516). Teose esimene osa sisaldab Inglismaa ühiskondliku ja poliitilise korra kriitikat, Morus näitab, et Inglismaal on hiiglahulgalid inimesi, kellel puuduvad tootmisvahendid ja võimalus töötada (sõjainvalidid, mõisatöötajad, kes kaotavad leiva oma isanda surma korral jne.). Villatööstuse arenguga Inglismaal kaasnes teatavasti intensiivne üleminek viljakasvatusest lambakasvatusele. Maaomanikud tarastasid põllud oma lammaste karjamaadeks ja tuhanded talupojad kihutati oma eluasemetelt minema ning nad muudeti hulkuriteks. Seda rõõmutut pilti kirjeldades väljendab Morus oma aja kohta julget mõtet, et rahva kõigi viletsuste põhjuseks on eraomand. Üldise heaolu tagamise ainsaks vahendiks on eraomandi hävitamine.

Selle järel asub autor kirjeldama ideaalset riiki, mis asuvad fantastilisel Utopia maal. Kõik selle saare elanikud tegelevad niihästi käsitööga kui ka põllundusega. Igal aastal saadetakse iga perekonna mõned liikmed kaheks aastaks maale. Siin õpetatakse neile põllutööd, külast aga pöörduvad igal aastal linna tagasi pooled. Saagi koristamisele saadetakse linnast täiendavalt maa- le vajalik hulk töökäsi. Põllutöö muutub sellega kõigi utoopialaste ühiseks tegevuseks. Peale selle õpib iga kodanik mingit käsitööd, millega tegeleb linnasoleku ajal. Käsitöö on ühe perekonna kõigi liikmete jaoks sama ja läheb vanematelt üle noorematele pärimise korras. Kes soovib õppida teist käsitööd, peab minema üle teise perekonda. Iseseisvalt maad mööda ringi hulkuda tööst kõrvalehoidmise eesmärgil on keelatud. Perekond esineb seega kui tootmisühik; linnaperekonda kuulub sealjuures 10-16 täiskasvanud liiget. Töö on kõigile kohustuslik, niihästi naistele kui meestele. Füüsilisest tööst on va-

bastatud ainult ühiskondlikke ülesandeid täitvad isikud oma teenistusaja vältel ning õpetlased. Morus on veendunud, et üldise töökohustuse printsiip, suure hulga mitetöötavate inimeste puudumine võimaldab lühikese tööpäeva vältel rahuldada kõiki kodanike vajadusi. Mitte aru saades tehnilisest progressist, peab Morus ka ideaalses ühiskonnas vältimatuks ebameeldivaid töid, mida Utopias täidetakse usulistel motiividel ning orjade poolt (orje saadakse sõjavangidest või teistes maades surmamõistetud kurjategijate väljaostmisel utoopialaste poolt). Orjus on eluaegne, kuid mitte päritav.

Kõik tööproduktid hoitakse liikide järgi ladudes, kust iga perekonnaisa saab neid oma perekonna vajadusteks tasuta. Produktide ülejäägid veetakse välja teistesse maadesse, kus 1/7 neist jagatakse tasuta sealsele kehvikutele, ülejäänud aga müüakse mõõduka hinna eest. Müügist saadud kuld ja hõbe hoitakse sõja puhuks.

Majand koos aiaga on riiklik omand, mis liisu järgi jagatakse kodanike vahel iga kümne aasta järel. Peale elumajade püstitatakse linnades ka suuri ühiskondlike hooneid puhkeaja veetmiseks. Utopialaste elu-olu on lihtne, kuid nad ei harrasta asketismi. Moruse järgi seisneb vourus selles, et elada vastavalt looduseadustele, järelikult selles, et "teha elu meeldivaks ja naudingurikkaks". Utopialaste perekond on suur ning patriarhaalne. Perekonnaelu on rangelt korraldatud, naistel on abiellumise eaks vähemalt 18, meestel 22 aastat. Abielumoraali rikkumisi karistatakse rangelt. Abielu lahutada on võimalik vaid erakordsetel juhtudel, kusjuures süüdlane kaotab õiguse uuesti abielluda.

Kaasaegsete riikide olemust mõistab Morus rikaste organisatsioonina, mis on loodud nende isiklikes huvides. Ta kujutab riiki kui rikaste vandenõu, kes leiutavad igasuguseid viise ja kavalusi oma ebaausal teel saadud varanduste kaitsmiseks ja kehvikute eksploateerimiseks. Utopias on riigivõim organiseeritud demokraatlikult: kõik võimud on valitavad üheks aastaks, ainult vürst valitakse eluks ajaks. Ametnikud tegelevad peamiselt tootmise ja kollektiivse tarbimise organiseerimisega.

Ametiisikud pole upsakad ega sisenda hirmu, neid kut-
sutakse isaks (30 perekonda valib phylarchi, 300 pe-
rekonda - prophylarchi). Seadusi on utoopialastel vä-
he, advokaatide abi tarbetu.

Morus nõuab surmanutlust retsidivistidele, samuti
on ta usuvabaduse poolt ning mõistab hukka sõjad.

XVI saj. Inglismaa materiaalse elu tingimustes ei
olnud mingeid eeldusi Moruse ideaalse riigi - sotsia-
listliku korra võiduks. Morus ei suutnud näidata tege-
likku teed ideaalse ühiskonna loomiseks, ta jäi kesk-
aegse käsitöö tasemele selle madala tehnika ja väike-
tootmisega, eitades tööstuslikku progressi, mis tema ajal
tõi rahvale ainult määratud viletsust.

10. Tommaso Campanella (1568-1639) arendab
Itaalias utopilise sotsialismi ideid, peamiselt oma töös
"Päikese riik" ("Civitas solis"), kus ta nagu Moruski
annab pildi utopilisest riigist maailmaränduri suu kau-
du. Päikese riik asub kuskil Vaikse ookeani saarel
ning kujutab endast kindlustatud linna. Ühiskondlikku
korda iseloomustab kõikide kodanike töökohustus ning
eraomandi puudumine. Kõik ühiskondlikud ametikohad ja
tööd on jagatud kõigi kodanike vahel, igauks tegutseb
vastavalt oma huvialadele, mis avastatakse lapsepõlves.
Et igauks tegutseb vastavalt oma loomulikele kalduvus-
tele, siis täidetakse kõiki tööülesandeid meeleldi. Tööpäe-
va pikkus on neli tundi. Kõige raskemaid töid (sepatöö,
ehitustöö jt.) peetakse kõige auväärsemateks. Kuid te-
gelemine põllunduse, karjanduse ning sõjaasjandusega
on kõigile kohustuslik. Erilist tähelepanu pöörab Cam-
panella sõjaasjandusele, millest nii mehed kui naised
peavad võrdselt osa võtma ning vajaduse korral kaits-
ma oma riiki. Campanella ülistab solaarlaste suurt pat-
riotismi, vaprust, kõrget sõjatehnikat, mis on tähtis fak-
tor sõjalise edu saavutamisel.

Kõik, mis solaarlased oma tööga toodavad, on
ühiskondlik omand; kõike, mida nad vajavad, saavad
riigilt. Selles ideaalses riigis võime täheldada mõnin-
gaid demokraatia printsiipe. Nii kutsutakse kaks korda
kuus kokku kõigi vähemalt kahekümne-aastaseks saa-

nud kodanike koosolek - Suur Nõukogu, kes nimetab kandidaadid kõrgematele ametikohtadele, kontrollib ametiisikute tegevust ning võib vajaduse korral neid asendada. Riigi eesotsas seisab ülempreester Päike (Sol), keda aitavad riigi valitsemisel kolm abi: Jõud, Tarkus, Armastus. "Jõu" ülesandeks on hoolitseda sõjaväe eest ja maa kaitsmise eest, "Tarkusele" on allutatud kunst ja teadus, "Armastusele" laste sünnitamise eest hoolitsemine, kasvatuse, meditsiini, põlluharimise jms. eest hoolitsemine, mis puudutab isiklikku elu ning elu-olu. Campanella pühendab suurt tähelepanu abielu ja kasvatuse küsimustele. Abielu küsimustes arvab ta, et üksikabielu lõhkuvat kollektiivsust ning seepärast on Päikesel riigis naiste ühisus. Et lapsed oleksid ilusad, terved ja vaimselt väärtuslikud, siis on laste soetamine ühiskonna kontrolli all. Preestrid määravad, kes kellega peab lapsi soetama, samuti tähtaja. Laste kasvatamine toimub ühiselt ning ühesuguselt ja seetõttu on Campanella ekslikul arvamusel, nagu muudaks ühesugune kasvatus inimesed ühetaoliseks, kusjuures kõik meeldivad üksteisele. Neid Campanella ekslikke seisukohti püütakse kapitalismi ideoloogide poolt külge pookida ka kommunismile, eriti isiksuse väljakujunemise suhtes.

Kokkuvõtteks võime märkida, et utoopilised sotsialistid tol perioodil (kui ka hiljem) on tugevad kehtiva ühiskondliku korra kritiseerimise alal, kuid tagasihoidlikud tuleviku ühiskonna kujutlemises. Viimases küsimuses nad erinevad omavahel nii üksikasjades kui ka põhiküsimustes (suhtumine eraomandisse, perekonda jne.). See on tingitud sellest, et nad ei tundnud ühiskonna arengu seaduspärasusi. Nad jäid oma ajastu tasemele ning lihtsalt fantaseerisid tuleviku ühiskonna kujutlemisel. Siiski, nagu märgib F. Engels, esines nende fantaasias geniaalseid mõttesähvatusi.

X p e a t ü k k .

POLIITLISED ÕPETUSED HOLLANDIS JA INGLISMAAL VARAJASTE KODANLIKE REVOLUTSIOONIDE PERIOODIL.

1. XVI sajandil tegid kapitalistlikud tootmissuhted reas Lääne-Euroopa maades teatavasti alles esimesi samme. Feodaalne tootmisviis valitses veel kõige arenumategi maade majanduses. Sellepärast ei suutnud kodanluse poliitilised ideoloogid sel ajal püstitadagi küsimust kogu feodaalse majandusliku ning poliitilise korra "ebamõistusepärasusest" ja tema hävitamisest. Tunduvalt teistsugune oli olukord XVII sajandil Hollandis ja Inglismaal. Kapitalistlik tootmisviis oli nendes maades selleks ajaks saavutanud sellist edu, et kodanlus muutus feodaalühiskonna otsustavaks majanduslikuks jõuks.

Kodanluse majandusliku seisundi oluline muutmine toob endaga kaasa kogu tema poliitilise joone järsu pöörde. Nüüd ei taotle ta enam erilisi seisuslikke privileege, vaid kodanluse eesmärgiks on kõigi seisuste hävitamine, et kõiki hinnataks eraomandi privileegi alusel. See pärast pole kodanluse ideaaliks enam absoluutne monarhia, vaid kogu poliitiline võimutäius peab kuuluma nendele, kelle kätte on koondunud rahvuslikud rikkused, s. t. kodanlusele. Formuleerides poliitilisi nõudmisi, mis tolle aja kohta olid oma olemuselt progressiivsed, toetus kodanlus loodusõiguslikule teooriale, mille lähtepunktiks on kujutelm nn. "looduslikust seisundist", kus inimesed elavad üksteisest isoleerituna, allumata mingisugusele võimule. Loodusõigusliku teooria erinevate esindajate poolt erinevalt tõlgendatavate põhjuste tõttu väljuvad inimesed

looduslikust seisundist, luues lepingu abil riigi.

Kodanliku loodusõigusliku teooria peamisteks vi-
gadeks on kõigepealt asjaolu, et ta küsimuse riigi tek-
kimisest lahendab idealistlikult, väites, et riik on inimes-
te poolt välja mõeldud. Ta on antihistooriline, sest läh-
tub mingist igavesest ja muutumatust inimese "loomu-
sest", mis omakorda tulevat võtta aluseks riigi ja õiguse
tundmaõppimisel. Viimased olevat samuti muutumatud, ala-
tiseks antud nähtused. Loodusõiguslikku koolkonda ise-
loomustab individualism, mis selgelt väljendub "loodus-
liku seisundi" käsitlemisel: nimelt just kapitalistlikule
ühiskonnale olevat omane seisund, milles "igauks on
enda eest, ainult jumal kõigi eest", milles iga indiviid
peab ägedas võitluses teiste indiviididega kaitsma oma
olemasolu. Lõpuks on loodusõiguslik koolkond mehha-
nistlik. Kõik tema esindajad õpetavad, et riik on ainult
kõigi varem üksikult eksisteerinud indiviidide mehhaani-
line ühend ühtseks tervikuks.

2. Hugo Grotius (1583–1645) andis ideoloogilise
põhjenduse kodanluse ülemkihtide valitsusele, mis juur-
dus Madalmaadel XVI sajandil Hollandi rahva rahvusli-
kus vabastussõjas feodaalse Hispaania ülemvõimu vas-
tu. Oma esimeses töös "Vaba meri" kaitseb Grotius
Hollandi huve merede vabaduse suhtes Hispaania taot-
luste vastu, kes kuulutas meresõidu ookeanil ja kauban-
duse Indiaga oma eriõiguseks. Aastal 1625 kirjutas oma
kuulsa teose "Sõja ja rahu õigusest" ("De iure belli
ac pacis"). See on pühendatud peamiselt rahvusvahe-
lise õiguse probleemidele, kuid nende lahendamiseks
peab autor andma vastuse ka üldisematele põhimõtte-
listele küsimustele, nagu küsimusele õigusest üldse, kü-
simusele rahvusvaheliste suhete subjektist, s. t. riigist.

Erinevalt feodaalsetest, pühakirjale põhinevatest
kujutlustest õpetab Grotius, et õigus ei tugine mitte ju-
mala taatele, vaid inimese "loomusele". Inimesi eraldab
loomadest tung ühinemisele vastavalt mõistuse nõuetele.
See tung ongi õiguse allikas, mis ei sõltu positiivsete
normide olemasolust. Seega tuleb ta järeltulejale, et õi-
gus pesitseb inimese loomuses, sõltumata seadustest,

mis kehtivad erinevate rahvaste juures. Peale selle omab inimene mõistust, s.t. ta mõistab, mis on selle ühinemistungiga kooskõlas ja mis mitte. Esimeseks õigusallikaks on loodus. Soovimata sattuda konfliktide pühakirjaga, teeb ta siiski järeleandmisi, öeldes, et kuigi loodusõigus tegutseks ka ilma jumalata, on jumal siiski olemas ja kõige looja. Teiseks õigusallikaks on seega jumal ja loodusõiguse kõrval eksisteerib jumalik õigus. Et üheks loodusõiguse nõudeks on oma lubaduste täitmise kohustus, siis on ka inimeste tahe üheks kohustuslike reeglite allikaks. See on kolmas liik õigust - inimõigus. Muutlik, meelevaldne jumalik ja inimõigus on vastandatud muutmatule loodusõigusele. Loodusõigust ei saa muuta isegi jumal.

Grotiuse õpetus riigist vastab täielikult Madalmaade kodanluse ülemkihtide huvidele, kes olid haaranud võimu pärast Philipp II ikkest vabanemist ja kehtestanud kodanluse oligarhia. Selles õpetuses põimuvad tolle aja kohta progressiivse loodusõigusliku koolkonna vaated reaktsiooniliste keskaegsete ettekujutustega. Grotius annab riigi definitsiooni järgmiselt: "Riigis valitseb kodanlik võim. Riik on vabade inimeste täiuslik liit, mis on sõlmitud õiguse ja üldise kasu silmaspidamiseks." Ka tema väidab, et riik on inimeste teadliku tegevuse, lepingu tulemus. Lepingu idee riigi tekkimises oli tol ajal progressiivne, sest see oli ideoloogiliseks relvaks feodaaldevastases võitluses. Kuid revolutsioonilist teravust sellel ideel ei ole ning ta on koguni ilmselt rahvavastane. Eriti avaldub see reaktsioonilisus suveräänse võimu vaatlemisel. Grotius eitab arvamust, et suveräänsuse kandjaks on rahvas ja et rahva tahe oleks seega valitseja tahtest kõrgemal. Ta peab võimalikuks, et rahvas kunagi oli suverään, kuid andis siis vabatahtlikult võimu endavalitud isikule. Suveräänsuse kandjaks peab Grotius valitsejat, lähenedes seega Bodinile. Grotiuse vaadetes ülemvõimule üldse on palju jälgi keskaegsest õigusteadusest. Riigivõimu objekti osas järgib Grotius patrimoniaalset teooriat, mille järgi võimu objektiks peetakse riiki ennast.

Tähelepanu väärib Grotiuse seisukoht eraomandi tekkimise kohta. Ta ei pea seda veel inimese loomuse-

le omaseks, nagu teised loodusõigusliku koolkonna esindajad. Tema arvates on eraomand tekkinud inimese kokkuleppel - kas ilmselt, nagu näiteks varanduse jagamisel, või väikivast, nagu näiteks hõivamisel. Loodusõiguse järgi on võõra vara omandamine omaniku tahte vastaselt kuritegelik. Sellepärast pidavat kõigi omanike hulgas kehtima vaiki kokkulepe juhuslikult omandatud asjade tagastamiseks omanikele. Omandiõigust määratleb ta võimalusena käsutada asja ja võõrandada seda. Loodus nõuab samuti tehtud kahju hüvitamist, et kõrvaldada tasakaalu rikkumine. Isegi auhaavamist tuleb asendada rahaga, sest raha on kõige kasuliku, s. o. tarbimisväärtuse mõõdupuu.

Grotiust peetakse kodanliku rahvusvahelise õiguse isaks. Ta eitab seisukohta, nagu otsustaks rahvusvahelistes suhetes kõike jõud. Nende suhete aluseks peab olema õigus ja õiglus, "üldrahvalik" õigus (ius gentium). Selle õiguse allikaks on jällegi loodus ja rahvaste kokkulepe. Rahvusvaheline õigus on Grotiuse järgi osalt loodusõigus, osalt positiivne õigus. Kolmekümneaastase sõja barbaarse taktika juures näivad Grotiuse vaated progressiivsetena. Ta nõudis humaansust sõjategevuses, naiste ja laste säästmist, inimlikku suhtumist sõjavangidesse. Sõjad jagab Grotius õiglasteks ja ebaõiglasteks, kusjuures õiglased on sõjad 1) meid ähvardava väärteo vältimiseks, 2) vastupanu avaldamiseks oma õiguste rikkumisel ning 3) meie kallal sooritatud kuriteo karistamiseks.

3. Teiseks loodusõigusliku teooria esindajaks, Hollandi noore kodanluse vaadete peegeldajaks oli Baruch Spinoza (1632 - 1677). Oma poliitilised vaated esitas ta teostes "Jumalasõnaline poliitiline traktaat", "Poliitiline traktaat" ja "Geomeetrilisel meetodil tõestatud eetika". Spinoza filosoofilistes vaadetes valitses metafüüsiline, mehhanistlik materialism. Ta väidab, et maailm pole loomise produkt, loodust pole loonud jumal, vaid loodus ise ongi jumal. Ulatus ja mõtlemine on ühe ja sama substantsi kaks atribuuti. Teadvus on materiaalse substantsi omadus, kusjuures "ideede kord ja seos on samasu-

gune kui asjade kord ja seos". Kuid Spinoza vaatleb maailma muutumatu, liikumatu substantsina. Tema õpetusele on võõras arenguidee. Kuigi kujutelmastantsi ja tema osade, s.t. üksikute asjade ühtsusest sisalduvad vaieldamatud dialektika elemendid, omistab Spinoza liikumist ainult osadele, mitte aga substantsile kui niisugusele. See lõhub substantsi ja osade vahelise seose ning annab Spinoza õpetusele metafüüsilise iseloomu.

Spinoza filosoofia oluliseks jooneks, mis on eriti tähtis tema riigi ja õiguse õpetuse mõistmiseks, on range determinism. Looduses toimub kõik paratamatusega, on olemas lahutamatu seos põhjuste ja tagajärgede vahel, pole midagi juhuslikku. Looduses ei toimu midagi mingitel eesmärkidel, vaid maailmas valitseva paratamatuse tõttu. Spinoza lähtub sellest, et ka inimese tegevus on allutatud rangele paratamatusele ja et ta toimetab kõike kindlate põhjuste pärast. Kui meile näibki, et me teeme midagi vabatahtlikult, siis ainult seetõttu, et me oma tegevuse tõelisi põhjusi ei tea. Kui mahakukkuv kivi omaks teadvust, siis mõtleks ta, et langeb omal tahtel. Vabadus on mõeldav ainult paratamatuse piirides: inimene on vaba, kui ta juhindub ainult mõistusest, kui tema tegevust määravad põhjused, mis on mõistetavad inimese loomusest. Inimene on samasugune looduse osa kui kõik muudki olendid ja esemed. Sellepärast võib inimest ja tema tegevust vaadelda geomeetrilisel meetodil nagu sirgjooni, kehasid ja tasandeid.

Riigi ja õiguse olemust ning päritolu püüab Spinoza seletada loodusliku paratamatuse seisukohast. Ta lähtub mingist inimese igavesest ja muutumatust olemusest, mis tingib riigi tekkimise ja olemuse. Üksiku indiviidi loodusõigus ulatub nii kaugele, kui kaugele küünib tema jõud. On selge, et Spinoza samastab inimese loodusõigust määrava jõu erasomanike jõuga. Inimese jõudu, tema enesealhoitu tagab mõistuse valitsemine. Mõistus sunnib inimest ühinema teistega, sest üksikuna ta ei suudaks kõike saavutada, mis talle eluks on vajalik. Väljaspool ühiskonda ei saa inimene olla väljaspool hädaohtu, tema

loodusõigust ei garanteerita. Sellepärast lähevad inimesed looduslikust seisundist üle tsiviilühiskonda. Spinoza kujutab riiki organisatsioonina, mis teenib kõigi ühiskonna liikmete huve, võimaldab elada "ohutult ja parimal kombel". Sealjuures tekib leping alles pärast inimeste jõudude tegelikku ühinemist. "Poliitilises traktaadis" jääb leping juba hoopis tahaplaanile.

Ignoreerides riigi klassiolemust, õpetab Spinoza, et riigi kujunemisega tekib "üldine õigus", mille määrab ära kõigi temas ühinenud inimeste jõud. Seda "üldist õigust" nimetatakse võimuks. Spinoza õpetuse omapäraks on, et tema järgi ei lõpe loodusõigus riigi tekkimisega, vaid säilib, looduslik seisund ei kao täielikult, vaid kujuneb riigis ainult ümber. Spinoza loodusõiguse kujutuses peegelduvad kodanlike ühiskonnasuhete iseärasused koos nendes valitseva vastastikuse vaenuga omanike vahel, nende hundimoraaliga, mis õigustab vähem edukate võistlejate väljatõrjumist ja hävitamist.

Kaitstes kodanliku riiklikkuse printsiipe, püstitab Spinoza küsimuse riigivõimu piiridest, võõrandamatuist loodusõigustest, mida riik ei või puudutada, kuninga- võimu piiramisest. Keegi ei saa loobuda otsustamisvõimetest, ei saa sundida inimest armastama seda, keda ta vihkab, ja vastupidi. Järelikult on riigivõimul omad piirid. Spinoza selgitab seda näitega, et kui ta õiguse järgi omab lauda, siis sellest veel ei järeldu, et võiks panna selle laua rohtu sööma. Nii ei suuda riik saavutada seda, et inimesed lendaksid või suhtuksid lugupidamisega sellesse, mis kutsub neis esile naeru või vastikustunde. Kõrgem võim ei tohi puutuda inimese mõtte- või usuvabadust. Usu- ja mõttevabadust piirates võib riik saavutada ainult teesklust, sõnamurdlikkust ja pettust. Need seisukohad olid suunatud eelkõige usulise sallimatuse vastu, ketserite jälitamise vastu. Mõnes riigis aga, nimelt aristokraatia puhul, ei saa usuvabadus olla piiramatu, jumalatu ei tohi sallida. Seega püstitab Spinoza nn, kodaniku-usu idee, mis oleks igale inimesele kui kodanlikule kohustuslik. Teatavasti võttis selle mõtte üle Rousseau. Vaatamata mõningatele järeleandmistele usuvabaduse küsimuses, olid Spinoza sellekohased vaated siiski progressiivsed, ta astub

julgesti välja usulise sallimatuse vastu, vaba teadusliku uurimise eest. Energiliselt kritiseerib ta kirikutegevusi, kes religiooni jutlustades alandasid inimmõistust.

Parimaks riigivormiks peab ta seda, mis kõige täielikumalt garanteerib rahu ja julgeolekut ning kodanike vabadusi. Tema sümpaatia kuulub demokraatialle, mis loomulikult peaks olema kodanluse huvides piiratud. Ka pärast XVI saj. revolutsiooni jätkus Hollandis äge poliitiline võitlus. Aadel ja vaimulikkond unistasid piiramatu monarhia taastamisest, kodanlikud ringkonnad kaitsesid vabariiki. Samal ajal kartis kodanlus juba rahvamasse ning oli valmis kompromissiks aadliga, rõhutades mitte niivõrd rahvavõimu printsiipe, kui võrd isikuvabaduse ja sõltumatuse - liberalismi printsiipe. Spinoza on piiramatu monarhia äge vastane, pidades õigeks ainult konstitutsioonilist monarhiat: kuningavõimu peab piirama kuninglik nõukogu ja kohtukolleegiumid. Aristokraatiat kujutleb ta kui korda, kus peab valitsema privileeeritud ülemkiht - patriitsiaat, mis moodustaks valitseva kolleegiumi. Patriitside suhe ülejäänud elanikkonnaga peaks olema vähemalt 1:50. Endi keskelt valiks patriitsiaat volinike nõukogu ning senati valitsus- asjade juhtimiseks. Viimane eraldaks omakorda veel kolmekümne konsuli kolleegiumi. Demokraatiast kõneldes väidab Spinoza, et pole karta mõttetute otsuste vastuvõtmist, sest on peaaegu võimatu, et enamus lepiks kokku mingis absurduses.

Spinoza õpetus riigist ja õigusest on vaba religioossetest ideedest. Suureks saavutuseks oli ka see, et ta õiguse aluseks pidas jõudu. Samastades õiguse jõuga, nõuab ta iseseisvat lähenemist poliitikale, mis peab baseeruma omaenda alustel. Spinoza progressiivne tähtsus on ka selles, et ta XVII sajandil formuleeris piiratud monarhia ideaali ning energiliselt kaitses mõtte- ja südametunnistusevabaduse printsiipi.

4. XVII sajandi esimese poole lõpul tähistas Inglismaal kodanlik revolutsioon, mis kaotas absolutismi ja lõppes kodanluse ning aadli vahelise kompromissiga. Revolutsiooni käigus arenes äge klassivõitlus ja samuti

võitlus võimule sammuva kodanluse üksikute rühmituste vahel, mis kajastus ka poliitilises ideoloogias. Inglismaa loodusõigusliku koolkonna üks nimekamaid esindajaid on Thomas Hobbes (1588–1679), kes kaitses absoluutset kuningavõimu.

Hobbes esitas oma poliitilised vaated peamiselt teoses "Leviathan". Filosoofilistelt vaadetelt on ta mehhanistliku materialismi esindaja. Ta väidab, et maailm koosneb materia kõige väiksematest osadest – aatomitest, kusjuures kehad eksisteerivad sõltumatult meie teadvusest. Materiat ei looda ning ta ei kao. Universaalseks teadusliku uurimise meetodiks peab ta geomeetrilist meetodit, mida peale loodusteaduste peab kasutama ka ühiskonnateaduste valdkonnas.

Hobbesi mehhanistlikud vaated avalduvad täiel määral ka tema riigiõpetuses. Riiki kujutab ta suure mehhanismina, mis on tekkinud inimeste püüdluste ja kirgede liikumisest ning kokkupõrgetest. Nagu Grotiuski püüab ta kõigepealt uurida inimese abstraktset "loomust" ning tuletada sellest riigi olemust. Riigi algelemendiks, millest tuleb lähtuda, on üksik looduslikus seisundis olev inimene. Kuid vastandina Grotiusesele seletab ta, et inimest ei suuna ühinemisele mitte "ühiselu tung", vaid inimene otsib võimu ja mugavusi, milleks ta peab vajalikuks ühineda teistega. Sellepärast taotleb inimene kõikjal oma kasu ja püüab vältida kannatusi, kuid et kõigi jõud on ühesugused, siis järeldeb Hobbes, et loomu poolest on kõik inimesed võrdsed: igaüks omab looduslikus seisundis õigust kõigele. Loodus on andnud kõikidele kõike, kuid et igaüks tahab endale ikka parimat, siis on inimesed looduslikus seisundis üksteisega alatises vaenus, mida iseloomustavad egoistlikud püüdlused ja hirm. Käib kõikide sõda kõikide vastu: "Homo homine lupus est."

Looduslik seisund on inimkonna kõige viletsam saatus, tema säilimine viib vastuollu terve mõistusega. Mõistuse järgi peab igaüks püüdma välja pääseda looduslikust seisundist. Mõistuse nõudmisi nimetab Hobbes looduslikeks seadusteks, milledest esimene nõuab rahu, lõpu tegemist sellele inimestevahelisele üldisele vaenu

olukorrale. Selleks on vaja sõlmida ühiskondlik leping, mis on inimeste vastastikuse suhtlemise uue vormi - riigi aluseks. Teine looduslik seadus nõuab lepingust kinnipidamist, sest see vastab loodusõigusele. Sellest põhimisest seadusest tuleb Hobbes rea teisi, mis määravad inimeste kohustused: tänulikkuse avaldamise, solvangute andestamise, teiste austamise, inimeste loomupärase võrdsuse tunnustamise jne. Niisiis on looduslikud seadused Hobbesi järgi moraaliseadused ja seega on moraalnormid muutumatud ning igavesed.

Et Hobbesi järgi nii riik kui ka ühiskond on tekkinud üheaegselt lepingu tulemusena ning kaitstes absolutismi, siis kinnitab ta, et inimesed kehtestasid riigivõimu täieliku alistuvuse tingimustes. Sellepärast peavad nad loobuma kõigist oma "looduslikest" õigustest ja täielikult alistuma riigivõimule, muidu tuleb neil tagasi pöörduda looduslikku seisundisse. Mingit kolmandat elukorraldust peale absolutismi ja anarhia Hobbes ei näe. Riigivõim on ühtne ja piiramatu, ta seisab kõrgemal tsiviilseadustest ning viimased ammutavad oma jõu esimeselt. Alamad on riigi orjad. Riigivõim võib kuuluda ühele isikule (monarhia) või mõningatele parimatele (aristokraatia), kuid võib olla organiseeritud ka demokraatlikult. Igal juhul aga peab kogu võimutäius tervikuna kuuluma sellele, kellele ta on usaldatud. Mingeid "segavalitsusi", kus kuningas jagaks oma võimu mingi esindajate koguga, Hobbes ei tunnusta. Inglise rojalistid aga ei tunnustanud Hobbesi õpetust sellepärast, et nende arvates absoluutne kuningavõim rajaneb religioossetel alustel.

5. Inglise revolutsiooni peamiseks kodanlikuks parteiks olid independendid (sõltumatud), kes püstitasid kõigepealt usuvabaduse loosungi: nõudsid kõige laiemat ususalivust, protesteerisid puritaanlaste jälitamise vastu. Nad pooldasid uut kodanlikku kriikut valitud vaimulikega, lihtsustatud, odava jumalateenistusega, vähese hulga pühadega. Nad esitasid ka uue kodanliku moraali printsiibid: kokkuhoidlikkus, täpsus, mõõdukus kui kodanlusele eriti vajalikud omadused kapitali esialgse akumulatsiooni perioodil. Nende poliitiline prog-

ram oli võrdlemisi mõõdukas: nõudmata vabariiki, olid nad valmis leppima piiratud konstitutsioonilise monarhiaga.

Independentide tähtsamateks ideoloogideks olid John Milton (1608-1679) ja Oldgermon/Sidney (1622-1683), kes lähtusid loodusõiguslikust teooriast, mille põhiseisukohti nad kasutasid revolutsiooni õigustamiseks. Rakendades riigi tekkimise lepinguteooriat, tulevad nad järeldusele, et kuningate võim on antud rahva poole üldise heaolu ja julgeoleku huvides. Rahvas on igasuguse võimu allikas. Kuningal ei ole troonipärimise õigust. Mõistes rahva all kodanlust, kasutati rahva suveräänsuse printsiipi kodanluse võimu saavutamiseks. Kuid nii Milton kui ka Sidney olid ebajärjekindlad demokraatliku riigivormi pooldajad. Peegeldades suur- ja keskkodanluse ning revolutsiooniga liitunud aadli meeolusid, kaldusid nad kompromissile aadliga ja konstitutsioonilise monarhia kehtestamisele. Usaldamata rahvahulki, soovivad nad koondada võimu "parimate ja targemate" kätte, milleks tuleks kehtestada valimistsensus ning astmelised valimised.

6. Otsustavamalt kaitsesid demokraatlikke printsiipe leveller'id (võrdsustajad) - väikekodanluse ja talupoegade partei, kes nõudsid vabariiki, milleks parlamendi alamkoda oli tarvis organiseerida demokraatlikel alustel, kehtestades võrdsed valimisringkonnad ja iga-aastased parlamendivalimised, ülemkoda aga üldse likvideerida. Tuntumaks autoriks selles leeris oli John Lilburne (1613-1657). Ta lähtub sellest, et võimu aluseks on Inglismaa vaba rahva leping, kes kokkuleppe teel loob valitsuse. Vaba inglise rahvas lepib kokku hävitama igasugust meelevaldset võimu ja piirama nii kõrgemat kui ka kõiki aluvaid võime. Siit tuleneb kõigi ametiisikute kohustus aru anda parlamendile. Ülemkoda peab ta inglise ühiskonna arengu piduriks. Alamkoda tuleb valida üldise valimisõiguse alusel, jättes sellest välja ainult need, kes kodusõja ajal teenisid kuningat, kui ka isikud, kes elatuvad almustest, abirahadest või on majateenijad. Lilburne oli ka kindel usuvabaduse pooldaja. Kirik tuli tema arvates

ümber korraldada omavalitsuse alusel ja kõik koguduse liikmed pidid ise valima vaimulikke. Kriminaalõiguse alal püstitas ta "nullum crimen nulla poena sine lege" printsiibi. Ta kuulutas, et "kõik kodanikud on võrdsed seaduse ees ja kannavad ühesugust vastutust". Lilburne pooldas kohtukorralduses kodanlik-demokraatlikke printsiipe (rahva poolt valitav vandekohus jne.). Kuid "võrdsustamine", millest kõnelesid leveller'id, ei puudutanud eraomandit, vaid piirdus poliitiliste õigustega.

7. Töötava rahva ideoloogia kandjateks Inglismaa kodanlikus revolutsioonis olid nn, tõelised leveller'id ehk digger'id, kes erinevalt leveller'idest kandsid "võrdsustamise" idee ka majanduse sfääri, nõudes eraomandi kaotamist. Digger`ite liikumise üheks tähtsamaks juhiks oli Winstanley, kes oma plamflettides "Uus õigluse seadus", "Vabaduse seadus" jt. nõudis, et keegi ei tohi rohkem maad omada, kui ta harida jõuab (võib ka koos teistega võrdsetel alustel), et kaotataks eraomand, kaubandus, rahasüsteem, et kõik oleksid varaliselt võrdsed. Ühiskonnas, mis on rajatud "tõeliselt võrdsetel" alustel, pole ühe ülemvõimu teise üle, kõik on kohustatud töötama ning kõiki vajalikke tarbeesemeid saavad inimesed ühiskondlikest ladudest. Need primitiiv-kommunistlikud võrdsustamise ideed olid utoopilised, väljendades ainult rõhutud ning laostatud rahvahulkade stiihilist protesti feodaalse ja kodanliku eksploateerimise vastu ning riigi vastu, mis kinnistas seda vihatud poliitilist ning majanduslikku korda.

8. John Locke (1632-1704) on XVII saj. üks väljapaistvamaid poliitilisi mõtlejaid, kes oma teooriates lähtus loodusõiguslikest kontseptsioonidest. Olles kodanluse huvide väljendajaks, kaitseb Locke seda ühiskondlikku ning poliitilist korda, mis kujunes välja Inglismaal pärast 1688. aastat. Seepärast nimetatakse teda ka "1688. aasta klassikompromissi pojaks", s.t. ta pooldas kehtestatud konstitutsioonilist monarhiat. Oma filosoofiliselt vaadetelt oli Locke ebajärjekindl materialist. Tunustades ühelt poolt meie teadmiste alusena materiat ning kogemust, lubas ta teiselt poolt eksisteerida ka

jumalal kui maailma loojal (deism). Tema tunnetusteooria oli sensualistlik.

Oma seisukohtadega ühiskonnast ning riigist oli Locke tüüpiline kodanlik ideoloog. Kujutledes inimese looduslikku seisundit, formuleerib Locke talle kolm põhiõigust: a) elule, b) vabadusele ja c) omandile. Seejuures omand eksisteerib enne inimeste riiklikku seisundit. Erinevalt Hobbesist, kes kujutles looduslikku seisundit kui kõikide sõda kõikide vastu, käsitleb Locke seda vabaduse ajajärguna. Käsitledes õigust omandile kui võõrandamatut õigust, jõuab Locke järeldusele, et looduslik seisund ei kaitsenud küllaldaselt omandiõigust ning inimesed loovutasid seepärast osa oma kaasasündinud vabadusest omandi kaitseks, s.t. nad löid riigi. Niisiis on riigi põhiliseks ülesandeks eraomandi kaitsmine. Kuid jällegi erinevalt Hobbesist käsitleb Locke seda selliselt, et inimesed ei andnud riigi loomisega ära mitte kõiki oma looduslikke õigusi ning vabadusi, vaid ainult niipalju, kuipalju oli tarvis võimu kehtestamiseks ning säilitamiseks isiksuse ning eraomandi kaitseks. Selle kontseptsiooniga kaitses ta konstitutsioonilist monarhiat ning võitleb absoluutse monarhia vastu. Ta peab absolutismi hullemaks kui looduslikku seisundit. Inimesed ei võinud sõlmida säärast lepingut riigi loomiseks, kus monarhi üle poleks kohut ning kõik oleksid talle kõiges alluvad. Oma lepinguteooriaga riigi tekkimisest ning inimeste erinevatest ülesannetest selles loob Locke juba tunduvalt enne Montesquieu'd võimude lahususe teooria. Oma teorias eristab ta kolme võimu: 1) seadusandlik võim, 2) täidesaatev võim ja 3) liidu (föderatsiooni) võim. Need võimud pole aga võrdsed. Kõige kõrgemaks võimuks on seadusandlik võim, mis peab olema kõrgem kui teised ning seisma riigi eesotsas (peamine kodanluse klassi huvide väljendaja). Kuid ka see võim pole piiramatu – nimelt ei tohi ta piirata inimeste õigust elule ning omandile (varandusele). Makse koguda võib valitsus ainult kas rahva või parlamendi nõusolekul. Täidesaatev võim peab seadusandlikust võimust olema eraldi, peab kuuluma valitsusele. Monarhistlikes riikides aitab monarh kaasa riigivõimu ühtsusele, sest ta võtab

osa seadusandlikust, täidesaatvast ning föderatiivvõimust. Peale selle peab monarhile Locke'i järgi kuuluma veel terve rida prerogatiive, nagu parlamendi kokkukutsumise ning laialisaatmise õigus, seadusandliku initsiatiivi õigus, õigus pehmenhada seaduse jõudu jne. Föderatiivne võim tegeleb Locke'i järgi välispoliitikaga, esindab riiki välissuhetes ning sõja ja rahu küsimustes. Eraldi kohtuvõimu Locke'il pole, vaid see kujutab endast osa täidesaatvast võimust. Selline võimude lahususe teooria kajastab kodanluse püüdeid kompromissiks feodaalidega, sest täidesaatev võim pidi kuuluma feodaalidele. Locke lubab ka vastuhakkamist monarhile, kui see tarvitab kurjasti oma võimu.

Kodanluse riiklikkuse printsiibid, mis tõstatati Inglismaal, leidsid XVIII sajandil edasiarendamist Prantsusmaal. Loodusõiguslik koolkond tekkis võimulepüüdleva kodanluse ideoloogiana. Selle õpetuse aluseks on:

- 1) igavesed loodusõiguslikud normid, mida inimene tunnetab mõistusega (a) inimene omab vöörandamatuid põhiõigusi, b) need muudavad inimesed võrdseks, c) üksiku isiku lai tegevussfäär omandiõiguse alal jne.);
- 2) ühiskondliku lepingu teooria riigi tekkimise kohta (a) varem elasid inimesed looduslikus seisundis, b) hiljem lõid lepingu teel riigi, c) valitseja sai oma võimu rahvalt, mitte jumalalt). Loodusõigusliku koolkonna teooriad ei peegelda õigesti tegelikkust, nad pole teaduslikud. Kuid neile teooriatele tuginedes osutus kodanlusel võimalikuks tõhusalt välja astuda feodalismi ning teoloogilise koolkonna vastu, mistõttu nad tol ajal etendasid progressiivset osa.

XI p e a t ü k k .

POLIITILISED ÕPETUSED SAKSAMAAAL JA ITAALIAS XVII - XVIII SAJANDIL.

1. Kapitalismi areng Saksamaal XVII ja XVIII sajandil toimus väga aeglaselt. Saksamaa oli mahajäänud agraarmaa, mis oli killustatud majanduslikult ning selle tulemusena ka poliitiliselt. See tingis vürstide osatähtsuse suurenemist ja nõrgendas imperaatori võimu (XVIII saj. algul oli Saksamaal ligemale 360 väikest iseseisvat feodaalset vürstiriiki). Kodanlikud tootmissuhted arenesid seetõttu ainult üksikute provintside mastaabis, mitte aga kogu Saksamaal tervikuna, kodanlus oli nõrk ja üksikutest feodaalidest sõltuv. See määras ära ka kodanlike poliitiliste õpetuste olemuse Saksamaal: neis ei tõstatatud ühtegi radikaalset nõudmist, mis oleks väljendanud kodanluse huve, neis peegeldus orjalikkus feodaalse monarhia suhtes. Loodusõiguslikud õpetused, mis antud perioodil Saksamaal tekkisid, olid seetõttu reaktsioonilised.

2. Samuel Puffendorf (1632-1694) oli üks tüüpilisemaid nimetatud loodusõigusliku õpetuse esindajaid. Oma poliitilised vaated esitas ta teostes "Õiguse üldõpetuse elemendid", "Loodus- ja rahvusvahelisest õigusest", "Inimese ja kodaniku kohustest", kus idealistlikel alustel on eklektiliselt ühendatud Grotiuse, Hobbesi jt. ideed ning püütud neid kohandada Saksamaa oludele, et õigustada feodaalset korda ning vürsti absolutismi. Oma vaadete filosoofiliseks aluseks püüab ta tuua ratsionalistlikku meetodit, s.t. püüab kasutada samu meetodeid, mida kasutatakse matemaatikas. Puffendorfi arva-

tes on ühiskonnateaduste objektiks nn. moraalsed asjad, mis erinevalt looduslikest asjadest ei eksisteeri iseenesest ega ole tunnetatavad inimese meelega, vaid kujutavad endast ainult looduslike asjade määranguid. Selliste moraalsete asjade hulka kannab Puffendorf perekonna, kodakondsuse, õiguse, riigi jne.

Nagu teisedki loodusõigusliku koolkonna esindajad nimetab Puffendorf, kõneldes riigist ja õigusest, looduslikku seisundit, pidades seda nagu Hobbeski mitte ajalooliseks reaalsuseks, vaid metodoloogiliseks eelduseks. Ta eitab Hobbesi väidet, nagu oleks looduslikus seisundis "inimene inimesele hunt". Puffendorf peab loodusõiguse aluseks mõistust, mille peamiseks seaduseks on rahuliku kooselu nõudmine inimeste vahel. Tema arvates ei eksisteeri looduslikus seisundis ei jumalikke ega inimeste poolt loodud seadusi, vaid on olemas ainult loodusõigus, mis kujutab endast püüdlust vabadusele, enesesäilitamisele, sõltumatusele ning omab igavest ja muutumatut sisu. Riigi olemuse ning selle tekkimise protsessi osas on Puffendorf lepinguteooria seisukohal, ühinedes osaliselt Hobbesiga ja trakteerides riigivõimu olemust ning tema suhteid kodanikega selles reaktsioonilises vaimus, mis oli vajalik vürsti absolutismi õigustamiseks. Puffendorf eitab riigi tekkimise keskaegseid teooriaid (patriarhaalset, patrimoniaalset, teoloogilist), et leida ratsionaalsemat alust vürsti absolutismi ja Saksamaal säilinud feodaalsuhete õigustamiseks. Riigivõimu põhitunnusteks peab ta tema üliluslikkust, sõltumatust ja piiramatust. Ülimate võimu kandja ei vastuta oma tegevuse eest, seisab seadustest kõrgemal. Kõik ülimate võimu küljed on omavahel lahutamatu seotud ning peavad olema koondatud ühe isiku või isikute kogu kätte. Mis puutub riigi vormi, siis eelistab ta arusaadavalt monarhiat. Puffendorf ei pea võimalikuks mingisugust vastupanu ega ebakuulekust ülimatele võimule, mida ta peab pühaks ja puutumatuks. Alamad peavad kannatlikult taluma valitsejate kõiki kapriise. Puffendorf väljendab mõningaid arglikke vaateid südametunnistuse vabadusest, kuid samal ajal on

ta meelestatud ateismi vastu ja nõuab, et riigis oleks üks usk ainujumalasse kui maailma loojasse ja valitsetasse. Kirik peab olema vaba organisatsioon, kuid riigile kuulub õigus jälgida, et kirik teeniks tema huve. Niisiis, lähtudes loodusõiguslikest seisukohtadest, õigustab ta vürsti absolutismi.

Oma õiguse teoorias kaitseb Puffendorf orjust ning pärisorjust, leides, et need rajanevad vabatahtlikkusele ning on kasulikud inimestele, kes ei leia endale tööd kas tööpuuduse või oma laiskuse tõttu. Puffendorf jagab kõigi ekspluataatorite argumenti, nagu oleks orjuse kaotamine põhjustanud suure hulga varaste, kerjaste, röövliste tekkimist. Erinevalt teistest loodusõigusliku koolkonna esindajatest peab ta omandit positiivse, mitte aga loodusõiguse produktiks. Perekonnaõiguses peab ta naise alamateks olenditeks ja kiidab heaks seadused, mis keelavad naisel reisida või ööbida mujal ilma mehe nõusolekuta. Kriminaalõiguse valdkonnas väljendab ta politseiriigi ideoloogide seisukohti. Erinevalt Grotiusest ei tunnusta Puffendorf rahvusvahelise õiguse positiivset iseloomu, ta samastab rahvusvahelise õiguse moraaliga. See oli väga meelega järele saksa vürstidele, kes olid kuulsad oma hoolimatu suhtumisega rahvusvahelisse õigusse. Niisiis kajastuvad Puffendorfi õpetuses loodusõigusliku koolkonna iseärasused Saksamaa tingimustes eriti teravalt.

3. Christian Wolf (1679–1754) on samuti loodusõigusliku koolkonna saksa reaktsioonilise suuna esindajaid. Preisi politseiriigi õigustamiseks kasutab Wolf loodusõiguslike ideid riigi lepingulisest päritolust. Riik peab segama end ühiskondliku ja isikliku elu kõigisse sfääridesse: hoolitsema selle eest, et alamad vara abieluksid ja hoolikalt kasvataksid oma lapsi, meelitama enda juurde välismaalasi, mitte laskma oma alamaid riigist ära, samuti hoolitsema selle eest, et elanikkonna arv oleks kooskõlas elatisvahendite hulgaga. Saksa bürgerluse huvides nõuab Wolf, et riik võitleks jõude elu ja pillamise vastu: määraks kindlaks kaupade hinnad ja kvaliteedi ning laenuprotsentide suuruse. Riik

peab hoolitsema alamate kõlbelise täiuslikkuse eest. Selleks korraldab ta koole ja akadeemiaid, valib neile õpetajaid, jälgib religiooni, ehitab kirikuid ja määrab pühad. Wölfi politseiriigis pole kohta isiklikul initsiatiivil ega vabadusel. Seepärast määratleb ta õigust kui tegevusvabadust kohustuste täitmisel. Kriminaalõiguses õigustab Wolf piinamise kasutamist, kui süüaluse kõnelema panemiseks pole muud vahendit. Wölfi vaated leidsid seadusandliku väljenduse patriarhaalse despotismi koodeksis - "Preisi maaõiguses" ("Preussisches Landesrecht").

4. Christian Thomasius (1655-1728) oli saksa loodusõigusliku koolkonna esindaja, kes aga seadis oma aja peaaülesandeks filosoofia ja riigi vabastamise religiooni mõjust. Ta väidab, et riigi ülesandeks on ainult kaitsta igasugust usku vägivalla eest, mitte aga toetada mingit kindlat usku. Kuid ta peab võimalikuks lahkusu propaganda piiramist administratiivkorras, mitte aga kriminaalkorras, tõlgendades niiviisi 1555. a. Augsburgi usu- rahu printsiipi, mille järgi iga vürst määrab oma alamate usu (cujus regio, ejus religio). Thomasius lükkab apostel Peetruse sõnadega ümber apostel Pauluse tuntud väite, et iga võim on pärit jumalast, ning väidab, et jumalikkude iseloomu omab ainult õiguskord kui selline, aga mitte valitseja võim. Muidu tuleks tunnistada jumalikkude ka usurpaatorite ja ülestõusnud rahva võimu.

Püüdes õigustada valitsejate laulu võimupiire, jagab ta inimesed "rumalateks" ja "tarkadeks". "Tarkade" ülesandeks on määrata kindlaks käitumisreeglid, et inimesed saavutaksid sisemise rahu ning õnne. Õnn väljendub Thomasiuse arvates mõnuses ning kannatusteta elus. Thomasiuse eetiliste normide põhiprintsiibiks on: käitu nõnda, nagu sa nõuad seda teistelt. Nii käituda suudavad ainult need, kes suudavad eneses maha suruda inimese kolme põhikirge (silma, lihahimu ja edevus). Thomasius eraldab õiguse kõlblusest, kusjuures õiguse eesmärgiks on saavutada rahu inimeste vahel, kõlblus aga peab tagama rahu inimese hinges. Õiguse normidele on omane sunniiseloome, kuna kõlblusnormid põhinevad veenmisel. Sunnitakse käsuga, veendakse nõuandega,

käsib valitseja, nõu annab aga õpetaja. Sellist vahet tehes peab Thomasius vajalikuks eraldada inimese vaimse elu sfääri riigivõimu alt, s. t. ta protesteerib poliitsei-riigi administratiivsüsteemi vastu.

5. Antud perioodil tegutsevad ka saksa valgustajad, kes olid Saksamaa rahvusliku ühtsuse veendunud pooldajad. Nad nägid killustatuses Saksamaa nõrkuse allikat. Kuid samal ajal suhtusid nad eitavalt soviniismi ja kunstlikult õhutatavasse vaenu teiste rahvaste vastu, mida kultiveerisid saksa feodaalid, eelkõige preisi militaristid. Nendest saksa valgustajatest on tuntumad Leibnitz (1646-1716), Lessing, (1729-1781), Schiller (1759-1805), Goethe (1749-1832).

6. XVII-XVIII saj. Itaalia oli Hispaania ja Austria vaheliste sõdade objektiks, mistõttu suurem osa Itaalia territooriumist oli jagatud Hispaania ning Austria vahel. See takistas Itaalia majanduslikku ja poliitilist arengut. Alles XVIII saj. keskel hakkas tugevema kodanluse majanduslik võim ning ilmusid areenile poliitilised mõtlejad, kes väljendasid kodanluse huve. Üheks selliseks oli Itaalia kodanlik filosoof, sotsioloog, jurist Vicco (1668-1744). Ta oli neoplatonismi ja katolitsismi ühendamise pooldaja, kuulutas jumala maailma loojaks ja väitis, et loodustunnetuse põhiallikaks on jumalik ilmutus. Kuid samal ajal püüdis ta näidata, et ajaloo käiku määravad objektiivsed, inimühiskonnale omased seadused. Vicco on nn. ringkäiguteooria loojaid, mille kohaselt kõik maailma rahvad teevad läbi kolm perioodi, mille lõppedes nad pöörduvad tagasi algseisundisse ning tsükkel algab uuesti. Need kolm perioodi vastavad inimese lapseõlvele, noorusele ja küpsusele. Esimest perioodi nimetab Vicco "jumalate ajastuks". Siin põlnud veel riigivõimu, inimesed elasid metsluse seisundis ja allusid pimesi preestrite autoriteedile. Edasi järgneb "kangelasajastu", kus loodi juba aristokraatlikud riigid, mis kehtestasid oma võimu rahvahulkade üle. Kolmas, "inimperiood" tähistab Vicco arvates demokraatlike vabariikide või monarhiate ajastut, seisuslike privileegide hävitamist ja inimeste võrdsuse kehtestamist seaduse ees, s. t. kodanlikke suhteid. Kolmanda perioodi järel tabab ühiskonda täielik krahh,

algab uuesti ürgseisund ja uus ühiskondliku arengu tsükkel. Vicco ajaloolises kontseptsioonis on õige ainult küsimuse püstitamine ühiskonna ajaloolise arengu objektiivsest seaduspärasusest, kuid muus osas on ta metafüüsiline ja reaktsiooniline, kuna ta ajaloo käiku kujutab suletud ringina ja kodanlikku ühiskonda arengu tipuna.

7. Cesare Beccaria (1738–1794), tuntud Itaalia valgustaja ja jurist, sai kuulsaks oma teosega "Kuritöödest ja karistustest" (1764). Oma filosoofilistelt vaadetest seisab Beccaria lähedal inglise ja prantsuse materialismile. Ta oli loodusõigusliku teooria, eriti aga ühiskondliku lepingu pooldaja. Beccaria idealism väljendus tema arvamuses, et head, selged seadused võivad olla kuritegude kaotamise vahendiks. Ühtlasi taotles Beccaria kriminaalõiguse vabastamist religioosest moraalist. Tema poolt püstitatud põhimõtete hulgas esines nõue, et kõik kodanikud oleksid kohtu ees võrdsed, et kuriteo ja karistuse vahel oleks vastavus (samuti nullum crimen, nulla poena sine lege). Kuritegu on Beccaria arvates tegu, mis on suunatud ühiskondliku lepingu vastu. Kuritegevust seletab ta enam-vähem materialistlikult: kuritegusid sooritavat enamasti väesed, kellele omandiõigus on jätnud ainult näljase eksisteerimise võimaluse. Ta nõudis, et karistused oleksid humaansed ning põhineksid õiglusel ja ühiskondliku hüvangu kaalutlustel. Beccaria astus välja ka kohtualuse religioosse puhastava vande ja piinamiste vastu. Ta leidis, et selline vanne on vastuolus inimese loomuliku olemusega ja sunnib teda silmakirjatsema, piinamine aga laseb inimest enne kohtuotsust juba kohelda kurjategijana. Beccaria poolt arendatud kriminaalõiguslikud ideed olid kodanliku demokraatia ideed. Peamiselt nendel ideedel põhines Prantsuse kodanliku revolutsiooni kriminaalseadusandlus.

XII p e a t ü k k .

POLIITLISED ÕPETUSED VENEMAA ABSOLUTISMI TEKKIMISE JA KINDLUSTUMISE PERIOODIL.

1. XVIII saj. alguses astus Venemaa kapitalismi esialgse akumulatsiooni perioodi. Maa poliitiline tsentralisatsioon lõi soodsad tingimused manufaktuurtootmise arenemiseks, kaubakäibe kasvuks üksikute majanduslike rajoonide vahel. Tekivad kapitalistliku tootmisviisi alged, Kaubalis-rahaliste suhete arenemine viib selleni, et kaupade ringluse vastu hakkavad huvi tundma ka mõningad valitseva feodaalide klassi kihid. Nad vajavad kodanlike elementide teeneid ja teatud piirini toetavad nende elementide majanduslikke ja poliitilisi püüdlusi, mis tol etapil on veel üpris tagasihoidlikud ning piiratud. Kodanluse majandusliku arengu huvid, mis osalt ühtisid mõnede feodaalide huvidega, nõudsid kogu riigivalitsuse süsteemi tsentraliseerimist. Kodanlased nõudsid maksusüsteemi korraldamist, mis oleks vabastanud kaupmehed ja manufaktuuride omanikud kuritarvitustest kohalike võimude poolt. Kodanlus taotles monopolide saamist tööstustoodangule, kaubandusele jm., et omandada kindlat, kõrgema võimu poolt garanteeritud juriidilist statuuti, mille piirides ta võiks takistamatult arendada oma initsiatiivi. Kõik see võis muutuda reaalsuseks ainult absoluutse monarhia tingimustes. Sellepärast muutub tärkav kodanlus tähtsaks toeks monarhistlikule võimule, mis igaühe püüab kindlustada oma positsioone. Omalt poolt oli ka monarhia huvitatud kodanluse arengust, sest armee ja ametnikkonna varustamine nõudis, et riigi kätte koonduksid suured summad ja relvastuse ning tekstiilitootmisega seotud manufaktuuride kaubad. See absoluutse monarhia huvide vastavus kapitalismi arengu algperioodi vajadus-

tele tegi feodaalse riigi sellise vormi progressiivsemaks, võrreldes eelnenud seisuslik-esindusliku monarhiaga. Sellest tingituna oli ka absolutistlik-monarhistlik ideoloogia XVIII saj. esimesel poolel progressiivse tähendusega.

Üks esimesi absolutismi ideolooge Venemaal oli Peeter I. Rõhutades valitseja võimu piiramatust, väidab ta, et viimase ülesanne seisab hoolitsemises "üleüldise heaolu" eest. "Üleüldise heaolu" seisukoht kui "valgustatud absolutismi" ideoloogia nurgakivi teenis kõigi feodaalsete seisuste huve, riikliku arengu huve ja ühtisel perioodil mõningal määral kodanluse huvidega. "Üleüldise heaolu" saavutamiseks viib Peeter I ellu rea reforme (riigi valitsemise reform, sõjaline reform jt.). Märkides aga Peeter I kui riigimehe tegevuse progressiivset iseloomu, tuleb siiski rõhutada, et kõik Peeter I reformid viidi ellu pärisorjusliku talurahva ekspluateerimise tugevnemise arvel.

2. Feofan Prokopovits^V (1681-1737) oli üks Peeter I nn. "õpetatud druziina" väljapaistvamaid liikmeid, kes Peetri eriülesandel kirjutas poliitilise traktaadi "Valitseja tahte õigus", milles ta õigustab absoluutse monarhi võimu ja kaitseb pärilikku monarhiat kui parimat riigivormi. Traktaadis väidetakse, et kõigi riigi ja õiguse kohta käivate teoreetiliste seisukohtade aluseks tuleb pidada loomulikku tervet mõistust. Mõistus sundis inimest vahetama looduslikku vabaduse seisundit ühiskondliku lepingu - riigi vastu. Jumaliku tahte mõjul otsustas alguses suveräänne olnud rahvas anda võimu ainsale monarhile ja, olles võimu üle andnud, ei või enam katkestada lepingut monarhiga ega milleski piirata tema võimu. Sisendades rahva teadvusse vajaduse tingimusteta alistuda monarhile, asetab jumal viimase seadusest kõrgemale.

Prokopovitsi järgi eksisteerib kolm riigivormi: monarhia, aristokraatia, demokraatia. Parimaks ning kõige loomulikumaks vormiks peab ta monarhiat, mis võib olla kas päritav või valitav, kusjuures ta eelistab esimest kui püsivamat. Päritava monarhia puuduseks peab ta

aga asjaolu, et troon pärandatakse vanemale pojale isegi siis, kui troonipärija ilmselt pole võimeline riiki valitsema. Seepärast põhjendab ta monarhi õigust pärandada trooni "heale ja osavale" järglasele, sõltunata sugulusastmest, mis kehtestatigi Peetri ukaasiga. Prokopovitsi järgi kuulub isevalitsejale kõrgem kohtuvõim alamate üle ning tal on õigus anda välja käske, mida peavad vastuvaidlematult täitma kõik alamad. Monarhi tegevuse igasugune arvustamine on keelatud. Niisiis toetab Prokopovits "valgustatud absolutismi" Venemaal, nagu seda oma tegevuses viis ellu Peeter I.

3. Vassili Tatistsev (1686–1750), olles samuti "õpetatud druziina" liikneks, on oma vaadetelt Prokopovitsile väga lähedane. Riigi ja õiguse küsimust vaatab ta loodusõiguse seisukohalt puhtilmielisel alustel. Inimese ürgseisundiks oli vabadus, mida ta aga ei osanud kasutada, ning sellepärast tuli võtta tarvitusele "sunnikütke inimese enda kasuks". Kütkeid võivad olla looduslikud ja tuletatud. Looduslik on näiteks isa võim laste üle, samuti ka monarhi võim alamate üle. Tuletatud ehk lepingulise kütke all mõistis ta isanda võimu teenri üle ning mõisniku võimu pärisorja üle. Pärisorjuse õigustamiseks väidab Tatistsev et pärisorjuse allikaks on leping talupoja ja maavaldaja vahel. Ainult sõjavangi langemise orjaks muutmist peab ta vägivallaaktiks. Pärisorjale priiuse andmist peab Tatistsev kahjulikuks, sest ilma maata ei oska talupoeg sellega midagi peale hakata. Ka Tatistsev eristas kolme riigivormi: monarhia, aristokraatia ja demokraatia. Kuid ta püüdis riigivorme põhjendada territooriumi suurusega: väikeriikides võib olla demokraatia, suurriikides aga monarhia.

Tatistsev eraldab loodusseadusi positiivsetest seadustest, mis on kehtestatud võimude soovil ja põhinevad poliitilistel kaalutlustel. Sellepärast muutuvad positiivsed seadused vastavalt riigi vajaduste muutumisele. Tatistsev nõuab, et seadus 1) oleks mõistetav igaihele ja kõigile teada, 2) täidetaks isikute poolt, kellele ta on määratud, 3) ei sisaldaks eneses vasturääkivusi ja 4) oleks tuletatud vanadest seadustest ning tavadest. Parimaks

seadusetundjaks peab olema monarh ise, kuid kõik peavad seadusi tundma, eriti mõisnikud. Tatistsev propageerib hariduse vajadust Venemaal, mis tema arvates peab avama tee maa õitsengule. Vaimulikkond aga mõjub rahva elule ja haridusele negatiivselt. Kuid kiriku kritiseerimine Tatistsevi poolt ei olnud ateistlik, vaid oli suunatud ainult sellele, et kirik tingimusteta alluks ilmlikule võimule. Niisiis põhjendas Tatistsev "valgustatud absolutismi" ideed loodusõiguslikelt seisukohtadelt.

4. Ivan Possoskov (1652-1726) oli tärkava kodanluse ideoloog. Oma raamatus "Rikkusest ja vaesusest" näitas ta, et Vene riigi tugevnemiseks on vaja juurutada oma tööstust, arendada sise- ja väliskaubandust ning suurendada rahva rikkusi. Ta kritiseeris Venemaa poliitilist korda, mis takistas kodanlike suhete arengut, eriti aadlike omavoli kaupmeeste ja talupoegade suhtes. Possoskov esitas rea reformide kavandeid, mis tema arvates pidid looma omapärase klassihuvide harmoonia seisuste (aadli, vaimulikkonna, kaupmeeskonna ja talupoegade) vahel. Aadel pidi täitma sõjaväelist ja tsiviilteenistust, hoiduma tööstusest ning kaubandusest, millega pidi tegelema ainult kaupmeeskond. Mõisnike poolt laostatavate talupoegade kaitseks peab Possoskov vajalikuks rangelt piiritleda talupoegade koorimisi. Ta väidab, et talupojad ei kuulu mitte mõisnikele, vaid tsaarile. Maa tuleks kinnistada talupoegadele, sest sel juhul teda haritaks paremini. Eriti teravad aadlivas-tased tendentsid on Possoskovil kohtureformi nõudmis-tes. Kohus ei pea olema seisuslik, vaid ühtne kõigile klassidele. Kohtunikeks tuleb määrata kaupmeeste, käsitööliste ja isegi talupoegade hulka kuuluvaid inimesi. Possoskov oma kriitikas ei küündinud kaugemale nõudmisest kergendada talurahva olukorda ja anda kaupmeeskonnale laiemaid õigusi. Kõiki oma reforme peab ta võimalikuks teostada absoluutse monarhia raamides.

XIII p e a t ü k k .

POLIITLISED ÕPETUSED PRANTSUSMAAL ABSOLUTISMI KRIISI JA KODANLIKU REVOLUTSIOONI PERIODIL XVIII SAJ. LÕPUL,

1. XVIII sajandil arenes Prantsusmaal kiiresti kapitalistlik tootmisviis. Kuid feodaalsuhted aheldasid kapitalismi arengut. Uued tootlikud jõud sattusid konfliktile feodaalsete tootmissuhetega, mida säilitas kogu feodaalne pealisehitis, eriti riik ja õigus. Feodalismi lagunemine ja kapitalismi arenemine viis antagonistlike vastuolude tugevnemiseni ja teravnemiseni ekspluataatorlike klasside ja ekspluateeritavate vahel ja sanuti feodaalide valitseva klassi ning võimulepüüdleva kodanluse vahel. Tol ajal oli Prantsusmaal umbes 25 miljonit elanikku, nendest talupoegi 23 miljonit. Valitsev klass koosnes 200 tuhandest (aadlikke umbes 130 tuhat, vaimulikke ca 70 tuhat), kuid nende käes oli 2/3 maast. Prantsusmaa väliskaubandus kasvas mõnede aastakümnetega ligi neljakordseks ja ligemale pool Euroopa kullatagavaradest oli Prantsusmaa käes. Kodanlus oli majanduslikult tugev. Feodalismi vastu astus välja privileegideta "kolmas seisus", kelle klassikoosseis oli ebahühtlane. Siia kuulusid nii kodanlus (suur-, kesk- ja väikekodanlus) kui ka talupojad, töölised, linnakehvikud jt. "Kolmanda seisuse" mitmesuguste kihtide liit feodalismi vastu omas seetõttu ajutist iseloomu ning oli ebapüsiv. See mitte ainult ei välistanud, vaid koguni eeldas ägedat klassivõitlust "seisuses" eneses. Kodanlus taotles poliitilist võimu, et viia seda vastavusse oma majandusliku võimuga. Prantsusmaa seisis kodanliku revolutsiooni lävel, mis toimuski 1789.-1794. a.

Klasside ja parteide äge võitlus peegeldus ka ideoloogias. Võitluses reaktioonilise feodaalse ideoloogia vastu, aga samuti ka "kolmanda seisuse" mitmesuguste kihtide poliitiliste õpetuste kokkupõrgetes andsid prantsuse poliitilistele mõtlejatele teataval määral eeskuju varem käsitletud inglise poliitilised voolud.

2. François Marie Voltaire (õige nimi Arouet) (1694–1778) esindab oma vaadetes seda osa prantsuse kodanlusest, kes ei pretendeerinud võimule, vaid nõudis reforme ja "valgustatud" absolutismi. Ühtlasi oli ta üks esimesi prantsuse valgustajaid, kes kritiseeris feodalismi ning eriti katoliku kirikut. Voltaire vaatles katoliku kirikut kui igasuguse progressi peamist pidurdajat ning oli selles suhtes lepitamatu. Ta iseloomustab igasugust usku, sealhulgas ka ristiusku, kui grandioosset petust omakasupüüdlikel eesmärkidel ning paljastab piibli, evangeeliumi jt. ristiusu raamatute valet. Voltaire'i arvates kõik hädad, mis eksisteerivad ühiskonnas, on tingitud hariduse puudumisest, pimedusest, mida toetab kirik. Idealistlikult arvas ta, et kui kõrvaldada pimeduse, ebausu, fanatismi põhjused, siis on kõik korras. Seepärast pidas ta ka "valgustatud" monarhi ning filosoofi ülesandeks võidelda teaduse ja progressi eest. Voltaire, arvustades teravalt katoliku kirikut, on siiski seisukohal, et usk kui selline peab olema, sest muidu ei saaks alal hoida kehtivat korda. Talle kuulub tuntud lause, et kui poleks jumalat, siis tuleks ta välja mõelda. Jumala suhtes oli ta deistlikul seisukohal.

Nagu paljud tolle aja mõtlejad, nii kasutas Voltaire kehtiva korra kritiseerimiseks loodusõigusliku koolkonna ideid. Looduse seadused on tema arvates mõistuse seadused, seadused, mida annab inimkonnale loodus. Vabaduse all mõistis Voltaire pärisorjuse kaotamist, südame-tunnistuse, sõna- ja trükivabadust. "Vabadus seisneb selles, et sõltuda ainult seadustest." Võrdsust mõistis ta puhtkodanlikult, s.t. kui feodaalprivileegide kaotamist ning kõikide võrdset tsiviilõigusvõimet. Hästi korraldatud ühiskonna tingimuseks pidas Voltaire eraomandit ning ainult omanikud võisid kasutada poliitilisi õigusi. Niisiis

kaitses Voltaire oma õpetuses kodanlikku ühiskondlikku korda.

Pooldades "valgustatud" absolutismi, tundis Voltaire aga sümpaatiat konstitutsioonilise monarhia vastu, mida saavutatakse reformide teel. Esialgseks riigivormiks pidas ta aga siiski vabariiki. Põhistades oma poliitilist programmi, nõudis Voltaire, et reformide teel sekulariseeritagu kiriku varandused, kiriku käest võetagu ära abiellumise, sündimise ja suremise registreerimine ning vaimulikud olgu lihtsalt riigi ametnikud. Edasi nõudis ta ühtse õigussüsteemi loomist Prantsusmaal, inkviitsiooni ja piinamiste kaotamist, juriidiliste ametikohtade müümise kaotamist jne. Ühe sõnaga, Voltaire'i sooviks oli, et kodanlik poliitiline kord kehtestataks "valgustatud" absolutismi tingimustes reformide teel. Rahvamasidesse Voltaire'il usku ei olnud.

3. Charles de Secondat Montesquieu (1689 - 1755) poliitilised vaated on tunduvalt radikaalsemad kui Voltaire'il, kuid siiski küllaltki tagasihoidlikud. Tema tähtsamad tööd on: "Pärsia kirjad", "Vaatlused roomlaste suuruse ja nende languse põhjuste üle", "Seaduste vaimust" (1748). Ülemaailmse kuulsuse tõi talle viimane töö. Sellis mahukas raamatus püüab Montesquieu tõestada, et kõikide rahvaste seadused peavad vastama ning vastavad paratamatutele geograafilistele tingimustele (kliima, pinnas, reljeef jne.), majanduslikule olukorrale, rahva usundile ning eriti poliitilistele asutustele. See kontseptsioon on muidugi idealistlik, kuid progressiivne on Montesquieu idee ühiskonna arengu seaduspärasusest ning katse avada ühiskondliku elu mitmesuguste külgede seost.

Seaduseandja peab Montesquieu arvates eelkõige arvestama kliimaatilisi tingimusi. Lõunas on kliima soe ning seepärast inimesed laisad, ja selleks, et inimesed töötaksid, peab kasutama karme karistusi. Lõuna kliima võib esile kutsuda ka orjust, olgugi et orjus on vastuolus loodusõigusega. Lõunas esineb kõige sagedamini ka despootia. Seadusandlusele mõjub Montesquieu arvates ka pinnas: viljarikas pinnas soodustab alluvust, viljalu aga seevastu soodustab vabadust, arendab jul-

gust ja mehisust. Ka saari ning mägesid loeb ta tingimuste hulka, mis aitavad kaasa vabadusele. Tasandikud seevastu aitavad kaasa orjusele. Peale kliimatiliste tingimuste avaldab seadusandlusele mõju veel elanikkonna tihedus ja usund. Montesquieu arvates protestantlus aitab kaasa riigi vabale korraldusele, katoliiklus piiramatu le monarhiale, muhameedlus despootiale.

Suurt tähtsust omistas Montesquieu poliitilisele faktorile, väites, et riigivorm määrab seaduste sisu ja võib tõsist mõju avaldada geograafilisele keskkonnale. Ta ei mõistnud, et riigivormid ise olenevad ühiskonna elu materiaalsetest tingimustest, klassivõitlusest. Seepärast pühendab Montesquieu erilist tähelepanu riigivormide analüüsile. Ta eristab riigivorme valitsevate isikute hulga järgi. Demokraatias kuulub kõrgeim võim kogu rahvale, aristokraatias piiratud arvule, monarhias valitseb üks isik. Ebaõigeks riigivormiks peab Montesquieu despootiat. Igal riigivormil on oma eriline printsip, millele ta toetub: demokraatial - voores, üldise heaolu taotlemine; aristokraatia põhiprintsiip on mõõdukus; monarhial - au, kusjuures auprintsiibi kandjaks peab ta aadlikke. Despootia püsib hirmul. Iga riigivormi jaoks on vajalikud ka erinevad seadused (demokraatia seadused ei sobi teistele riigivormidele jne.). Kõigepealt erinevad juba kasvatusel kohta käivad seadused. Ka omandisuhetel on sõltuvalt riigivormidest erinevalt reguleeritud: demokraatias tuleb keelata rikkuste kogunemine üksikute kätte (pärandiõigus kõigile lastele); monarhias tuleb säilitada suuri varandusi, et toetada aadelkonda; aristokraatias tuleb piirata toretsemist, säilitada mõõdukust. Despootias pole vaja seadusi, sest seal valitseb omavoli. Füstitades riigivormide vaheldumise kiisimuse, leiab Montesquieu, et selle põhjuseks on puudused või liialdused printsipiide teostamisel. Ka territooriumi suurus etendab teatavat osa riigivormide suhtes: demokraatia valitseb väikeriikides, monarhia suurriikides. Et väikeriike alati ähvardab oht väljastpoolt, teeb Montesquieu ettepaneku luua väikeriikide föderatsioon.

Et vältida riigipöördeid ja säilitada "vabadust", on vaja rangelt kinni pidada seadustest, teostada seadus-

likkust. Seda kindlustab Montesquieu arvates võimude jagamine seadusandlikuks, täidesaatvaks ning kohtuvõimuks. Tema nn. võimude lahususe teooria olemus seisneb selles, et ühtedesse kättesse ei tohi olla koondatud mitu võimuliiki. Näiteks kui seadusandlik võim on ühendatud täidesaatvaga, siis ei pea seaduste andja nende rakendamisel neis sisalduvaid eeskirju täpselt silmas ning tekitab omavoli. Samasugust pilti näeme ka, kui näiteks kohtunik oleks samaaegselt ka otsuste täideviija. Seepärast peab Montesquieu vajalikuks, et kõigi kolme võimu jaoks oleksid eri organid. Sellist võimude lahususe põhimõtet on tema arvates kõige parem teostada konstitutsioonilise monarhia puhul, kus seadusandlik võim kuulub rahvaesindusele, täidesaatev monarhile ja kohtuvõim vande-kohtule. Kõik need võimud peavad olema võrdsed ning sõltumatud üksteisest. Võimude vahel võib toimuda ainult koostöö, nagu see toimus tolleaegsel Inglismaal, mille poliitiline kord oli Montesquieu ideaaliks. On loomulik, et võimude lahusust kui sellist ei saa kuskil riigis olla, sest kogu võimutäius kuulub alati valitsevale klassile. Progressiivne on selles teorias see, et ta on suunatud absolutismi vastu.

Montesquieu kaasaegsete - liberaalse aadelkonna ja liberaalse kodanluse hulgas oli tema õpetus võimude lahususest väga populaarne. See peegeldus ka Prantsuse kodanliku revolutsiooni seadusandluses, USA 1787. a. konstitutsioonis jm.

4. Suur osa kodanluse võitluses feodaal-absolutistliku korra ning tema ideoloogia vastu kuulub prantsuse valgustajatele-materialistidele Paul Heinrich Dietrich Holbach'ile (1723-1789), Claude Adrien Helvetiusele (1715-1771) ja Denis Diderot'le (1713-1789), kes olid tõelised kodanluse filosoofid. Prantsuse materialistid, kelle ideed olid revolutsioonilise kodanluse teoreetiliseks relvaks võitluses feodaalse ideoloogiaga, viljelesid teravmeelset, võitlevat religiooni kriitikat, paljastasid religiooni kui teadlikku pettust, Riigi tekkimise seletamiseks ja "aruka", s. o. kodanliku valitsemise vastandamiseks "ebaarukale" feodaalsele kasutasid prantsuse materialistid "ühiskondliku lepingu" teooriat. Loodus-

Õigusliku koolkonna seisukohti kasutati ka kodanliku võrdsuse, vabaduse ja omandi põhjendamiseks. Et nende õpetused on üldjoontes sarnased, vaatleksime käesolevas ainult Diderot'd, kelle materialism küündis teistest kõrgemale.

Samuti kui teised valgustajad ning loodusõigusliku õpetuse pooldajad, ei teinud Diderot vahet riigi ja ühiskonna vahel. Tema arvates peab riigimasin, mille eesotsas on valitseja, teenima ühiskonna huve, millesse inimesed on ühinenud, et saavutada suurimat õnne. Oma õnne kaitsmiseks valis ühiskond endale valitsejad, kellel peab olema küllaldaselt võimu, et kindlustada korda ja rahu kodanike vahel, tugevdada nende omandit, kaitseda nõrku, ohjeldada kirgi, virgutada voorusi. Riigivormide erinevusi vaates ta põhiliselt samuti kui Montesquieu Diderot väljendab teravalt oma eitavat suhtumist feodaalkorrasse, kohtunike ja ametnike omavolisse ja müüdavusse, usulisse sallimatusse, vaimulikkonnasse. Kuid ta ei pooldanud revolutsiooni, vaid rajas oma lootused valgustatud monarhiale. Tutvudes Venemaal viibimise ajal sealse elukorraldusega, arvustab ta teravalt Jekaterina II despotismi ja teeb ettepaneku kehtestada Venemaal konstitutsiooniline monarhia.

Vaatamata Diderot' poliitiliste seisukohtade teoreetilisele põhjendamatusale, on ta esitanud terve rea progressiivseid seisukohti ja nõudmisi: kõigi kodanike võrdsus seaduse ees, garantii nende poliitilisele vabadusele, pärisorjuse likvideerimine. Kuid Diderot on mõisnike omandi konfiskeerimise vastu, olgugi et nõuab talupoegadele maaomandi õigust. Diderot peab vajalikuks kaubanduse vabadust nii välis- kui siseturul, maksete ja koormiste süsteemi ümberkorraldamist; ta mõistab hukka kitsendused tööstuse alal ja riigi bürokraatliku järelevalvetootmise üle. Pärimisõiguse osas pooldab ta pärandi võrdset jagamist kõigi laste ja teiste sugulaste vahel. Kriminaalõiguse valdkonnas jagab ta teataval määral Beccaria vaateid, soovitab minimaalselt kasutada surmauhtlust ning häbistavaid karistusi. Ratsionaalsemaks peab ta kurjategijate kasutamist ühiskondlikel töödel

ning rahalisi karistusi, Võimude lahususe küsimuses jägab ta Montesquieu vaateid.

5. Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) poliitiline programm on tunduvalt radikaalsem kui Montesquieu oma, Väikekodanluse ideoloogia silmapaistva võitlejana demokraatlike ideede eest osutas ta väga suurt mõju Prantsuse kodanliku revolutsiooni eelsele ja aegsele poliitilisele mõttele. Suurima kuulsuse kindlustas talle teos "Ühiskondlik leping" (1762).

Rousseau teooria põhineb ettekujutusel kunagisest "looduslikust seisundist", milles kõik inimesed olid võrdsed ja vabad, puudus eraomand ning sotsiaalne ebavõrdsus. Töövahendite täiustumise tagajärjel tekkis eraomand ja sellest ebavõrdsus. Algab inimeste jagunemine rikasteks ja vaesteks ning võitlus nende vahel. Rikaste poolt petetud inimesed loobusid oma looduslikest vabadustest, et omandada vabadusi tsiviilühiskonnas, ning lõid ühiskondliku lepinguga eraomandi kaitsmiseks riigi. Riigi tekkimisega aga ebavõrdsus inimeste vahel süveneb, olles Rousseau arvates ebavõrdsuse teiseks astmeks varasema varandusliku ebavõrdsuse järel. Kolmandaks ebavõrdsuse astmeks on despotismi tekkimine, kus kõik inimesed on võrdselt orjad despoodi ees. Ebavõrdsuse ülim väljendus on samal ajal otsekui teatav tagasipöördumine võrdsuse juurde. Samal ajal näitab Rousseau, et kui despotism, mida ta teravalt kritiseerib tugineb vägivallale, siis peab vägivald teda ka kukutama. Analiisides riigi saatust seejuures, leiab ta, et pole tarvis hävitada riiki ning pöörduda tagasi "kuldse ajastusse", vaid on vaja hävitada despotism ja luua selline riigikord, mis oleks rajatud ühiskondlikule lepingule, nimelt demokraatlik kord, milles inimene, elades ühiskonnas ja alludes riigivõimule, jääks sellelegi vaatamata vabaks. Seda üleminekut püüab ta põhjendada oma töös "Ühiskondlikust lepingust".

Õiguspärane on ainult demokraatlik võim, vabadus on kaitsitud ainult niisuguses riigis, kus kogu rahvas võtab osa seadusandlusest, sest igaüks allub ainult neile seadustele, mille loomisest ta ise on osa võtnud. Rah-

vas kehtestab seadusi, mis on ühtviisi kasulikud kõiki-
dele, kogu rahva jaoks tervikuna ja iga kodaniku jaoks
üksikuna. Mõistmata riigi ja õiguse klassiolemust, ei pea
Rousseau võimalikuks, et "rahva" poolt vastu võetud
seadus võiks olla kahjulik üksikule kodanikule ükskõik
missuguses ühiskonnas.

Rousseau on rahva suveräänsuse, demokraatlike
printsipiide veendunud pooldaja. Suveräänsus on ühtne,
jagamatu ja võõrandamatu ning peab kuuluma rahvale
kui tervikule. Selles seisneb ühiskondliku lepingu põhi-
olemus. Kus rahva suveräänsus puudub, seal ignoree-
ritakse ühiskondlikku lepingut. Rousseau usub, et demo-
kraatja kindlustab heaolu kõikidele ja igaihele, sellepä-
rast ei olevat amatel tarvis ka tagatist suveräänse või-
mu vastu. Kuigi riidikus ühiskonnas vahetab inimene
oma loodusõigused kodanikuvabaduste ja omandiõiguse
vastu, jäävad mõned inimese loodusõigused siiski võõ-
randamatuiks. Näiteks ühiskondliku lepingu tingimustest
tuleb Rousseau õiguse ülestõusule (sellega püüab ta
õigustada tulevast kodanlikku revolutsiooni). Rousseau
on Montesquieu võimude lahususe teooria vastu, Rous-
seau ei poolda ka rahvaesindust, vaid nõuab, et iga ko-
danik võtaks isiklikult osa seaduste arutamisest ja vas-
tuvõtmisest. Saadikute otsused võivad omandada seadu-
se jõu ainult pärast referendumit. Tema ideaaliks on
väike patriarhaalne vabariik nagu Šveits, kus ta sündi-
nud oli. Ta unistab, et kogu Euroopa oleks väikeste
patriarhaalsete vabariikide konglomeraat.

Samal ajal, kui seadusandlik võim kuulub ühiskond-
liku lepingu põhjal rahvale, tuleb valitsemisvõim määrata
rahva poolt väljaantud dekreediga. Dekreet määrab ära
valitsemisvormi ja ühtlasi isikud, kelle kätte volitatakse
valitsusvõim. Et valitsusvõimu ei kuritarvitataks, peavad
valitsejad alati teadma, et neid võidakse kõrvaldada. See-
pärast peavad nad kõigiti püüdma kinni pidada neist ju-
henditest, mis rahvakoosolek on neile andnud, ja rahva-
koosolekute päevakorras peab alati olema kaks küsimust:
1) kas rahvale on vastuvõetav säilitada olemasolevat va-
litsemisvormi ja 2) kas valitsusvõim jääb nende kätte,
kellede käes ta praegu on. Lähtudes idealistlikest kujut-

lustest ühiskonna ja selle arenemise kohta, uskus Rousseau, et demokraatliku vabariigi kehtestamisega kaob täielikult rõhumine, kaob terav varanduslik ebavõrdsus ja kindlustatakse üldine heaolu. Ta unistas niisugusest ühiskonnast, kus pole rikkaid ega vaeseid, kuid eraomand säilib täielikult, sest Rousseau arvates vastab see ühiskondlikule lepingule.

Rousseau ei leidnud väljapääsu vastuoludest ja raskustest toleaegses tegelikkuses, kuid vaatamata sellele avaldas tema poliitiline doktriin tõsist mõju jakobiinide demokraatlikele ideedele; Robespierre, Saint-Juste jt. revolutsioonilise demokraatia juhid Prantsusmaal kasutasid Rousseau õpetust oma tegevuses.

6. Revolutsioonieelsel Prantsusmaal teravneva klassivõitluse tingimustes kritiseerivad eesrindlikud mõtlejad Meslier (1664-1733), Morelly (aastad teadmata), Mably (1709-1785), rõhutatud masside huve peegeldades, juba igasugust eraomandit, kaasa arvatud ka kodanlikku. Seega arendavad nad utopilise sotsialismi ideid edasi uutes tingimustes. Iseloomustades XVIII saj. sotsialistlike teooriaid, räägib Engels, et võrdsuse nõudmine ei piirdunud enam poliitiliste õiguste sfääriga, vaid laienes ka üksikisikute ühiskondlikule seisundile; näidati mitte ainult klassiprivileegide kaotamise vajadust, vaid nõuti klasside erinevuste kui niisuguste likvideerimist. Kuid sotsialistid-utopistid olid üksikud. Suurem osa neist aga rajas oma lootused haridusele, apelleerides mõistusele. Vaadeldes ühiskonna arengu protsessi idealistlikult, vastandasid nad "ebaaruka" kehtiva korra "kuldsele ajastule", mis olevat eksisteerinud "loodusliku seisundi" ajal, kui valitses ühiskondlik omand. Nende nõudmised kehtestada sotsialism ja üldine võrdsus olid tolle aja tingimustes utopilised.

Meslier väljendas esimesena XVIII saj. Prantsusmaal utopilise sotsialismi ideid. Olles külavaimulik ei avaldanud ta oma vaateid elu ajal, vaid tema tuntud töö "Testament" leiti alles pärast tema surma (täielikult trükiti alles 1864.a.). Ühiskondlike suhteid analüüsib Meslier valgustaja-moralisti seisukohalt. Mõistmata ühiskond-

like nähtuste tõelisi põhjusi, arvab ta, et kõik töötajate viletsused on tingitud eksiaryamustest, mis valitsevad inimeste teadvuses ja mida teised teadlikult ning omakasupiiudlikult õhutavad. Eriti suur osa eksiaryamuste levitamisel on igasugusel religioonil, sealhulgas ka ristiusul. Sellepärast on tema "Testament" ägedaks süüdistusaktiks vaimulikkonna vastu. Lähtudes loodusõiguslikust õpetusest, väidab Meslier, et kõik inimesed on loomu poolest võrdsed, omavad õigust vabadusele ja oma osale maistest hüvedest, kuid samal ajal, ületades kodanlikke kontseptsioone, lisab, et kõik peavad tegema kasulikku tööd. Seepärast mõistab ta teravalt hukka olukorra, kus ühed maitsevad kõiki hüvesid ja mõnused, teiste osaks on aga kõik raskused, mured ja ebameeldivused. Mõisnikke ja vaimulikke võrdleb ta parasitidega inimorganismis. Kogu kurja juureks on eraomand ja harimatus. Väljapääsu näeb ta ühiskonna elu organiseerimises kommunistlikel alustel, kus teatava maakoha elanikud peavad elama ühise perekonnana, sööma ühesugust toitu, kandma ühtviisi häid riideid, elama ühesugustes heades majades. Kõik peavad ühtviisi tegema mingit kasulikku tööd, mis sõltub vajadusest ühe või teise produkti järele. Niisugustes tingimustes on igalhel kõik vajalikud eeldused rahulikuks eluks, keegi ei pea muretsema oma ja laste tuleviku pärast, keegi ei pea kartma nälga ega viletsust. Säärases ühiskondlikus korralduses puuduvad pettus, vargused, röövimised, kohtuprotsessid. Et Prantsusmaa majanduselus oli ülekaal põllumajandusel, siis esitab Meslier oma uue ühiskonna projektis algrakuna väikese külakogukonna, millest koosneb kogukondade föderatsioon. Karmilt arvustab Meslier absolutismi, selle halastamatut maksusüsteemi, monarhide sõnamurdlikku ja ebaõiglast välispoliitikat. Kõige halva likvideerimiseks nõuab ta hariduse levitamist, eelkõige usudogmadest ja kristlikust moraalist vabanemist. Kuid rahulike meetodite kõrval kutsub ta üles relvastatud ülestõusule türannide vastu, kutsub rahvast ühinemisele ning rahvavõimu loomisele.

7. Utopilise sotsialismi ideid kohtame ka Morelly teoses "Looduse koodeks". Selles teoses vastandab ta

kehtivale ühiskondlikule korrale, mille aluseks on eraomand, loodusliku seisundi, milles kehtisid loodusseadused, inimesed elasid perekondadena ilma riigita ning nende vahel valitses kooskõla ja üksmeel, vastastikune heasoovlikkus, austus vanade ja tarkade vastu. See looduslik seisund hävis eraomandi tekkimisega, mille juures inimestel kaob loomulik ausus ja asendub ahnusega. Inimesed hakkavad oma isiklikku heaolu vastandama üldisele. Seaduseandjad ainult soodustavad niisuguse "pea peale pööratud olukorra" süvenemist, sest kehtivad seadused on otseses vastuolus loodusõigusega, millest nad tegelikult peaksid tulenema. Loodusseadustest taganemist ja looduslikust seisundist tsiviilühiskonda üleminekut püüab Morelly põhjendada rahvastiku suurenemisega ja veresidemete nõrgenemisega. Tegelikult aga on suure patriarhaalse perekonna lagunemine eraomandi tugevnemise tagajärjeks, mitte aga põhjuseks. Oma töö viimases osas esitab Morelly loodusõigusele tugineva seadusandluse projekti, milles "põhimisteks ja pühadeks" on kolm seadust: 1) eraomandi täielik kaotamine; 2) kodanike õigus tööle; 3) igapäevase kohustus töötada. Ost-müük ja vahetus kodanike vahel on keelatud. Põllumajanduse ja käsitöö saadused suunatakse ühiskondlikesse ladudesse, kiiresti riknevad produktid aga turule, kus nad jaotatakse kodanike vahel. Igaüks saab kõik tarbimiseks ja tootmiseks vajaliku. Morelly ei näinud tehnika arenemise ja töötotlikkuse kasvu perspektiive, seepärast pidas ta võrdsuse säilitamise huvides vajalikuks tarbimise piiramist, võitlust luksusega. Väikekodanlikku võrdsustavat printsiipi järgib Morelly kõigis kodanike elu külgedes. Nii peavad linnad olema ehitatud täpselt ühesuguse plaani järgi. Abielluma peab iga kodanik 15-18 aasta vanuses, kusjuures abiellumine toimub üks kord aastas rahvakoosoleku ja senaatorite ees (lahutada võib alles pärast 10-aastast abielu). Laste kasvatamine alates viienda eluaastast on riiklik. Kümneaastaselt määratakse lapsed töö õppimiseks ühiskondlikesse töökodadesse. 20. kuni 25. eluaastani on põllumajanduses töötamine kõigile kohustuslik. Sel kombel püüab Morelly kõrvaldada vastuolu maa ja linna vahel. Pärast tööd põllumajandu-

ses pöördub igaüks oma endise töö juurde tagasi. Kõige andekamad valitakse teadusliku töö jaoks, kuid see ei vabasta neid kohustuslikust põllutööst. Ülejäänud võivad teadusega tegelda alles kolmekümnendast eluaastast alates. Saanud neljakümneaastaseks, võivad kodanikud ise valida endale tööala. Erinevalt Morusest ja Campanellast ei mõista Morelly kommunistliku ühiskonna all mitte väikest, piiratud elanike arvuga kogukonda, vaid tervet maad, kus produktide tootmine ja tarbimine toimub tsentraliseeritult. Elanikkond on jagatud perekondadeks, linnadeks ja provintsideks. Morelly ideaalse ühiskonna poliitiline korraldus on vaba. Rahvas võib kehtestada demokraatia, kus valitsevad kõikide perekondade isad; võim võib olla teatud arvu tarkade käes (aristokraatia); samuti võib võim kuuluda ka ühele isikule (monarhia). Morelly arvates eraomandi puududes pole ka monarhia kardetav. Oma ideaali usub Morelly võivat saavutada rahulikult teel. Selleks on vaja poliitika ja moraali puudusi parandada looduseadustega kooskõlas, kasutada väenmist ja levitada haridust. Nägemata ühiskondliku arengu seaduspärasust, peab Morelly inimkonna kõrvalekaldumist looduseadustest juhu- se süüks, samuti on looduseaduste juurde tagasipöördumine seotud juhuslikkusega, õnneliku tõe avastamisega.

8. Loodusõigusliku koolkonna ideede alusel rajab oma utoopilis-sotsialistliku teooria ka Mably Inimloomuse põhiomaduseks peab ta egoismi, kuid selle kõrval teisest küljest ka tungi ühinemisele. Neist omadustest lähtub Mably ka ühiskondliku ja poliitilise organisatsiooni küsimustes. Loomu poolest on inimesele omane mõistus ja vabadus, mida peab hoidma ja tugevdama riikliku võimuga. Seisuslike ja varanduslike erinevuste vastu seab Mably võrdsuse kui inimestele loodusest antud õiguse. Looduses pole ei rikkaid ega vaeseid, pole privilegeeritud rasse, suuri ega väikesi, isandaid ega alamaid. Looduslikus seisundis ei olnud eraomandit, sest see ei vasta inimeste loomusele. Eraomandi puudumisel ei omanud ametiisikud muid funktsioone

kui kõlbluse hoidmine ja produktide jaotamine perede vahel. Mably arvates puudub rikkuse puhul kõlblus, tema moraalseks ideaaliks oli spartalaste karm ja lihtne elu. Varanduslik võrdsus peab ühendama kõiki inimesi ja kasvatama neid vastastikuse heasoovlikkuse vaimu. Tagasipöördumine looduslikku seisundisse, kus puudub eraomand, pole enam võimalik, sest rikkad on sellele kogu jõuga vastu. Samuti ei näe Mably rahva jõudu. Sellepärast peab ta vajalikuks piirduda reformidega, uute seaduste väljaandmisega, mis oleksid loodusõigusele vastavad ja kindlustaksid inimestele õnne. Näiteks projekteerib ta pärimisõiguse selliselt, et pärand jagatakse võrdselt kõigi perekonnaliikmete vahel. Pärijate puudumisel läheb varandus vaestele. Mably soovitab piirata kaubandust, luksuslikku elu, maavalduste ulatust. Riikliku korra küsimusi vaatleb ta lepinguteooria alusel, kust teeb aga küllaltki revolutsioonilised järeldused: nimelt on kodanikud kohustatud ühiskondlikule lepingule alluma ainult niikaua, kuni monarh lepingut täidab. Mably sümpaatia kuulub demokraatlikule korrale, kus riigivõim antakse ametiisikutele ainult kindlaks ajavahemikuks. Seepärast kritiseerib ta teravalt Inglismaa riiklikku korraldust (valitseb kuningas). Mably pooldab Rousseau rahva suveräänsuse teooriat, kuid samal ajal ka võimude lahususe doktriini, kuigi erinevalt Montesquieu'ist. Ta on kuninga prerogatiivide vastu, nõuab seadusandliku ja täidesaatva võimu lahutamist ning viimase jagamist mitmeks haruks, näiteks eraldi sõjaline, finants-, kõlblusalane haru jne. Olles ühiskonna arengu küsimuses idealist, omistab Mably peatähtsuse ideedele, paneb lootused haridusele, kuid ei eita ka ühiskonna revolutsioonilise ümberkujundamise teed, nägemata aga, kes on suutelised seda revolutsiooni teostama.

9. Kui Prantsusmaa rahvamassid teostasid revolutsiooni, väljendusid "kolmanda seisuse" üksikute kihide erinevused ägedas parteide ja klasside võitluses perioodil 1789.-1794. a. Erinevad klassid kasutasid erinevalt prantsuse valgustajate poliitilisi ideid. See peegeldus ka revolutsiooni dokumentides. Selle perioodi

ideoloogilise võitluse mõistmiseks on tarvis tunda Prantsuse kodanliku revolutsiooni arenemise etappe. Alguses tulid võimule konstitutsionalistid, kes pooldasid suurokodanluse kompromissi monarhi ja aadlikega. Nende ideoloogid Sieyes jt., esitades võrdlemisi mõõdukaid nõudmisi, viitasid Montesquieu'le, Rousseau'le jt. Rousseau vaateid aga toetasid konstitutsionalistid ainult sõnades. Nad kinnitasid, et võim kuulub kogu rahvusele, kuningas aga on ainult usaldusmeheks. Sellest lähtudes kehtestas 1791. a. põhiseadus konstitutsioonilise monarhia koos võimude lahususega. Konstitutsionalistid viisid ellu tsensuste printsiibi, mis oli vastuolus isegi formaalse võrdsusega, mida kuulutas 1789. a. "Inim- ja kodanikuõiguste deklaratsioon". 1791. a. konstitutsioon kinnitas niisuguse vaimimisõiguse, mis jagas Prantsusmaa elanikkonna "aktiivseteks" ja "passiivseteks" kodanikeks ja andis poliitilised õigused ainult 15%-le elanikkonnast. Kodanluse ekspluataatorlik olemus ja tema natsionalism väljendusid selles konstitutsioonis väga selgelt, sest see põhiseadus ei ulatunud Prantsusmaa poolt orjastatud koloniaalrahvaseni. Monarhistlikult meelestatud suurokodanlus mõtles, et sellega revolutsioon lõpebki, kuid tegelikult ta sellest õieti alles algas.

Rahvamasside survele püüti minema kodanliku aristokraatia - konstitutsionalistide valitsus ja võimule tulid zirondistid - kesk- ja radikaalsemalt meelestatud suurokodanluse esindajad. Zirondistide ideoloogid Brissot, Condorcet jt. astusid välja kuningavõimu vastu ja nõudsid vabariiki. Kuid kuninga hukkamine oli zirondistide jaoks revolutsiooni viimne piir. Algab äge võitlus zirondistide ja jakobiinide - väikekodanluse ideoloogide vahel. Jakobiinid nõudsid omandiõiguse piiramist, zirondistid aga kuulutasid omandiõiguse puutumatuks. Ka kõikusid zirondistid kuningavõimu ja demokraatia vahel. Revolutsiooni arengu tulemusena läks võim jakobiinidele, kes kehtestasid Prantsusmaal revolutsioonilise valitsuse, mis väjendas linna- ja külakehvikute huve.

10. Maximilian Robespierre (1758-1794) arendas edasi Rousseau ideid ning muutis tema õpetuse jakobii-

ride diktatuuri ametlikuks ideoloogiaks. Lähtudes rahva suveräänsuse printsiibist, leidis Robespierre, et Prantsusmaa võib olla ainult demokraatlik vabariik, kus kogu võimutäius kuulub rahvale, kes võib iga hetk tagandada valitsust ning kõiki ametiisikuid. Ametiisikute volitused on fähtajalised, nad kannavad kohtulikku vastutust ja on aruandekohustuslikud rahva ees. Valimised toimuvad üldise valimisõiguse alusel. Rahval on igal ajal ülestõusu õigus valitsuse vastu, kes rikub rahva õigusi. Robespierre avaldas ka huvitava mõtte, et need, kes rõhuvad mingit rahvust, on kõikide rahvaste vaenlased. Võitluses kontrrevolutsiooniga püstitas Robespierre teooria revolutsioonilisest valitsusest, mille ülesandeks oli ideoloogiliselt põhjendada jakobiinide diktatuuri. Ettekan- des Konvendile (25. detsembril 1793) rääkis Robespierre, et revolutsioonilise valitsuse ülesandeks on võita kätte vabadus ja võidelda vabaduse vaenlaste vastu, aga konstitutsiooniline valitsus tuleb alles pärast vabaduse kehtestamist. Sellepärast peab revolutsiooniline valitsus oma tegevuses olema kindel, sest ta toetub kõige pühamale seadusele – rahva päästmise seadusele. Samal ajal ta märkis, et revolutsiooniline valitsus ei ole ühendatav anarhia ja korralagedusega, see valitsus juhindub üldrahvalikest huvidest. Nagu Rousseau'gi, olid jakobiinlased terava varandusliku ebavõrdsuse vastu, kuid pidasid ühtlasi eraomandit ühiskondliku korra aluseks. Omand tähendab Robespierre arvates iga kodaniku õigust kasutada ja käsutada seda osa hüvedest, mida seadus talle tagab. See oli kodanlik (väikekodanlik) arusaamine võrdsusest: formaalne võrdsus inimeste faktilise ebavõrdsuse juures ühiskonnas.

11. Jean-Paul Marat (1743–1793) oli jakobiinide silmapaistvamaid juhte, kes juba viisteist aastat enne revolutsiooni kritiseeris teravalt monarhistlikku riigikorda ja avalikult kutsus ülestõusule ("Orjuse ahelad"). Despotismi tekkimist seob Marat tööstuse ja kaubanduse õitsenguga. Koos ühiskonna jagunemisega rikasteks ja väesteks tulevad vägivalla toimel esile ka valitsejad, kes rikastele tuginedes püüavad kindlustada olemasolevat ebavõrdsust. Kuningad soodustavad rahva rõhumist, Re-

volutsioonile kutsudes töötas Marat välja ka revolutsiooni programmi: ülestõusu eduks on vajalik, et see oleks üldine, et ülestõusnuid suunaks kogunud juht, keda rahvavaenlastel poleks võimalik ära osta, ning et ülestõusnute hulgas valitseks range distsipliin. Riigivõimu organisatsiooni demokraatlikke printsiipe kaitses esitas Marat seisukoha, et ülemvõim igas riigis kuulub kogu rahvale tervikuna, nõudis üldist valimisõigust ning ründas meelepahaga Asutava Kogu dekreeti, mis seab sisse varandusliku tsensuse ja jagab kodanikud "aktiivseteks" ja "passiivseteks". Nagu Rousseau'gi väitis Marat, et seaduste vastuvõtmine rahvaesindajate poolt pole lõplik, vaid neid peab kinnitama rahvas. Oma kriminaalkoodeksi plaanis nõudis Marat karistuste vastavust kuriteo raskusele ja protesteeris karmide karistuste vastu. Oma kriitikas küündis Marat tollaegse õiguse ekspluataatorliku olemuse mõistmiseni, väites, et seaduste jõud kaasaegses ühiskonnas ei ole midagi muud, kui tühise vähemuse varjatud türannia enamuse üle. Nagu Robespierre'gi kaitses ta revolutsioonilise valitsuse ideed ja nõudis energilisi abinõusid kontrrevolutsiooni vastu.

Jakobiinlaste poliitilised ideed peegeldusid 1793. a. konstitutsioonis, milles oli ette nähtud üldine ja võrdne valimisõigus, puudus võimude lahususe printsiip, ning milles püüti võimalikult täiuslikumalt rakendada ellu rahva suveräänsuse printsiipi. Jakobiinlaste teeneks on, et nad 1793. a. olid koos revolutsioonilise rahvaga, kuulasid linna ja maa kehvikute nõudmisi ning peegeldasid neid oma poliitilises programmis.

12. Gracchus Babeufi (1760-1797) kaudu tõusis XVIII saj. Prantsusmaa poliitiline mõtte kõrgeimale astmele. Babeufi utopiline sotsialism peegeldas selle klassi iseseisvat liikumist, kes Engelsi sõnade järgi oli kaasaegse proletariaadi enam-vähem arenenud eelkäijaks. Babeuf kritiseeris formaalset "paberlikku" võrdsust seaduse ees, millele vastandas varandusliku võrdsuse. Teda ei rahuldanud kodanlik revolutsioon, mis jättis puutumata vastuolu rikkuse ja vaesuse vahel. Ta kutsus revolutsiooni jätkama, mille eesmärgiks pidi ole-

ma ebavõrdsuse hävitamine, üldise heaolu kehtestamine, Igasuguse ebavõrdsuse põhjuseks on eraomand, Loodusliku võrdsuse kadumine tõi kaasa kõik pahed: vägivalda, sõjad, korralageduse, türannia, rõhumise jne. Eraomandi kaotamine ja varanduse ning töö ühiskonnastamine on Babeufi järgi ainus vahend ebavõrdsuse jäädavaks kaotamiseks. Seepärast tõstab ta esile töö kohustuslikkuse printsiibi (kuni 60 aastani). Võrdsust mõistis Babeuf jämeda võrdsustamise vaimus: kõiki inimestöö liike peab ta üheväärseteks, ei võimalda mingeid erinevusi töö eest tasumises, toitumises jne. Tema järgi võivad uues korras erinevused väljenduda ainult varnuses ja soos. Selline võrdsustamine on kahjulik majanduslikule progressile ja tootlike jõudude kasvule. Babeufi uue ühiskonna projektis näidatakse, et suurlinnad kaovad ja nende asemele tulevad üksteisega kergesti läbikäivad külad. Igale kogukonna liikmele kindlustatakse tervislik, mugav ja hästi sisustatud korter, valgustus ja kiite, riietus, arstiabi ning küllaldane hulk toiduaineid ja muid esemeid. Suure rahvusliku kogukonna valdusse lähevad varandused, mis revolutsiooni ajal said riigile, ja samuti ühiskondlikud maad. Kõik kogukonna liikmed annavad vabatahtlikult oma varanduse ühiskonnale. Ülejäänud kodanikke, s.o. neid, kes soovivad säilitada oma majapidamisi, vaadeldakse kui välismaalasi ning neil puuduvad poliitilised õigused. Babeuf töötas ka välja uuele ühiskonnale ülemineku teed. Ähmased ettekujutused ühiskondlike vastuolude olemusest ja tööliklassi ajaloolise osa mittemõistmine põhjustasid proletariaadi massilise partei loomise asemel salavandenõu organiseerimise, mille ümber vandenõulaste signaali järele pidi koonduma kogu rahvas. Ülestõusnud rahvas pidi hõivama riigikassa, posti, valitsushooned ning kõik toiduainete ja sõjariistade ühiskondlikud ja eralad. Pöörde tulemusena oli ette nähtud ajutise revolutsioonilise võimu kehtestamine, mis pidi valitsema maad kogu üleminekuperioodil kuni kommunismi kehtestamiseni. Babeufi kommunistlikud ideed olid utoopilised, kaugel ühiskondliku arenemise ja klassivõitluse seaduste mõistmisest nagu teistelgi XVIII saj. Prantsusmaa utoopilistel sotsialistidel.

XIV p e a t ü k k .

POLIITLISED ÕPETUSED USA-s SÕLTUMATUSE EEST VÕITLEMISE PERIOODIL.

1. USA kui iseseisev kodanlik riik tekkis XVIII saj. viimasel veerandil pärast pikaajalist sõda sõltumatus eest (1775-1782), mille tagajärjel Briti impeerium kaotas rea kolooniaid Põhja-Ameerika Ailandi rannikul. Tootlike jõudude areng nimetatud kolooniates tugines töötavate hulkade: väikefarmerite, tööliste, käsitööliste ja eriti orjadeks muudetud neegrite ebainimlikule ekspluaateerimisele. Samal ajal käis kohaliku elanikkonna - indiaanlaste - riisumine ja massiline hävitamine. Manufaktuuri tööstuse, laevaehituse ja põllumajanduse areng, Inglismaa ränk koloniaalike tugevdasid ja teravdasid klassivõitlust. Ameerika nn. "demokraatia" toetub algusest peale indiaanlaste, neegerorjade ja valgete orjade metsikule hävitamisele seoses nende korduvate ülestõusude (1712, 1741, 1763, 1774 jt.) julma mahasurumisega. Revolutsiooni küpsemise üheks tähtsamaks põhjuseks olid kolooniate ja metropoli vahelised majanduslikud vastuolud. Oma kodanluse huvides takistas Inglismaa tööstuse ja kaubanduse arenemist kolooniates, kartes, et kolooniate majanduslik edu vähendab nende sõltuvuse astet. Metropol keelas kolooniates manufaktuuride asutamist, mis oleksid võinud konkureerida Inglismaa omadega. 1750. a. keelas parlament terasesulatamise, rauavaltsimise ja lõikamise ettevõtete loomise ja laiendamise kolooniates. Et kindlustada koloniaalturge, keelas Inglismaa kodanlus kolooniatel vahetu kaubanduse teiste maadega. Metropoli kodanluse selline tegevus takistas maa majanduslikku arenemist. Lisaks sellele oli suureks majandusliku progressi piduriks kolooniate poliitiline killustatus.

Poliitiliselt olid kolooniad täielikus sõltuvuses metropoli, ja kuigi neis olid olemas seadusandlikud kogud, polnud neil faktiliselt mingit tähtsust. Paljudes kolooniates ei omanud töötavad hulgad poliitilisi õigusi, rääkimata indiaanlastest, neegritest ja valgetest orjadest. Rahvahulkade poolt alustatud sõda sõltumatuse eest oli nii sisemiste vastuolude kui ka metropoli ning kolooniate vaheliste vastuolude tulemuseks. Oma olemuselt oli see kodanlik klassisõda. Tema liikumapanevaks jõuks olid peamiselt töölised ja farmerid, kes taotlesid mitte ainult maa iseseisvust, vaid ka sotsiaal-ökonomilisi ümberkorraldusi, poliitilisi õigusi ning vabadusi. See sõda oli õiglane, sest ta, nagu märkis Lenin, oli ameerika rahva võitlus inglaste riisujate vastu, kes rõhusid ning hoidsid Ameerikat koloniaalorjuses. Sõda lõppes ameerika rahva võiduga, olles revolutsioonilise võitluse eeskujuks feodaalorjuse vastu.

Kuid rahvahulgad olid kodanluse ja orjapidajate mõju all, kes haarasid massilise liikumise juhtimise enda kätte. Kodanlus kasutas rahvahulki oma eesmärkide saavutamisel, kuid seejärel reetis rahva. Ameerika rahva võidu vilja kasutasid suurkodanlus, spekulandid, orjapidajad jt., kes haarasid võimu. Sõjas laostunud farmerid ja töölisi ekspluateeriti endise halastamatusega. Agraarküsimus jäi põhiliselt lahendamata, orjus püsima, tööpäev ulatus 14 tunnini. Inglise kolonisaatorite üle võidu saavutanud ameerika rahvas sattus uue, kapitalistliku orjuse ahelaisse. Klassivastuolude teravnemine ekspluateatorite ja töötajate vahel viib rahva ülestõusudeni, mis puhkesid peaaegu kõikjal, omades massilist iseloomu. Neist suurimaks oli 1786.-1787. a. kehvistu ülestõus Daniel Shays'i (1747-1825) juhtimisel. Massachusettsis alanud ülestõus haaras ka teisi osariike ja kujunes kodusõjaks. Ülestõusnute programm nõudis võlakohustuste annulleerimist, üleüldist maajaotamist, maa maksude kaotamist. Surunud selle ülestõusu maha, fikseeris kodanlus oma ülemvõimu 1787. a. rahvavastases konstitutsioonis. Selle vastuvõtmine tähistas kontrevolutsioonilise kodanluse vandenõu täideviimist.

USA iseseisvussõja aegne äge klassivõitlus peegeldub poliitilise ideoloogia kahes põhisuunas. Üks neist

on kantud Jeffersoni, Peni jt. kodanlike demokraatide valgustusideedest, kes kaitsesid väiketootjate laiade kih-tide huve. Teine suund on suurokodanluse, plantaatori-te-orjapidajate, liiakasuvõtjate jt. reaktiooniline ideoloogia, mis oli suunatud rahva vastu (A. Hamilton, Madi-son jt.).

2. Alexander Hamilton (1757-1804), väljendades suurokodanluse ja orjakaupmeeste huve, jagab oma poliitilises teoorias inimesed "alamateks" (vaesteks) ja "kõr-gemateks" (rikasteks). Ta vihkab pimesi rahvast ja püü- ab töötajate vastupanu ohjeldada kodanluse terroridikta- tuuri kehtestamisega. Sel eesmärgil kaitseb ta tugeva täidesaatva võimu ideed, nõuab isegi konstitutsioonilist monarhiat, kui see nõudmine aga läbi ei lähe, taotleb ta eluaegse presidendi võimu ja piiramatuid volitusi presi- dendile. Demokraatia vaenlasena soovib Hamilton tuge- vat föderaalvõimu ekspluateeritavate masside ja rahva- ülestõusude mahasurumiseks. Oma võitluses kasutab Ham- ilton Montesquieu õpetust vabariigi ja demokraatia eri- nevustest selle tõestamiseks, et demokraatia olevat USA-s võimatu, rahvas ei tohtivat osa võtta riigi valitsemisest. Hamiltoni reaktioonilisi ideid kajastas eespool mainitud 1787. a. rahvavastane konstitutsioon, mis kinnitas tugeva valitsusvõimuga presidiaalse vabariigi loomise koos an- tidemokraatlikul teel kujundatud senatiga. Senat pidi ole- ma piduriks seaduste vastuvõtmisel, mis ei sobinud fi- nants- ja tööstusmagnaatidele ning orjakaupmeestele. Sel eesmärgil tegi konstitutsioon USA ülemkohtu sõltumatuks kongressist ja valitsusest, andes talle õiguse kuulutada kõik Wall-Streeti magnaatidele vastuvõetamatud seadu- sed konstitutsioonile mittevastavaiks. Konstitutsioonis pol- nud sõnagi rahva õigustest ja vabadustest. Hamilton for- muleeris avalikult antidemokraatliku järelduse, et riigile tagatise andmiseks rahvamasside "püsimatuse" ja "mõist- matuse" tagajärgede vastu tuleb varakatele klassidele kindlustada juhtiv ja alatine osavõtt riigi valitsemisest, milleks kehtestada kõrge varanduslik tsensus. Kaasaeg- se Ameerika poliitikud, võttes eeskujuks Hamiltoni, ülis- tavad terrorit rahva vastu ning "tugeva isiksuse" kul- tust.

3. Benjamin Franklin (1706–1790) oli tuntud ameerika poliitikategelane ja diplomaat, kes pühendas palju tähelepanu sotsiaalsete probleemide uurimisele. Ta nõudis neegrите orjuse kaotamist, võttis osa USA "Sõltumatuse deklaratsiooni" ettevalmistamisest ning konstitutsiooni konvendi tööst 1787. a., nõudes demokraatlikku konstitutsiooni. Maailmavaatelt oli ta deist, kõiki loodusnähtusi vaates kui materiaalsete protsesside kogu. Universumit pidas Franklin lõputuks.

4. Thomas Jeffersoni (1743–1826) poliitilise õpetuse aluseks on loodusõiguslik teooria. Ta kaitseb rahva suveräänsuse ideed ja kolooniate õigust ülestõusule. Jefferson peab võõrandamatuks õigusteks võrdsust, vabadust ja õigust ülestõusule. Tema arvates on riik ühiskondliku lepingu produkt ja kogu rahvas ilma igasuguste kitsendusteta omab õigust osa võtta riigivõimu loomisest ja kontrollist selle üle. Jefferson kritiseeris Montesquieu poliitilist õpetust, mida Hamilton kasutas reaktsioonilistel eesmärkidel, mõistis hukka Montesquieu kiindumuse monarhiasse ja väite, et vabariik võib olla ainult väikesel territooriumil. Tuginedes vabariigi ajaloole USA-s, ta tõestas, et suure territooriumi olemasolu hoopiski soodustab vabariikluse arenemist. Välketootjate huvides esitab Jefferson poliitilise ideaalina farmerite demokraatliku vabariigi. Ta õigustab revolutsiooni ja nende perioodilist kordumist. Temale kuulub idee, et konstitutsioonid iga kahekümne aasta järel vabaduse säilitamise huvides läbi vaadataks. Teravalt kritiseerides USA 1787. a. konstitutsiooni antidemokraatlikku iseloomu, saavutab Jefferson, et 1789. a. lisati konstitutsiooni tekstile kümme täiendust, mis formaalselt kuulutasid üksikuid demokraatlikke vabadusi. Tuues näiteks Inglismaad, häbimärgistab Jefferson kapitalistlikku tsivilisatsiooni, mis on "ühiskonna enamuse muutnud armetuteks automaatideks". Kuid ta ei kutsu üles kapitalismi hävitama, vaid püüab seda ainult piirata farmerite väikemajapidamise tugevdamise teel. Selles on tema õpetuse reaktsiooniline külg, sest objektiivselt püüdis ta säilitada tootmise mahajäänud vorme. Hiljem arenesid Jef-

fersoni poliitilised ideed kodanliku liberalismi suunas, kuid vaatamata oma klassilisele piiratusele on Jeffersoni poliitiline võitlus üldjoontes siiski progressiivne. Kõige eredamalt avaldub see tema koostatud USA "Sõltumatusdeklaratsioonis", mida Marx nimetab esimeseks inimõiguste deklaratsiooniks.

5. Thomas Pen (1737–1809), Ameerika poliitilise ideoloogia kodanlik–demokraatliku suuna kõige järjekindlam esindaja, piitsutas oma pamflettides feodaalkorda, monarhistlikku valitsemisvormi, kiriku vaimupimedust jm. Tema poliitilise maailmavaate aluseks on loodusõiguse demokraatlik tõlgendamine. Pen väitis, et rahvale on alati võõrandamatult kuulunud õigus hävitada igasugust vastuvõetamatut valitsemisvormi. Lähtudes teesist, et kõik inimesed sünnivad võrdsetena, omavad ühesuguseid võõrandamatuid loodusõigusi, peab Pen inimese loodusõigusi tema kodanikuõiguste ainsaks allikaks. Peni arvates on parim valitsus selline, mis kaitseb kodanike vabadusi ja julgeolekut nii, et see on kõige kasulikum kõikidele ühiskonna liikmetele. Tema poliitiliseks ideaaliks on kodanlik–demokraatlik vabariik, rahva suveräänsus, üldine valimisõigus jne. Pen oli varandusliku ja muude valimisõigusi piiravate tsensuste äge vastane. Ühiskondliku ebavõrdsuse aluseks peab ta eraomandit. Eraomandi olemust käsitleb Pen võrdlemisi õigeteit seisukohtadelt, väites, et eraomand on paljudel juhtudel tekkinud tööliste väljateenitust vähem maksmise tulemusena. Kuid väikekodanluse ideoloogina ei nõua Pen eraomandi kaotamist ja majanduslikku võrdsust. Huvipakkuv on Peni idee selle kohta, et agressioonipoliitika, mis kurnab rahvast, viib revolutsioonini ja selle kaudu sõdade lõpetamiseni. Tema maailmavaade on võitlevalt ateistlik, selles väljendub hukkamõist religioossetele eelarvamustele ja vaimupimedusele. Spetsiaalses suures töös "Mõistuse sajand" arvustab Pen teravalt pühakirja, nimetades seda rumalate ja kahjulike väljameeldiste kogumiks. Mainitud tööd on hakatud nimetama "Uskmatute piiblikks".

XV p e a t ü k k .

POLIITLISED ÕPETUSED VENEMAAL XVIII SAJ. TEISEL POOLEL.

1. XVIII saj. teisel poolel tekib Venemaal kapita-
listlik tootmisviis ja hakkab lagunema feodaal-pärisor-
juslik kord. Seda perioodi iseloomustab sise- ja vä-
liskaubanduse areng ja mõisnike ning kaupmeeste ma-
nufaktuuride kasv. Kuid feodaalomand maale ja päris-
orjuslik süsteem pidurdavad tootlike jõudude edasist
arengut. Feodaalkorra lagunemine tõi kaasa klassivas-
tuolude teravnemise. Feodaalse ekspuuteerimise tugev-
nedes puhkevad sagedased pärisorjade ülestõusud. Feo-
daalsuhteid kaitses absolutism, mille kõik sammud olid
suunatud pärisorjuse tugevdamisele ja laiendamisele. Ve-
ne nõrk ja vähearenenud kodanlus ei suutnud sel pe-
riodil pidada revolutsioonilist võitlust feodaalkorra vas-
tu ning piirdus ainult reformide väljamangumisega, mis
pidid tagama tingimusi kapitalistliku tootmisviisi arenemi-
seks feodaal-pärisorjusliku korra rüpes. Andes päris-
orjuslikule korrale kriitilise hinnangu, kõnelesid mõned
valgustatud aadlikud talurahva ülestõusude mõjul päris-
orjuse hävitamisest või pehmenemisest. Kuid enamik
mõisnikke kuulutas feodaalkorra alused vankumatuks,
milles neid kõigiti toetas Jekaterina II seadusandlus. Ve-
ne ühiskonna teravad klassivastuolud mõjustasid poliiti-
lise mõtte edasist arengut.

2. Vürst M. Štšerbato^vv (1733 - 1790) oli aadli
reaktsiooniliste ringkondade esindaja. Kõige täielikumalt
tulevad tema poliitilised vaated esile töös "Teekond Ofi-
rimaale", milles laevahuku läbiteinud ja tundmatule maa-
le sattunud aadliku silmadega nähakse ideaalset aristo-

kraatlikku riiki. Selleks ideaaliks on seisuslik aadliriik, milles valitseb terav ebavõrdsus. Kogu ühiskond on jagatud suletud seisusteks, millest väljapääs või teise seisusse sissepääs on võimatu. Orjad on Ofirimaal isanda täielikus valduses. "Üllaste", s.t. aadlike seisus moodustab Ofirimaal erilise privilegeeritud kasti. Neile kuulub eriline õigus oma mõisate valdamisel ning riigiteenistuse kandmisel. "Ülla seisuse" hulgas on eraldi esile toodud kõrgaadel, kellele omakorda kuulub terve rida täiendavaid poliitilisi õigusi, nad jagavad valitsejaga ülemvõimu. Seadusi ei anna Ofirimaal välja mitte monarh, vaid eriline kõrgeim võim, mis Štserbatovi arvates kuulub kolmele instituudile: 1) ülemnõukogu (koosneb eranditult ülikutest, kutsutakse monarhi poolt kokku kõige tähtsamate küsimuste lahendamisel, näit. sõja kuulutamisel, milleks monarh ise õigust ei oma); 2) kõrgem valitsus (departemangudeks jagatud valitav asutus, mille saadikud on jagatud gruppideks. Kuigi siia võib kuuluda ka kaupmeeskonna esindajaid, tohivad viimased osa võtta ainult kaubanduse ja riigitulude departemangu tööst); 3) seaduste tõlgendamise ja parandamise komisjon. Täidesaatva võimu eesotsas seisab monarh, kes on ühtlasi kõigi relvastatud jõudude ülemjuhataja. Štserbatovi ideed ja poliitilised vaated on sügavalt reaktioonilised, sest reaktiooniliseks muutunud absolutismi kritiseerib ta veelgi reaktioonilisema feodaalse kõrgaadli seisukohtadelt.

3. Kasvava vene kodanluse huvide väljendajaks sai Moskva ülikooli õigusteaduse professor Semjon Desnitski (surn. 1789). Oma poliitilise programmi põhjendamiseks lõi Desnitski inimese arengu kontseptsiooni, mille kohaselt ühiskond teeb oma arenemises läbi neli etappi (kiit, karjane, maaharija, kaupmees). Omandi instituudi arengut seostas Desnitski nende nelja etapiga: kui inimesed tegelevad kiitmisega, siis on neil omand ühine; eraomand tekib siis, kui inimesed jäävad paikseteks ning hakkavad tegelema maaharimisega; kõige täielikuma arengu saavutab omand "kommertsseisundis". Ka perekonna arengu seadis ta sõltuvusse nimetatud neljast etapist. Esimesel etapil pole veel perekonda. Perekond tekib karjapidamise

etapil, kusjuures vormiks on mitmenaisepidamine. Üksik-
abieliu tekib alles maaharimise etapil. Ühiskondliku liidu
eesmärgiks ja riigi ülesandeks oli Desnitski järgi "üle-
üldise heaolu" saavutamine, kusjuures riiklik võim on
ainult siis tugev, kui ta aitab kaasa üldisele õitsengule.
Riigi tekkimise seostas ta omandi arenguga, sest rikkus
on kõigi valitsemisvormide puhul võimu aluseks.

Tunnustades, et pärisorjuslik kord takistab kau-
bandise arengut, ei toonud Desnitski esile aga mitte sel-
le korra hävitamise vajadust, vaid ainult reformide teos-
tamist isevalitsuse raamides, mis oleks aidanud kaasa
kapitalistlike suhete arenemisele. Seejuures lähtus ta
kodanike looduslikest õigustest (õigus elule, tervisele,
aule ja omandile), mida riik pidi aitama kasutada. Des-
nitski koostas ka projekti riiklikust korraldusest monarhia
tingimustes. Selles nägi ta ette monarhi juurde senati
loomise (600–800 inimest, kes valitakse viieks aas-
taks varakate klasside hulgast ja kes ise on suutellised
kandma senati tööst osavõtmisega seotud kulusid). Sea-
dusandliku võimu teostab monarh koos senatiga. Senati
kompetentsi kuulub ka kõigi monarhi tähtsamate aktide
läbivaatamine, nagu maksude sisseseadmine, sõja kuu-
lutamine, lepingute sõlmimine naaberriikidega jne. Ühtla-
si on senat ka kõrgeimaks apellatsioonikohtu instantsiks.
Kohtunikud on alalised ja mõistavad kohut vandemees-
te osavõtul, keda valitakse kõigi seisuste hulgast. Ko-
hus olgu avalik ning suuline.

Püüdes piirata kohaliku administratsiooni omavoli,
töötas Desnitski välja ka linnade omavalitsuse projekti.
Peterburis ja Moskväs oli ette nähtud 73-liikmeline lin-
navalitsus, kellest 18 oleksid aadlikud ja 55 kaupmehed.
Kubermangulinnades pidi kohaliku omavalitsuse organi-
tesse kuuluma 7 kaupmeest ja 5 aadlikku, kes valitak-
se kaheks aastaks. Desnitski poliitiline programm nägi
ette pärisorjuse järkjärgulist kaotamist ülalt teostatavate
abinõude kaudu. Ta tegi ettepaneku keelata talupoegade
müümine ilma maata. Samuti nõudis ta rahvusliku rõhu-
mise poliitika lõpetamist ning ususalivust.

4. Progressiivseid mõtteid avaldas ka Jakov Kozelski (umbes 1728–1794), eriti oma töös "Filosoofilised väited", kus ta püüdis anda iseseisva seletuse tervele filosoofiliste vaadete süsteemile. Kozelski ründas feodalismi ideoloogide reaktioonilisi teooriaid ja andis positiivse hinnangu prantsuse valgustajatele, ent samal ajal arvustas ta ka nende õpetuste nõrku külgi. Erinevalt Lääne-Euroopa mõtlejatest, kes pärisorjuse kaotamist pidasid võimalikuks alles pärast talupoegade "valgustamist", rõhutas Kozelski, et rahvast pole võimalik "valgustada" enne, kui kergendatakse tema koormat. Ühiskond on Kozelski järgi tekkinud lepingu teel kodanikuvabaduse ja omandiõiguse tagamiseks tema liikmetele, kuid paljud seadused ei ole enam vastavuses inimeste õigustega (näit. võimaldab seadus vangimüüa, osta, teha orjaks jne.). Pooldades eraomandit soovitas Kozelski võrdsustada varandust selliselt, et ühed inimesed ei saaks põlata ja rõhuda teisi. Ta nõudis sellist korda, kus töö oleks kõigile kohustuslik ning tööpäev kaheksa tundi. Kõige paremaks riigivormiks pidas Kozelski vabariiki. Ta oli otsustavalt ka sõdade vastu, mis ilmast- ilma laostasid feodaalriike. Samal ajal pidas ta võimalikuks ka õiglast sõda ja nimelt sel juhul, kui seda peavad inimesed, kellele on niipalju ülekohut tehtud, et sellest pääsemiseks pole muud vahendit kui sõda (rõhutute ülestõus). Kaitstes kõikide rahvaste võrdsust, mõistis Kozelski hukka koloniaalvallutused. Kuid vaatamata kogu oma radikaalsusele ei teinud Kozelski revolutsioonilisi järeldusi.

5. Järjest laienevad talupoegade ülestõusud ühinesid 1773. a. grandioosseks talurahvasõjaks Jemeljan Pugatsovi (1742–1775) juhtimisel. Ülestõusnud talupoegade ideoloogiale nii XVIII sajandil kui ka varasemate ülestõusude ajal oli iseloomulik usk tsaarisse (seepärast võttis ka Pugatsov enesele Peeter III nime). "Talupoegade tsaari" lippude alla kogunesid mitte ainult kümned tuhanded talupojad, vaid ka töölisel. Samuti ühinesid vene talurahvaga baškiirid, kalmõkid, tatarlased jt. Venemaa rõhutatud rahvad. Ühise vaenlase vastu või-

deldes kadus rahvuste vaen, mida tsaarivalitsus õhutas. Oma manifestides kuulutas Pugatšov välja talupoegade vabastamise pärisorjusest, feodaalkoormiste kaotamise, talupoegadele maa andmise. Stiihilised, puudulikult organiseeritud ning eraldatud ülestõusud ei suutnud feodalismi Venemaal hävitada, kuid siiski olid nad sügavalt progressiivsed, sest nad kõigutasid pärisorjuse aluseid ja liitsid Venemaa rõhutud rahvaid.

6. Talupoegade ülestõusud mõjustasid sügavalt Aleksander Radistsevi (1749-1802), suure revolutsioonilise demokraadi maailmavaate kujunemist, 1790. a. ilmunud "Teekond Peterburist Moskvasse" ja teised Radistsevi teosed sisaldavad isevalitsuse ja mõisnike omavoli halastamatut kriitikat. Ta näitab maa üldist majanduslikku olukorda, mõisnike poolt rõhutud rahva kohutavat viletsust, riigiparaadi olukorda, ametnike müüdavust, tsaari tsensorite harimatust, hariduse armetut seisukorda - kõiki pärisorjusliku Venemaa riikliku ja ühiskondliku elu külg.

Radistsevi filosoofilised vaated arendasid suuresti materialistlikku filosoofiat Venemaal. Radistsev peab olemist primaarseks, teadvust aga tuletatuks. Maailm on materiaalne ning mõtlemine on materia eriline omadus. Maailm on ka tunnetatav. Oma aja metafüüsikuna püüab Radistsev tuletada ühiskondliku arengu seadusi loodusseadustest. Üksikuid ajaloolisi sündmusi ja fakte käsitleb ta materialismi seisukohalt, näit. materiaalsete vajaduste osa inimühiskonna ajaloos jne. Inimene kujuneb välja ühiskonnas ja selle mõjul. Sellepärast peab ühiskond hoolitsema rahva huvide kaitsmise eest rõhujate vastu. Pärisorjuslik riik seda aga ei tee, ka ei tunne monarh selle vastu huvi. Sellepärast jõudis Radistsev mõisnike pärisorjusliku riigi täieliku eitamiseni. Ta näitab pärisorjuse seaduspärasust ja kahjulikkust: pärisorja seisund on vastuolus loodusõigusega, sest kõik inimesed on sündinud vabadena ja võrdsetena, lisaks sellele on pärisorjate töö ebatootlik.

Originaalse filosoofina suunas Radistsev loodusõigusliku teooria mitte kodanluse, vaid talurahva huvide

kaitsesele, andis sellele uue revolutsioonilise sisu, ja esitas paratamatu revolutsioonilise pöörde idee. Inimese vöörandamatute loodusöiguste seas rõhutab Radistsev eriti enesekaitse öigust: öigust ülestöusule türrannide vastu ja ühiskondliku lepingu tühistamist, kui vöimud annavad välja seadusi, mis ei kindlusta inimese elu, au ning varanduse puutumatus. Oma teostes paljastas Radistsev ka tsaarivöimu rahvavastast olemust ja kiriku osa rahvamasside rõhumise soodustamisel.

Kutsudes talurahvast üles revolutsioonile, mõistis Radistsev juba siis prantsuse ja ameerika kodanlike revolutsioonide piiratust. Et vöitnud ameerika kodanlus ei kaotanud neegrite orjust ja revolutsiooni vilja maitstes tühine vähemus, süüdistab Radistsev Ameerika valitsevaid ringkondi indiaanlaste metsikus hävitamises ja neegrite orjastamises. Arvestades Lääne kodanlike revolutsioonide kogemusi, mõistis Radistsev, et kodanluse vöit ei tähenda mõistuse, öigluse ja üldide heaolu vöitu. Sellepärast nõudis ta mitte ainult poliitilist vabadust, vaid igasugusest ekspuaterimisest vabanemist. Vastukaaluks Montesquieu vöimude lahususe teooriale ja aadli ning kodanluse vahelise kompromissi poliitikale esitas Radistsev rahva vöimutäiuse nõudmise. Samuti ei nõustunud ta Rousseau arvamusega, nagu vöiks vabariik eksisteerida ainult väikestel territooriumidel. Ta pooldas vabariiklik-föderatiivset korda, tuleviku Venemaad kujutles ta vaba linnade liiduna. Linnade rahvas on vetse kaudu tõeline valitseja. Selles osas idealiseeris Radistsev Novgorodi ja Pihkva muistset vetsekorda. Kuigi ta oli feodaalse maaomandi vastu, ei nõudnud Radistsev igasuguse eraomandi kaotamist. Tema arvates pidi revolutsiooni tulemusena Venemaal kehtestama kord, mis rajaneb tööga saadud väikeomandil ja varanduslikul võrdsusel. Tööstuse organiseerimist nägi ta ette artelliliste manufaktuuride kaudu, ilma ülesostjateta.

Radistsev esitas terve rea seadusandlikke projekte. Tsiiviilöiguse valdkonnas kaitses ta iga kodaniku öi-

gusvõimet, sõltumata seisuslikust kuuluvusest. Ka kriminaalõiguse probleemē lahendas Radistsev demokraatlikult. Tema karistusõpetust läbis sügav humanism, karistus pidi olema mõistlik. Eriti üksikasjaliselt käsitles Radistsev hädakaitset, tuletades sellest talupoegade ülestõusu õiguse. Rahvusvahelise õiguse ja rahvusküsimuse alal algatas ta revolutsioonilis-demokraatliku suuna. Rassiteooriatele vastandas ta kõigi rahvaste täieõiguslikkuse ja täisvääruslikkuse ideed, häbimärgistas vallutussõdu ja rahvaste röövimist.

Radistsevi ja tema lähemate mõttekaaslaste ideed avaldasid suurt mõju vabastusliikumise arengule Venemaal, dekabristide ja XIX sajandi revolutsiooniliste demokraatide maailmavaate kujunemisele.

XVI p e a t ü k k .

REAKTSIOONLISED POLIITLISED ÕPETUSED PRANTSUSMAAL JA SAKSAMAAL XVIII SAJ. LÕPUL JA XIX SAJ. ALGUL.

1. Kui Prantsusmaal toimus kodanlik revolutsioon, alustasid oma aja äraelanud ühiskondlikud jõud - kukutatud feodaalid- ägedat võitlust oma endiste õiguste ja privileegide taastamiseks. Prantsusmaa aristokraatlikud ringkonnad, toetudes Euroopa kontrrevolutsiooniliste vallitsuste abile, korraldasid rea relvastatud väljaastumisi. Kartes, et revolutsiooniline liikumine võib üle kanduda Saksamaale ja teistesse Euroopa maadesse, võtsid paljud monarhistlikud riigid ette interventsiooni Prantsuse kodanliku revolutsiooni vastu (Venemaa, Austria, Preisi ning hiljem Inglismaa). Reaktsiooni üldine võimutsemine vallandas reaktsioonilise feodaalse poliitilise ideoloogia pealetungi kodanluse tolle aja kohta

eesrindlikule poliitilisele ideoloogiale. Kõigepealt ründasid reaktionärid kodanlikku "loodusõiguslikku teooriat", nõudes feodaalsete privileegide taastamist, kodanliku riikluse hävitamist jne., püüdes uuesti elustada feodaalset religioosset maailmavaadet.

2. Nimetatud ajal kujuneb Prantsusmaal "teokraatlik koolkond", mille eesotsas oli eelkõige Joseph de Maistre (1754-1821), jesuiit. De Maistre suhtus vaenulikult igasugusesse ühiskondlikku ümberkorraldusse ja väitis, et inimene pole üldse võimeline loominguks, et ta on jõuetu ja et poliitilist korda ei tohi meelevaldselt muuta. Inimmõistuse printsiipidel pole võimalik luua konstitutsiooni, sest see tuleb jumalast, ja põhiline ning konstitutsiooniline seadustes ei või olla kirjutatud inimeste poolt. Revolutsiooni leppimatu vaenlasena kuulutas ta selle "saatana" kätetöök, puhtpurustavaks, negatiivseks tegevuseks, mis pole võimeline millekski loovaks. Ta nõudis kõigest vanast kinnihoidmist, eriti sellest, mis toetab kirikut, nagu inkvisitsioon, kiriklikud ordud, indulgentsiad, rüütlite risticõjad jne. De Maistre ründas ägedalt loodusõiguslikku teooriat ning selle koolkonna esindajaid, eriti Rousseau'd. Tolleaegset kodanlikku kultuuri halvustades püüdis ta väita, nagu poleks Rousseau poolt kirjeldatud looduslik seisund mitte metsluse, vaid tsivilisatsiooni aste, millest kodanlik kultuur on tunduvalt madalam.

Kasutades Aristotelese argumentatsiooni, õigustas de Maistre orjust, sest inimesed olevat liiga kurjad, et olla vabad. Võrdsust ei olevat ega saavat olla ei looduses ega ühiskonnas. Igasuguse elu põhitingimuseks olevat asjaolu, et kõrgemad ja tugevamad organismid neelavad alamaid ja nõrgemaid, Feodaalse ekspluateerimise ja kuningavõimu omavoli põhjendamiseks püstitas de Maistre idee, et maailmakorra põhiliseks seaduseks on ebaõiglus. Elu aluseks on lakkamatu tapmine, ühtede olendite tarvitamine teiste poolt. Et inimesest muude olendite keskel kõrgemat ei ole, siis peab inimest hävitama ainult teine inimene. Sellega õigustab de Maistre sõda kui "maailmaseaduse" avaldust. Ka kuriteod ja karista-

mine on igavesed nähtused. De Maistre'i järgi pärineb riiklik võim jumalast, kes tegi seaduslikuks ainult absoluutse monarhia, mille võimutäiust ei või keegi piirata peale rooma paavsti.

Väga lähedane de Maistre'ile oli oma vaadetelt de Bonald (1753-1840). Ühiskondliku korra säilitamisel pole tema arvates määravad mitte õigused, vaid kohustused. Sellepärast ründas ta "Inim- ja kodanikuõiguste deklaratsiooni", mis pidanuks kuulutama mitte õigusi, vaid kohustusi, mida jumal paneb inimestele. Inimesed peavad kõiges kuulama jumala sõna, alluma kirikule, olema kuulekad ja kannatlikud. Need ideed taotlevad aheldada ühiskondlikku progressi ja taastada revolutsioonis minemapihitud feodaalkorda. De Bonald nõuab aadli kõigi eesõiguste taastamist ning absoluutset monarhiat kui parimat vahendit selle saavutamiseks. Kaas- aegne reaktsooniline kodanlus ja eriti fašism kasutavad tänapäevalgi de Maistre'i ning de Bonaldi inimvihkavaid ideid.

3. Kui Prantsusmaa reaktionääride ideoloogiat väljendas "teokraatlik koolkond", siis Saksamaal täitis seda ülesannet "õiguse ajalooline koolkond". Selle koolkonna rajajaks on Gustav Hugo (1764-1844). Vastukaaluks loodusõigusliku koolkonna õpetusele, mis nägi seaduseandja laialdasi loominguulisi võimalusi, väitis Hugo, et õigus areneb koos keelega ja tekib iseenesest, ilma kellegi korralduseta või kokkuleppeta samuti kui keel ja kumbed. Õiguse tekkimist võrdleb ta ka mängureeglite kujunemisega, mis enamikus mängudes arenevad, sõltumata kokkuleppest mängijate vahel, kahtlusaluste küsimuste korduval ühesugusel lahendamisel. Sellega kaitses Hugo feodaalset kirjutamata tavaõigust ning kiitis heaks igasuguse, aegade jooksul faktiliselt kujunenud korra. See tähendas täielikkü loobumist esinevate pahede ja ebaõigluse kritiseerimisest, tähendas orjuse õigustamist, mis tuhandeid aastaid oli eksisteerinud. K. Marxi hinnangu järgi on ajalooline koolkond selline, mis praegust alatust õigustab eilise alatusega ning kuulutab mässuliseks pärisorja igasuguse appihüüde nuudi vastu, kui

see nuut on ainult vana, päritud, ajalooline nuut.

4. Hugo ideid arendab edasi Friedrich Savigny (1779–1861), kelle arvates õigusel, nagu ka keelel ja kommetel, on oma kindel, antud rahvale omane iseloom. Õigus ei ole seaduseandja suvaline korraldus, vaid müstilise "rahva vaimu", rahva teadvuse orgaaniline produkt. Niisuguste uduste ja abstraktsete vormelite varjul püüab Savigny põhjendada natsionalismi ja kaitsta reaktioonilist poliitilist programmi. Kuulutades õiguse rahva veendumuse väljenduseks, ei saa Savigny siiski eitada juristide osa õiguse kujundamises. Ta teeb ettepaneku eristada kaht peastaadiumi õiguse arengus, nimelt "loodusliku" õiguse (natürliches Recht) ja "õpetatud" õiguse (gelehrtes Recht) staadiumi. Esimesel staadiumil on tegemist tevaõigusega, mis elab vahetult kogu rahva teadvuses, kuna teises staadiumis avaldub õigus õpetatud juristide kui rahva esindajate õigusteadvuses. Savigny järgi toimub õiguse areng aeglaselt, võitluseta, järskude üleminekuteta, "rahva veendumuse" järkjärgulise kujunemise teel. Selles seisukohas väljendub õiguse ajaloolise koolkonna reaktsiooniline iseloom, kartus revolutsiooni ja kehtiva feodaalõiguse muutmise ees. Sellepärast oli Savigny ka ülesaksamaalise tsiviilkoodeksi loomise vastu.

5. Samasuguses natsionalistlikus vaimus väidab ka Georg Puchta (1798–1846), et õigus on rahva vaimu produkt. Ignoreerides tolleaegse õiguse feodaalset klassiseloomu, kuulutab Puchta, et see on "rahva ühise teadvuse" väljendus. Et kogu rahva veendumuses õigusnorm leiab ühesugust tunnetamist, siis on õigusnorm igale üksikisikule kohustuslik. See tähendas apelleerimist tavaõigusele, tähendas tava kuulutamist õiguse allikaks. Kujutades endast teatud orgaanilist tervikut, areneb õigus orgaaniliselt rahva vaimust. Seda mõtet võivat väljendada sõnadega: "Õigusel on oma ajalugu," missuguse väite vastu K. Marx esineb "Saksa ideoloogias" kuulsa ütlusega: "... õigusel ... ei ole oma ajalugu." Tuleb silmas pidada, et Savigny ja Puchta ajal põlnud Saksamaal tegelikult mingit ühtset tavaõigust,

vaid sõltuvalt kohast ja seisustest oli tavaõigus vägagi erinev.

Kõneldes õiguse orgaanilisest arengust, pidi aga ka Puchta tunnistama, et õpetatud juristide mõtlemine avaldab sellele arenemisele märgatavat mõju. Peale selle peab ta puhtnatsionalistlike õiguse aluste kõrval võimalikuks mõningaid "ühiseid" aluseid, mistõttu üks rahvas võib mõjustada teist või võtta omaks võõrast õigust omaenese õiguse arendamisel (õigustab rooma õiguse retseptiooni). Äsjaöeldu on vasturääkivuses Puchta õigusteooriaga, mis käsitleb õigusallikatena "rahva vaimust" tulenevalt esimesena tavaõigust, siis valitsuse akte ning viimasena juristide poolt loodud norme.

Samasugused reaktsioonilised jooned on Puchta riigiõpetusel, sest riik olevat loodud sama jõu poolt mis õiguskäsi - "rahva vaimu" poolt. Riigi arenemine toimuvat samuti orgaaniliselt, kuid nii õigus kui ka riik on algselt pärit jumalast. Ka valitsusvõim on jumalast. Neilt positsioonidelt kaitses Puchta monarhistlikku valitsemisvormi.

Õiguse ajaloolise koolkonna natsionalistlikud ja muud reaktsioonilised ideed olid laialdaselt kasutusel fašistlikul Saksamaal ja on seda ka tänapäeva reaktsionäärade hulgas.

Sisukord.

Sissejuhatus.

- I peatükk.
Poliitilised õpetused Vana-Ida orjandusli-
kes riikides 7
- II peatükk.
Poliitilised õpetused orjanduslikus Kreekas. 18
- III peatükk.
Poliitilised õpetused orjanduslikus Roomas. 38
- IV peatükk.
Poliitilised õpetused Lääne-Euroopas feo-
dalismi tekkimise ja arenemise perioodil. . 48
- V peatükk.
Poliitilised õpetused Vana-Venes feodalismi
tekkimise ja arenemise perioodil 57
- VI peatükk.
Poliitilised õpetused Taga-Kaukaasias,
Kesk-Aasias ja Araabia ida maades feo-
dalismi tekkimise ja arenemise perioodil . 62
- VII peatükk.
Poliitilised õpetused Venemaal tsentralisee-
ritud Vene riigi tekkimise perioodil 68

VIII	p e a t ü k k .	
	Poliitilised õpetused Hiinas ja Indias feodalismi perioodil	77
IX	p e a t ü k k .	
	Poliitilised õpetused Lääne-Euroopas feodalismi algava lagunemise perioodil . .	82
X	p e a t ü k k .	
	Poliitilised õpetused Hollandis ja Inglismaal varajaste kodanlike revolutsioonide peri- oodil	95
XI	p e a t ü k k .	
	Poliitilised õpetused Saksamaal ja Itaalias XVII - XVIII sajandil.	
XII	p e a t ü k k .	
	Poliitilised õpetused Venemaal absolutismi tekkimise ja kindlustumise perioodil . . .	114
XIII	p e a t ü k k .	
	Poliitilised õpetused Prantsusmaal abso- lutismi kriisi ja kodanliku revolutsiooni perioodil XVIII saj. lõpul.	118
XIV	p e a t ü k k .	
	Poliitilised õpetused USA-s sõltumatuse eest võitlemise perioodil	135
XV	p e a t ü k k .	
	Poliitilised õpetused Venemaal XVIII saj. teisel poolel	140
XVI	p e a t ü k / k .	
	Reaktsioonilised poliitilised õpetused Prantsusmaal ja Saksamaal XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul	146

Hind 29 kop.